

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

УДК94(410+430+(470+571)):172.16:316.613.434]“1914/1918”(043.3)

КОТОВА Сабіна Владиславівна

ДИСЕРТАЦІЯ

«ОБРАЗ ВОРОГА» В СОЦІОГУМАНІТАРНОМУ ДИСКУРСІ ВЕЛИКОЇ
БРИТАНІЇ, НІМЕЧЧИНИ ТА РОСІЇ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ (1914–1918 рр.)

Спеціальність 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело.

С.В. Котова

Науковий керівник: Стельмах Сергій Петрович,
доктор історичних наук, професор

Дніпро – 2019

АНОТАЦІЯ

Котова С.В. «Образ ворога» в соціогуманітарному дискурсі Великої Британії, Німеччини та Росії періоду Першої світової війни (1914-1918 рр.) — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2019.

Дисертація присвячена дослідженню проблеми формування «образу ворога» в історичних культурах та публічному просторі Великої Британії, Німеччини та Росії періоду Першої світової війни (1914-1918 рр.). Вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографіях здійснено історично-порівняльне дослідження, в якому виявлені спільні та специфічні особливості пропагандистською активності вчених-гуманітаріїв у створенні історичних наративів та публіцистичних текстів, спрямованих на формування у суспільствах воюючих країн «образу ворога». Проаналізована історіографія проблеми і виявлені малодосліджені аспекти, визначена джерельна база дослідження. Визначені специфічні особливості публічної активності вчених-гуманітаріїв залежно від різного соціально-політичного контексту і організаційних форм пропаганди. Шляхом порівняння численних текстів вчених-гуманітаріїв виявлено ті сюжети, які, під впливом пропаганди, руйнували традиційні «наративні шаблони» і створювали нові міфологізовані «образи ворога».

Оскільки основними джерелами в дисертації виступають тексти істориків та інших вчених-гуманітаріїв, написаних у період Першої світової війни, то були застосовані основні інструментарії контекстуальної методології та концепцію «наративних шаблонів».

Інструменти контекстуальної методології дають можливість виявити відмінні та схожі соціальні контексти, в яких виникали тексти, які піддаються аналізу, а «нарративні шаблони» — зрозуміти природу аргументації їх авторів. Крім загальних і спеціальних історичних методів, велике значення мав порівняльно-історичний метод, зокрема, як порівняння за контрастом, так і за аналогією, це дало можливість як здійснити генералізацію, тобто виявити спорідненості і типові риси, так і індивідуалізувати особливості. Теоретичними конструкціями, які використовувалися в дисертації, стали концепти «історичної культури» і «імагології».

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що: *вперше* у вітчизняній та світовій історіографії здійснено комплексне порівняльне дослідження формування «образу ворога» в історичних культурах Великої Британії, Німеччини та Росії періоду Першої світової війни, що дало можливість виявити спільні та специфічні риси функціонування інструментів пропаганди, тематичної спрямованості історичних нарративів, текстів соціальногуманітарного спрямування та публіцистичного дискурсу в залежності від відмінного соціально-політичного контексту; *виявлено* особливості функціонування історичної науки в якості легітимаційної історіографії та зміни історичних нарративів в залежності від впливу пропаганди на формування «образу ворога»; *узагальнено* тематичні блоки в соціогуманітарному дискурсі та публіцистиці, які, шляхом інтервенції в публічний простір конструювали «нарративні шаблони» для формування «образу ворога»; *уточнено* концептуальне положення про рівень пропагандистської активності вчених-гуманітаріїв в залежності від державних організаційних форм.

Ключові слова: Перша світова війна (1914-1918 рр.), пропаганда, «війна культур», «образ ворога», історична культура, історичні нарративи, соціогуманітарний дискурс.

Kotova S.V. "The enemy image" in the socio-humanitarian discourse of Great Britain, Germany and Russia during the World War I (1914-1918). – Qualification scientific work with the manuscript copyright.

Degree dissertation of historical sciences candidate in specialty 07.00.06 "Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines". – Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, 2019.

The dissertation work is devoted to the research of the problem of the formation of leaks "the enemy image" in the historical cultures and public space of Great Britain, Germany and Russia during the World War I (1914-1918). Focusing on comparative analysis application in historical research, this thesis aims to identify common and specific features of propaganda activity humanities scholars in the creation of historical narratives and journalistic texts which were created to form "the enemy image" in the societies of the warring countries. The dissertation work analyzes the historiography of the problem and identifies the source of the research. The specific features of the public activity of humanitarian scholars, depending on different socio-political contexts and organizational forms of propaganda, have been determined.

By comparing the numerous texts of humanities scholars, those plots were found that, under the influence of propaganda, destroyed traditional "narrative patterns" and created new mythological "the enemy image". Due to the fact that the texts of historians and other humanities scholars written during the World War I the main sources in the dissertation were the application of the basic tools of the contextual methodology and the concept of "narrative templates".

The tools of contextual methodology make it possible to identify distinct and similar social contexts in which texts that are amenable to analysis emerged, and "narrative templates" to understand the nature of their authors' reasoning. In addition to general and special historical methods, the comparative-historical method, both by contrast and by analogy, was of great importance. This method made it possible to make generalizations, identify relationships and typical traits,

and individualize features. The theoretical constructs used in the dissertation were the concepts of "historical culture" and "imagology".

The scientific novelty of the dissertation is that: for the first time in the national and world historiography was made a comprehensive comparative study of the formation of "the enemy image" in the historical cultures of Great Britain, Germany and Russia during the World War I, which made it possible to identify common and specific features of the functioning of instruments, thematic orientation of historical narratives, texts of social and humanitarian orientation and journalistic discourse depending on different socio-political context; features of functioning of historical science as legitimizing historiography and changes of historical narratives depending on influence of propaganda on formation of "the enemy image" are revealed; thematic blocks in socio-humanitarian discourse and journalism are generalized, which, by intervening in public space, have designed "narrative patterns" to form an "the enemy image"; the conceptual position on the level of propaganda activity of humanities scholars depending on state organizational forms is specified.

Key words: World War I (1914-1918), propaganda, "war of cultures", "the enemy image", historical culture, historical narratives, socio-humanitarian discourse.

Список публікацій С.В. Котової.

Статті у наукових фахових виданнях України, що входять до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Котова С.В. Історія як засіб пропаганди: британська та німецька історіографії періоду Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С.147-169. У співавторстві з С.П. Стельмах. (Індексований у *Web of Science Core Collection*).
2. Котова С.В. Образ «закордонної Русі» в російській публіцистиці періоду Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Етнічна історія народів Європи*.

2015. № 45. С. 56-60. (Індексований у *Index Copernicus*).

3. Котова С.В. «Образ чужого» і «образ ворога»: «імагологія» в сучасних міждисциплінарних гуманітарних дослідженнях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2015. № 127. С. 20-24. (Індексований у *Index Copernicus*).

4. Котова С.В. Формування «образу ворога» в російській публіцистиці 1914-1915 рр. (на прикладі журналу «Русская мысль»). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2014. № 3 (121). С. 35-38. У співавторстві з С.П. Стельмах. (Індексований у *Index Copernicus*).

5. Котова С.В. «Історична культура» в сучасних зарубіжних та вітчизняному історіографічних дискурсах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2014. № 4 (122). С. 48-51. У співавторстві з С.П. Стельмах. (Індексований у *Index Copernicus*).

Статті у іноземних наукових фахових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Kotova S. Visualization of «the Enemy Image» in the Cultural Space of Russia during the First World War (1914-1918). *Brukenthalia. Romanian Cultural History Review. Supplement of Brukenthal. Acta Musei*. № 7. 2017. P. 925-936. (Індексований у *Scopus, Index Copernicus*).

Статті у наукових виданнях України:

1. Котова С.В. Формування «образу ворога» в роки Першої світової війни (1914-1918) в сучасній зарубіжній історіографії. *Історія та історіографія в Європі*. 2019. Вип.6: Ідеології та практики націоналізму та ксенофобії у Східній Європі. С. 97-108.

2. Котова С.В. Історична політика і професійна історіографія: Historia Militants в Росії в роки Першої світової війни. *Історіографічні та*

джерелознавчі проблеми історії України. Історик на зламах історії: досвід переживання. Дніпропетровськ, 2017. С. 292-312.

3. Котова С.В. Волонтерський та добровольчий рух на Київщині в роки Першої світової війни (1914-1918). *Історія та історіографія в Європі.* 2016. Вип. 5: Україна в ХХ-ХХІ століттях: на шляху гідності і свободи. С. 47-57.

4. Котова С.В. «Варвари ХХ століття»: переоцінка традиційного образу німецької культури в Росії на початку Першої світової війни (1914-1918 рр.). *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* 2014. № 11-12. С. 31–36.

5. Котова С.В. Образ «Вітчизняної війни» в конструюванні колективної пам'яті росіян напередодні та під час Першої світової війни (1914-1918 рр.). *Літопис Волині.* Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. 2013. № 13. С. 96–101.

Тези наукових доповідей:

1. Kotova S. The Image of Russia in the Historical Culture of Germany during the First World War (1914-1918). *Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung. Jahresbericht.* 2017. S. 87.

2. Котова С.В. Образ війни» в інтелектуальному просторі Росії 1914 року (на матеріалах журналу «Русская мысль»):[тези]. *Шевченківська весна.* Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції, студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2015: Історія» (1-3 квітня 2015 р., м. Київ) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка Історичний факультет Наукове товариство студентів та аспірантів. К.: Логос, 2015. С. 113-117.

3. Котова С.В. Російська періодика як джерело для вивчення формування «образу ворога» в роки Першої світової війни (1914-1918 рр.): [тези]. *П'ятнадцять джерелознавчі читання.* Матеріали Всеукраїнської наукової

конференції, присвяченої 70-річчю створення кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки КНУ (4 листопада 2014 р., м. Київ) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства державної архівної служби України. К., 2014. С. 113-117.

4. Котова С.В. Війна і «образ ворога» в епістолярній спадщині Ф.А. Степуна: [тези]. *Наукове об'єднання «Відкрите суспільство»*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення» (5-6 грудня 2014 р., м. Дніпропетровськ). Дніпропетровськ, 2014. С. 16-21.

5. Котова С.В. «Образ ворога» в російській історіографії періоду Першої світової війни (1914-1918): [тези]. *Громадська організація «Київська наукова суспільнознавча організація»*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті» (7-8 листопада 2014 р., м. Київ). К., 2014. С. 22-25.

6. Котова С.В. Політична місія історичної науки в Росії на початку Першої світової війни: [тези]. *Громадська організація «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства»*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього» (14-15 листопада 2014 р., м. Одеса). Одеса., 2014. С. 26-30.

7. Котова С.В. Викладання історії як засіб ідеологічного виховання російського суспільства на початку ХХ ст.: [тези]. *Львівська фундація суспільних наук*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (28-29 листопада 2014 р., м. Львів). Львів, 2014. С. 67-70.

ЗМІСТ:

ВСТУП	10
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА І МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія.....	16
1.2. Джерела	28
1.3. Методологія дослідження	37
Розділ 2. ПРОПАГАНДА І ЗМІНА ВЕКТОРІВ СОЦІОГУМАНІТАР- НОГО ДИСКУРСУ	
2.1. Трансформація «образу іншого» і організація пропаганди	50
2.2. «Війна маніфестів» і зміна векторів соціогуманітарного дискурсу.....	66
Розділ 3. КОНСТРУЮВАННЯ «ОБРАЗУ ВОРОГА» В ІСТОРИЧНИХ НАРАТИВАХ	
3.1. Особливості розвитку історичних наук	78
3.2. Historia Militants в Росії	85
3.3. Імперіалізм і націоналізм в британських історичних нарративах	96
3.4. Німецька історіографія у «війні культур»	109
Розділ 4. «ОБРАЗ ВОРОГА» В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ ТА ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРІ	
4.1. Проблема «відповідальності» за розв’язання війни	123
4.2. «Криза культури» в публіцистиці і науковому дискурсі	134
4.3. Критика філософських основ мілітаризму	147
ВИСНОВКИ	162
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	172

ВСТУП

Актуальність дослідження. В сучасних умовах, коли людство переосмислює домінуючі світоглядні основи з огляду на нові «виклики» часу та переглядає цінності, котрі панували тривалий час в світовому порядку, не зайвим буде врахувати досвід подолання точок біфуркації у яких цивілізації обирають свій подальший шлях. Перша світова війна стала першою «тотальною війною» та початком цивілізаційного розколу. «Висхідна катастрофа ХХ століття» не вирішила європейські суперечності, які вилилися в Другу світову війну (1939-1945 рр.), в «Третю холодну світову війну» (1946-1989 рр.) та сучасну «Четверту інформаційну світову війну», де ідеологічні баталії набувають не менш важливого значення, ніж військові битви. Потреба у дослідженні засобів інформаційних баталій на ниві «історичної культури» та трансформації ставлення до культури інших із «чужої» у мирний час до «ворожої» в умовах військового протистояння є актуальною на сьогодні, у зв'язку із кризою стабільності світового порядку. Для сучасної України це набуває першочергового значення з огляду на тривале воєнне протистояння з російською агресією на її Сході, у ході якого інформаційні атаки з використанням історичних сюжетів і сьогоденних суспільних практик є повсякденним явищем. В цій інформаційній війні активну участь беруть і вчені-гуманітарії, чий дискурс не тільки розвінчують міфи, мають контрпропагандистську спрямованість, але й формують «образи ворога». Масова мобілізація вчених в пропагандистську діяльність розпочалася в роки Першої світової війни, у ході якої були вироблені організаційні форми пропаганди, стилі наративів і вектори її застосування. В кожній з воюючих країн вона розгорталася в залежності від соціально-політичного контексту, але поряд з відмінними рисами існували і спільні, що дає можливість здійснити їх порівняння з дидактичною метою. Велике місце в пропаганді займали історичні сюжети,

які мали легітимізувати тогочасний «образ ворога» шляхом подолання в суспільствах певних стереотипів сприйняття «іншого», створенням нових міфів, спрямованих як на іноземного читача, так і на мобілізацію власних народів. В історії історіографії цей період є важливим для дослідження проблеми про легітимаційну функцію історичної науки, що було наслідком історицистської моделі професійної історіографії XIX ст., в якій історичні знання виступали її важливою складовою суспільної значимості історичного знання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідних тем: «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» (№ 16БФ046-01, Історичний факультет); «Імперіалізм, націоналізм, ксенофобія і толерантність у Східній Європі в XX-XXI століттях» (№ 19БФ041-03, Філософський факультет).

Об'єктом дослідження є соціогуманітарний дискурс (сукупність соціально- і особистісно-орієнтованих гуманітарних наративів) Великої Британії, Німеччини і Росії в роки Першої світової війни.

Предмет дослідження становлять особливості, умови, основні напрями і механізми формування «образу ворога» в британському, німецькому і російському суспільствах під час Першої світової війни.

Хронологічні межі дослідження. Відправна дата дослідження пов'язана з початком Першої світової війни у 1914 р., коли пропаганда мала виплекати у населення почуття патріотизму та продукувати «образ ворога». Верхня хронологічна межа для Великої Британії і Німеччини визначена завершенням Першої світової війни у листопаді 1918 р., а для Росії березнем 1918 р., що обумовлено загостренням внутрішньополітичної ситуації всередині Росії, викликаною Лютневою революцією 1917 р. та істотним коригуванням пропагандистської діяльності після підписання

більшовиками Брестського миру в березні 1918 р., який офіційно закріпив вихід Росії з війни.

Територіальні межі дослідження охоплюють Велику Британію, Німецьку і Російську імперії періоду Першої світової війни (1914-1918 рр.).

Мета дослідження полягає у виявленні спільних та відмінних рис формування «образу ворога» в соціогуманітарному дискурсі Великої Британії, Німеччини і Росії періоду Першої світової війни (1914-1918 рр.).

Для реалізації цієї мети поставлені наступні **завдання**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу проблеми; окреслити основні теоретичні засади та методологічну основу дослідження;
- визначити основні напрямки і функції пропаганди, її відмінності у соціогуманітарному дискурсі;
- розкрити основні напрямки інформаційних баталій вчених-гуманітаріїв у «війні маніфестів»;
- встановити особливості участі вчених-істориків Великої Британії, Німеччини та Росії в пропагандистських акціях;
- визначити спільні і відмінні тематичні блоки для формування «образу ворога» в історичних наративах;
- з'ясувати вплив соціогуманітарних наративів та публіцистики на конструювання «образу ворога» в суспільній думці.

Методологічну основу дослідження становить загальнонауковий принцип історизму, який забезпечив поєднання емпіричних методів дослідження, методів теоретичного пізнання і загальнологічних методів та прийомів (аналіз, синтез, системний підхід). Оскільки основними джерелами в дисертації виступають тексти істориків та інших вчених-гуманітаріїв, написаних у період Першої світової війни, то ми застосували до них основні інструментарії контекстуальної методології та «наративних шаблонів». Інструменти контекстуальної методології дають можливість виявити відмінні та схожі соціальні контексти, в яких виникали тексти, які

піддаються аналізу, а «нарративні шаблони» — зрозуміти природу аргументації їх авторів. Для вирішення поставлених цілей і завдань дослідження використовується загальнонаукова методологія (логічний, системно-структурний аналіз, використання класифікацій та ін.) та конкретно-методологічні підходи гуманітарних дисциплін при вивченні соціокультурних і соціально-психологічних феноменів. Конкретно-історичний характер дослідження вимагає поставити на чільне місце спеціальні методи історичної науки: 1) ідіографічний — для виявлення специфіки формування «образу ворога» різними засобами «історичної культури»; 2) проблемно-хронологічний — для з'ясування еволюції та трансформації сприйняття суспільством «образу ворога» в залежності від перебігу подій на фронті, дипломатичної гри на міжнародній арені та внутрішньополітичної ситуації; 3) історико-типологічний — для класифікації засобів «історичної культури» та розрізненні їх як пропагандистського інструменту; 4) історико-генетичний — для послідовного розкриття функції «образу ворога» та його відображення в найбільш конкретній формі; 5) історико-системний — для розкриття сприйняття російським соціумом «образу ворога». Крім того, у дослідженні застосовується арсенал джерелознавчих методів, які використовуються при перевірці достовірності та репрезентативності джерел. Особливе значення надавалося історико-порівняльному методу і використовувалося як генералізуюче порівняння, так і порівняння за контрастом.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що:

— *вперше* у вітчизняній та світовій історіографії здійснено комплексне порівняльне дослідження формування «образу ворога» в історичних культурах Великої Британії, Німеччини та Росії періоду Першої світової війни, що дало можливість виявити спільні та специфічні риси функціонування інструментів пропаганди, тематичної спрямованості

історичних наративів, текстів соціальногуманітарного спрямування та публіцистичного дискурсу в залежності від відмінного соціально-політичного контексту;

- *виявлено* особливості функціонування історичної науки в якості легітимаційної історіографії та зміни історичних наративів в залежності від впливу пропаганди на формування «образу ворога»;
- *узагальнено* тематичні блоки в соціогуманітарному дискурсі та публіцистиці, які, шляхом інтервенції в публічний простір конструювали «наративні шаблони» для формування «образу ворога»;
- *уточнено* концептуальне положення про рівень пропагандистської активності вчених-гуманітаріїв в залежності від державних організаційних форм.

Практичне значення дисертації визначається науковою новизною роботи та результатами, що поглиблюють знання зі всесвітньої історії початку ХХ ст. Результати дослідження можуть бути використані при написанні монографій, статей, підручників, довідників, розробці навчально-методичних програм, підготовці нормативних та спеціальних курсів з всесвітньої історії, історії історичної науки, історіографії, теорії та методології історії, історії філософії та суміжних гуманітарних дисциплін. Введений до наукового обігу фактичний матеріал може бути використаний в сучасній інформаційній війні України проти російської агресії.

Особиста участь автора в отриманні конкретних наукових результатів, викладених у дисертації. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею, в якій викладені власні результати дослідження. Висновки дисертації сформульовані автором особисто. Теоретичні та методологічні положення дисертації, історіографічний доробок інших науковців мають відповідні посилання і використані лише для підкреслення ідей здобувача.

Апробація результатів дослідження здійснювалась у формі виступів на семи міжнародних та одній всеукраїнській наукових конференціях: Міжнародній науковій конференції «Перша світова війна: події, наслідки, уроки» (Київ, вересень 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Нові завдання суспільних наук у XXI столітті» (Київ, листопад 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього» (Одеса, листопад 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (Львів, листопад 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення» (Дніпропетровськ, грудень 2014 р.), XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Шевченківська весна: Історія 2015» (Київ, квітень 2015 р.), Всеукраїнській науковій конференції «П'ятнадцяті джерелознавчі читання» (Київ, листопад 2014 р.), XIX Джерелознавчих читаннях «Джерельний потенціал інформаційних ресурсів архівів, присвячені 100-річчю від дня народження професора Марка Варшавчика» (Київ, грудень 2018 р.). Результати дослідження знайшли своє відображення у п'яти статтях у фахових виданнях України, які індексуються в міжнародних наукометричних базах, 1 статті у закордонному виданні та п'яти статтях в інших виданнях України, тезах виступів на 6 конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі Вступу, чотирьох розділів, Висновків, Списку джерел і літератури. Загальний обсяг основного тексту становить 171 с. Список джерел і літератури 37 с.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ , ДЖЕРЕЛА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія.

Специфіка історіографічного дослідження задає певні параметри для історіографічного огляду, який побудовано за проблемно-хронологічним і регіональним принципами. Історіографічне освоєння проблеми можна умовно поділили на чотири групи: 1) узагальнюючі праці з історії Великої Британії, Німецької та Російської імперій початку ХХ ст. і періоду Першої світової війни, які дають можливість визначити загальний перебіг подій, сформуванню контекст, визначивши в ньому спільні і відмінні особливості для аналізу поставленої в дисертації проблеми; 2) праці, в яких висвітлюються і конкретизуються питання «історичної культури» на початку ХХ ст.: університетської культури, професорської корпорації, освітніх навчальних закладів, історичних наукових та просвітницьких товариств, періодичних видань, комунікативних процесів (міжнародної Асоціації істориків, міжнародних конгресів) та дослідження, присвячені різним проявам меморіальної культури; 3) праці, присвячені розвитку історичної освіти і науки у Великій Британії, Німеччині та Росії у ХІХ – початку ХХ ст.; 4) аналітичні дослідження та розвідки про функціонування академічної науки і освіти в умовах «війни культур» та праці з історії формування «образу ворога» в гуманітаристиці, публіцистиці і культурному просторі [252].

Серед величезного масиву узагальнюючої літератури, який віднесено до першої групи, ми зупинилися лише, на нашу думку, на найбільш важливих працях, які отримали загальне визнання в науковому середовищі і представляють гарантовано достовірне наукове знання. Зокрема, з історії Німеччини використана фундаментальна праця Т. Ніппердея «Німецька

історія. 1800-1918», в якій у першому томі проаналізовано духовне життя, розвиток науки і культури Німеччини, а у другому томі висвітлені події Першої світової війни; а також працею відомого німецького історика Х.-У. Веллера, присвяченої соціальної історії Німеччини XIX – першої половини XX ст. [395, 396, 397¹, 430]. Т. Ніппердей докладно висвітлив розвиток культурного життя Німецької імперії «вільгельмівського періоду», становище вищої школи і наукових установ в країні, стосунки професорської корпорації та імперського уряду, звернувши особливу увагу на становище професорів та викладачів в німецькому суспільстві, їхню роль в громадських об'єднаннях і політичних партіях тощо. Дослідження розвитку німецької освіти і науки здійснені всесвітньо відомим істориком науки Ф. Рінгером, які дають можливість зрозуміти трансформації ідей німецького гуманітарного дискурсу напередодні і під час Першої світової війни [286, 408]. До цієї групи віднесено і працю німецького політолога О. Данна, яка висвітлює процеси націотворення і розвитку національних ідей в Німеччині у XVIII – XX ст., порівнюючи їх з аналогічними в інших європейських країнах. Аналізуючи період напередодні та під час Першої світової війни автор виходить з чотирьох ключових понять, які були властивими для Німеччини та інших країн Європи: а) націоналізм; б) мілітаризм; в) імперіалізм; г) расизм [232]. Власний погляд на німецьку історію представлений низкою праць британських та американських авторів, які дають можливість виявити певні альтернативні підходи до висвітлення її участі у війні, цілі і завдання, духовну мобілізацію німецького суспільства тощо [374, 425]. Із сучасної російської літератури в дисертації використана праця відомого германіста А. Патрушева [275].

¹ Критичний аналіз цієї праці з англійського боку див.: Evans R. J. Rereading German History: From Unification to Reunification 1800-1966. New-York, 2002. P. 23-43.

Узагальнюючі праці з історії Великої Британії періоду війни представлені у дисертації книгами Г. Брейбона, А. Грегори, М. Хейстингса [325, 344, 360]. Із сучасної російської історіографії Першої світової війни виділимо колективну монографію за редакцією Ю.А. Петрова «Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис», де, на нашу думку, найбільш виважено представлена участь Росії у війні, проаналізовані з урахуванням сучасних досягнень світової історичної науки духовне і культурне життя. Хоча, на нашу думку, попри її узагальнюючий характер, ця праця носить науково-популярний характер [289]. Важливі аспекти для теми дисертації висвітлені також у спільному німецько-російському збірнику про стан науки, ролі вчених у мобілізації патріотичних почуттів громадян у ході війни [270]. Переважна більшість перерахованих праць дають уявлення про соціально-економічні та культурні процеси в досліджуваних країнах напередодні і під час війни, дозволяють зрозуміти загальний контекст для дослідження запропонованої проблеми.

Пам'ятні дати початку Першої світової війни (1914-1918 рр.) спричиняли особливий інтерес суспільства і стимулювали істориків різних країн до написання як фундаментальних монографій, збірників статей, публікацій в наукових виданнях, так і видання популярних книг та статей в періодиці. Оскільки традиційно пам'ять про Першу світову війну була важливим елементом комеморативних практик в країнах Західної Європи, то найбільший масив такої літератури припадає на зарубіжну історіографію. Не маючи змоги проаналізувати весь цей масив, виділимо лише окремі з них, які подають сучасний погляд на події війни [217, 381, 394, 403, 404]. Більшість із цих праць носять науково-популярний характер, або ж узагальнюють існуючий історіографічний доробок, звертаючи увагу на раніше малодосліджені аспекти «Великої війни» — сприйняття війни різними прошарками населення європейських країн, повсякденним

аспектам війни, гендерним питанням, тощо. Знаходять своє відображення і проблеми пропаганди в роки війни, зокрема, у формуванні негативного ставлення до ворога, розгортанні шпигуноманії тощо. Сюди також можна віднести і великий міжнародний інтернет-проект «International Encyclopedia of the First World War», у роботі над яким взяли участь відомі історики — спеціалісти з історії Першої світової війни.

Дослідження з історії Першої світової війни привертають увагу і сучасних українських дослідників. У переважній більшості головний акцент тут робиться на українському контексті й вивчаються питання участі українців у війні, політиці великих держав щодо України, наслідки військових дій для соціально-політичного розвитку, впливу на державотворчі процеси наприкінці війни та у ході Української революції. Насамперед, виділимо фундаментальні збірники, підготовлені спеціалістами Інституту історії України НАН України та провідними українськими фахівцями, які були видані до 100-річчя Першої світової війни [222, 223]. Політику Німеччини і Австро-Угорщини щодо України у Першій світовій війні досліджував О. Кураєв, чия монографія ґрунтувалася на численних документах зовнішньополітичних відомств цих країн [258]. Соціально-економічні наслідки війни і проблеми біженців були предметом досліджень відомої дослідниці Л. Жванко [235, 236, 237]. Окремі аспекти, які піднімаються в дисертації, досліджували П. Барвінська і відомий харківський дослідник С. Посохов, який розглянув роль професорської корпорації університетів в Україні в роки війни [337]. Інформаційне протистояння між Росією та Австро-Угорщиною під час Першої світової війни розглянув у дисертації О. Мосієнко, визначивши основні завдання пропаганди, формування засобами пропаганди «образу ворога» тощо [439].

Друга група аналізованої історіографії проблеми відноситься до широких аспектів «історичної культури» та її конкретних проявів у Великій Британії, Німеччині та Росії на початку ХХ ст. і в ході Першої

світової війни. В регіональному плані вона представлена нерівномірно, в залежності від стану наукової розробки цієї проблематики в національних історіографіях.

В сучасній німецькій історіографії приділено значну увагу розвитку наукової культури наприкінці XIX — на початку XX ст., функціонування наукових інституцій, ролі університетів та професорів в суспільному житті Німеччини, їхньої участі в численних громадських організаціях та патріотичному вихованні молоді, міжнародній науковій комунікації тощо. Зокрема, ці питання розкриті у збірнику статей «Зламани наукові культури», де найбільший інтерес для нас представляли статті Ю. Йона про роль німецьких університетів в науковій культурі початку XX ст. і Г. Метцлера про роль Німеччини в міжнародних наукових обмінах [372, 384]. Роль і значення історичної науки у вільгельмівській Німеччині на прикладі перших історичних зібрань розкрив М. Міддель, підкресливши, що імперський уряд приділяв особливе значення в патріотичному вихованні молоді історичній науці [386]. Проблеми соціологізації німецьких вчених, урядової політики в галузі вищої освіти, їхньої участі в численних союзах і політичних партіях висвітлені у ґрунтовних працях Р. Бруха і С. Мюллера [346, 392]. Питання міжнародної співпраці, міжнародних обмінів і участі в міжнародних конгресах напередодні Першої світової війни розкриті в працях німецького історика Е. Фухса та українських дослідників Г. Баженової, С. Стельмаха та М. Палієнко [274, 308, 316, 357, 435, 421]. Ці праці дають можливість конкретизувати потужні інтеграційні процеси в європейській науці напередодні Першої світової війни.

В сучасній російській історіографії «історичній культурі» був присвячений окремий збірник статей, виданий Вищою школою економіки, за редакцією А.М. Дмитрієва. Серед статей збірника з окремих питань формування уявлень про минуле в імператорській Росії (аналізу гімназійних підручників з історії, формування системи історичної освіти,

значенню історичних семінарів, захисту дисертацій, особливостям викладання і дослідження в духовних академіях, «місцям пам'яті» освіченого суспільства Росії в XIX ст. тощо) для проблематики дисертації виділимо статтю А.М. Дмитрієва про розробку проблем історичної культури в Російській імперії в сучасній історіографії і статтю К.М. Цимбаєва про використання історичних ювілеїв в політичних цілях [234, 327]. Перший автор відмітив, що в російській історіографії уявлення про історичну культуру почали формуватися нещодавно і у більшості праць досліджуються переважно аспекти історичних культур зарубіжних країн, ніж Росії. Стаття К.М. Цимбаєва не лише докладно висвітлює численні історичні ювілеї, які організовувалися імператорською владою з метою власної легітимації, але й пропонує порівняння подібних підходів з іншими європейськими країнами.

Використання імперським урядом історичних ювілеїв, зокрема святкування 100-річчя франко-російська війна 1812 р., яку назвали «Вітчизняною», присвячені статті Є.А. Бочкова, Н.С. Ватніка, І.В. Крючкова [219, 221, 257]. Проблематиці історичної культури присвячена і низка монографій, дисертацій і статей. Зокрема, особливості проведення освітньої історичної політики в середньо-освітніх закладах розглядається в монографії М.Т. Студенікіна [319]. В дисертаційній роботі І.В. Бабіч проаналізовано освітні програми по історичній дисципліні в російських навчальних закладах [434]. Засобам наукової комунікації, взаємодії вчених-істориків з освіченим суспільством шляхом участі в наукових товариствах і публічному просторі на рубежі XIX–XX ст. присвячена стаття М.О. Мамонтової [265]. Фундаментально діяльність історичних наукових товариств та їх друкованих органів висвітлено в статті О.Д. Степанського [318]. Проте в цілому, російські дослідники більше уваги звертають на функціонування університетської корпорації, наукових товариств, періодичних видань, комунікативному процесі та лише частково

акцентують увагу на феномені історичної культури, у зв'язку з чим її особливості поки що залишаються маловивченими.

Загалом наукова проблематика в полі історичної культури більшою мірою досліджується в сучасній німецькій і російській історіографіях, натомість в англomовних історичних науках вони входять до дослідницьких комплексів, об'єднаних поняттям «публічної історії».

Третя група історіографії проблеми стосується розвитку національних історичних наук у Великій Британії, Німеччині та Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. Насамперед, виділимо узагальнюючі праці, які дають уявлення про загальні тенденції історіографічного процесу в Європі в цілому. Це дослідження британського історика С. Бергера, американських істориків Е. Брейзаха і Г. Іггерса, німецьких істориків В. Хардтвіга, Л. Рафаеля і Х. Корнелісена, українського історика С. Стельмаха та ін. [243, 310, 313, 340, 345, 350, 351, 365, 361].

Велика група праць присвячена розвитку окремих національних історичних наук в XIX – на початку XX ст., яка дає можливість визначити їхні характерні риси, напрямки розвитку, роль і значення історичних знань в суспільствах Великої Британії, Німеччини і Росії, процеси інституціоналізації і академізації дисципліни. До фундаментальних досліджень з історії історичної науки віднесемо праці американського історика Г. Іггерса, відомого своїми напрацюваннями з історії німецької історичної думки і історіографії [364, 366, 367, 370]. Роль історичної науки у формуванні національної держави, національній свідомості німців і політично-орієнтованість німецьких істориків «неоранкіанців» розкрита у монографії історика С. Бергера [341]. Загальні тенденції розвитку історичної науки в Німеччині висвітлені в окремих статтях німецьких істориків Х. Корнеліссена і структурованому аналітичному огляді Х. Шляєра [251, 412].

Узагальнюючий погляд на розвиток британської історичної науки подано як в працях провідних британських істориків, так і їхніх зарубіжних колег. Основна увага звертається на становлення британської моделі історіописання, яка відзначалась сильним впливом аматорських форм, запозиченням німецької моделі організації науки, незавершеними процесами інституціоналізації наукової дисципліни, сильним впливом політичних інтенцій, надмірної уваги до розробки проблем з історії міжнародних відносин [338, 420, 401, 437]. В сучасній літературі знайшли своє висвітлення і проблеми інституціоналізації історичної науки в окремих країнах Європи, що дає нам уявлення про особливості її функціонування, допомагає визначити їхні спільні та відмінні риси, роль академічних закладів і наукових установ у формуванні національної свідомості напередодні Першої світової війни [307, 362, 407].

Еволюцію поглядів провідних німецьких істориків (Ф. Майнеке, Г. фон Трейчке, Г. Онкен), їхню наукову діяльність, публіцистичну активність в період Першої світової війни дозволяють простежити аналітичні біографічні нариси, опубліковані в багатотомному виданні «Німецькі історики» [368, 415].

Аналітичні дослідження та розвідки про функціонування академічної науки та освіти в умовах «війни культур» та праці з історії формування «образу ворога» в гуманітаристиці, публіцистиці і культурному просторі Великої Британії, Німеччини та Росії складають найбільш чисельну четверту групу історіографічних праць.

На особливу увагу заслуговують праці з історії становлення феномену «інформаційної війни». Американський політолог Г. Лассуелл, аналізуючи досвід Першої світової війни, першим звернув увагу на важливість інформаційних війн в сучасному світі. Згідно з його точки зору, пропаганда виступає як одне з трьох головних знарядь боротьби з ворогом, поряд з військовим та економічним тиском [260]. Серед численної сучасної

британської історіографії Першої світової війни ми зупинили свій вибір на тих монографічних працях і статтях, які безпосередньо присвячені пропаганді і формуванню образу «ворога» в британському суспільстві. Організацію офіційної британської пропаганди в різні періоди війни, її методи та зміст, форми проведення в США і ворогуючих країнах на широкій джерельній базі дослідив М. Сандерс [411]. Цей напрям тематично був продовжений Г. Мессінгером, котрий дослідив роль державних інституцій у розгортанні пропагандистської війни, роль преси у піднесенні патріотичних почуттів британців, ролі пропагандистських установ у діючій армії тощо [383]. А. Герогі проаналізував вплив агітаційних і пропагандистських матеріалів в британських медіа на формування пам'яті про Першу світову війну в британському суспільстві, де значну роль відігравали спроби створення образу «ворога» [360]. Значення британської преси у воєнній пропаганді, формуванні суспільних настроїв розглянув Р. Таддок-Трой [402].

Напередодні відзначення століття від початку Першої світової війни британська історіографія поповнилась новими дослідженнями, в яких розглядається вплив пропаганди на формування національних почуттів британців, співвідношення форм пропаганди і громадянської моралі, впливу пропагандистських ресурсів на сімейний побут британців, переживання досвіду війни та її культурної репрезентації, різним формам британського мистецтва періоду війни тощо [356, 390, 391, 398, 404]. Д. Монгер не лише проаналізував основні інструменти пропаганди в Британській імперії, але й на прикладі парламентського Національного комітету з військових цілей переконливо довів, що пропаганда залишалась активним інструментом в останні роки війни.

Окремим блоком в британській історіографії виділимо праці, присвячені образу Німеччини напередодні та під час Першої світової війни, в яких прослідковується зміна поглядів британських інтелектуалів

на роль німецької культури і науки, переоцінка значення культурних впливів німецьких гуманітарних наук на англосаксонський світ тощо [422, 427, 428]. Наприклад, Р. Скаллі підтверджує думку багатьох сучасних дослідників, що «образ Німеччини» у Великій Британії у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. не був одновимірним і британське суспільство не розглядало Німеччину як ворога, де більшою мірою домінувало переконання про необхідність співробітництва та взаємообміну [418].

В німецькій історіографії дослідження з історії Першої світової війни розпочалися одразу після її завершення, що було обумовлено пошуком причин поразки у війні і болючого питання «вини» у її розв'язанні. Аналіз численної літератури є темою спеціального дослідження, огляд же сучасних напрацювань німецьких істориків представлений у статті К. Г. Крахта [452].

Серед праць, присвячених розвитку націоналізму, шовінізму і мілітаризму в Німеччині напередодні і на початку світової війни, виділимо фундаментальні дослідження, ґрунтовані на ретельному опрацюванні джерел, П. Валькенхорста і С. Мюллера [429, 393]. Останній провів компаративне дослідження, намагаючись виявити аналогічні процеси в Німеччині та Великій Британії. Образ Німеччині в британській пресі періоду війни стали предметом наукових інтересів М. Шрамма, який докладно проаналізував найвпливовіші британські видання консервативного і ліберального спрямування (включаючи і регіональні) та тематизував їхні статті напередодні і під час Першої світової війни: зовнішня і колоніальна політика Німецької імперії, німецько-французькі, німецько-російські, німецько-британські відносини, політика на Балканах, липнева криза 1914 р., воєнні дії тощо [414].

Окремо виділимо низку праць присвячених «ідеї 1914 року», в яких аналізується ставлення німецького суспільства до війни, аналізуються роль інтелектуалів у пропагандистських заходах, форми і методи пропаганди,

піднесення шовінізму і національного патріотизму напередодні і на початку війни. Ці питання знайшли відображення у ґрунтовному дослідженні Ш. Брунделя і працях Е. Ленерта [347, 379].

Ролі інтелектуалів, вчених і митців Німеччини у розв'язанні «війни культур» присвячений тематичний збірник «Культура і війна. Роль інтелектуалів, художників і письменників в Першій світовій війні», де висвітлюються численні аспекти їхньої участі в пропагандистській діяльності, аналізуються публікації в пресі, промови і виступи з обґрунтуванням німецьких цілей у війні, значенні німецької культури і особливого духовного розвитку для німецького суспільства тощо [387].

В праці М.Л. Волковського на основі великого фактологічного матеріалу вперше зроблена спроба цілісного висвітлення інструментарію інформаційної боротьби під час Першої світової війни та механізми впливу на громадську думку через роботу засобів масової інформації [227]. Серед новітніх праць виділимо колективну монографію під редакцією німецького історика Д. Байрау та його російського колеги Е.І. Колчинського «Наука, техніка і суспільство Росії та Німеччині під час Першої світової війни», у якій зроблено історично-порівняльний аналіз взаємин між наукою, технікою і суспільством в Росії та Німеччині в період Першої світової війни. У статтях російських і німецьких авторів розглядаються різні аспекти впливу війни на організацію науки, на систему міжнародних зв'язків, на норми і цінності наукового співтовариства. Т. Мауер досліджує становище університетської науки в умовах війни [266]. Російський дослідник А.М. Дмитрієв виділяє два поняття, які були притаманними тогочасному науковому співтовариству: «війна маніфестів» та «мобілізація інтелекту» [233]. Е.І. Колчинський приділяє особливу увагу розпаду інтернаціоналу вчених [250]. Також цю проблематику раніше розробляли англійський дослідник П. Альтер [336] та російський А. Іванов [242]. С.Ю. Нікіфоров дослідив діяльність істориків «російської школи» (П.Г.

Виноградова, М.І. Карєєва), їхнє сприйняття і оцінки подій 1914–1918 рр., вплив на творчість [271]. Цю ж тему продовжив шляхом аналізу поглядів на війну як соціокультурного феномену історика М. І. Карєєва російський дослідник В.А. Філімонов [323]. Дослідження впливу пропаганди на формування патріотичних почуттів росіян в роки Першої світової війни здійснила в дисертації Є. Д. Борщуківа [436].

В сучасній російській історіографії приділили значну увагу еволюції поглядів та програмних засад провідних політичних партій на цілі і завдання війни [240, 249, 305]. Вагомий внесок у розробку теми орієнтації Росії по цивілізаційній осі «Схід — Захід» здійснив фінський вчений Б. Хеллман [326]. В його роботі проаналізована публіцистика М.О. Бердяєва, С.М. Булгакова, М.О. Гершензона, В.І. Іванова, В.В. Розанова, С.Л. Франка, В.Ф. Ерна, показано як змінювалися погляди мислителів залежно від ходу військових дій, зроблена спроба встановити спадкоємність поглядів представників російського релігійно-філософського ренесансу з ідеями слов'янофілів ХІХ ст. Тему історико-філософського осмислення початку війни російськими інтелектуалами та сприйняття образу війни філософами-неослов'янофілами розглядав також В.В. Носков [272].

Активно досліджував питання академічної і професорської корпорації Росії в роки Першої світової війни сучасний санкт-петербурзький історик Є.А. Ростовцев. В останні роки ним особисто і в співавторстві була опублікована низка статей про підготовку викладачами російської вищої школи пропагандистських текстів, ставлення столичної професури до «війни маніфестів», до розгорнутої в Росії на початку війни ксенофобії, «шпигуноманії», упередженого ставлення до іноземців тощо [290, 291, 292, 293, 294].

Інтерес для досліджуваної нами теми представляє і збірник російських авторів «Русская публицистика и периодика эпохи Первой

мировой войны: политика и поэтика», в якому представлені розвідки В.В. Полонського про ідеологію слов'янофільства в публіцистиці періоду війни, О.А. Богданової про сприйняття війни в літературних колах Росії на матеріалах російської публіцистики, Д.Г. Гужви про військову цензуру періодичних видань в роки війни, І.В. Купцова про дискусії в періодиці щодо призначення мистецтва в роки війни тощо [216, 231, 259, 279].

Варті уваги праці, які присвячені шпигуноманії та боротьбі із «німецьким засиллям в Росії». Англійський вчений В. Фуллер показує, що в 1915-1917 рр. в глобальному мисленні росіян в зародковій, але вже в зловісній формі, проявилися основні риси майбутніх більшовицьких репресій — одержимість пошуком «цапів відбувайлів» і «презумпція винності» [324]. А.М. Шубіна досліджує «страхітливі картини німецького засилля» описані в пресі та друковані спроби підштовхнути владу покінчити з надмірним іноземним впливом [332].

Загалом історіографічний аналіз свідчить про те, що обрана в якості дисертаційного дослідження проблема привертала увагу істориків. Доробок попередніх дослідників створює міцне підґрунтя для подальших досліджень і виявляє слабо висвітлені або не вивчені компоненти. Практично відсутні порівняльні дослідження, за виключенням німецько-британських розвідок. Росія випадає із загальноєвропейського порівняння, що створює ілюзію її виразної самобутності.

1.2. Джерела.

Задля реалізації поставленої мети та вирішення завдань дослідження, у дисертаційній роботі до наукового обігу введено широкий масив джерел з історії формування «образу ворога» в соціогуманітарному дискурсах Великої Британії, Німеччини та Росії в роки Першої світової війни. Умовно

їх можна поділили на три групи: 1) документи; 2) видання науково-популярного характеру; 3) мемуари та спогади.

До першої групи джерел входять колективні заяви, декларації, маніфести представників університетів та академічної спільноти, які дають можливість виявити базові ідеї вчених-гуманітаріїв у формуванні соціогуманітарного дискурсу періоду війни, вектори тогочасної публічної пропаганди для створення образу «іншого/ворога» [6, 7, 9, 11, 15]. До цього типу документів віднесемо публічні промови голови Баварської королівської академії наук і президента Королівського наукового товариства в Лондоні, які в цілому відображали спрямованість цих наукових інституцій [8, 13]. Окремі документи висвітлюють урядову політику в галузі цензури [3], а також заходи щодо обмеження прав іноземців у вищих навчальних закладах Російської імперії у роки війни. Найбільш значимий серед колективних заяв німецьких інтелектуалів — «Маніфест 93-х», який започаткував «війну маніфестів» початку Першої світової війни, — отримав також ґрунтовну джерелознавчу критику і історіографічний огляд [426].

Серед численних британських джерел періоду Першої світової війни в дисертації використані праці англійських вчених, які висвітлюють широкий спектр відносин між Англією і Німеччиною в різні періоди історії, історію культурних взаємин між обома націями, представляють аналіз історичного розвитку Німецької імперії у ХІХ ст., її культури, державних інституцій, функціонування освітніх установ, організацію університетів, історичної науки, приділяючи основну увагу її політичній функції, основних філософських течій, причин розв'язання світової війни тощо [100, 103, 175, 176, 183, 177, 194]. Ця група джерел відноситься в основному до наукового дискурсу і являла собою спробу британських вчених-гуманітаріїв осмислити причини катастрофи початку Першої світової війни, яку вони шукали в імперській історії Німеччини, її духовно-

культурному розвитку, який призвів до появи мілітаризму та шовінізму. У більшості випадків вони не відносились до пропагандистської літератури, хоча автори займали достатньо критичну позицію, часто змінюючи своє попереднє ставлення до німецької науки, освіти і культури в цілому. Ця література в основному була розрахована на інтелектуальну спільноту і формувала відповідний науково-культурний контекст історичної культури.

Значимими джерелами для розкриття теми дисертації є численні науково-популярні видання з чітко визначеним агітаційним спрямуванням і призначеними для широкої публіки, відомі як «Оксфордські памфлети». Підготовлені британськими вченими (істориками, філософами, економістами, та ін.) загальним обсягом в 20-30 сторінок книжкового тексту вони мали знайомити широку публіку в Англії та за її межами з метою Великої Британії у війні; загарбницькими цілями Німеччини та Австро-Угорщини; історичним розвитком Німецької імперії; її імперською політикою; ставленням до слов'янських народів; розвитком мілітаризму, чий основи були закладені в німецькій філософії XIX ст., історичній науці і культурі загалом тощо. Загальна мета памфлетів була очевидна — формування в британському суспільстві «образу ворога» і виховання патріотичної свідомості. Памфлети почали видаватися одразу після початку війни, склалися з 19 серій і всього було видано 86 памфлетів. Зокрема, тільки у 1914 р. було видано понад 30 памфлетів, які охоплювали найрізноманітніші теми: причини війни, взаємини Великої Британії і Німеччини, історія німців та Німецької імперії, політика Австрії з 1867 р., політика Італії з 1870 р., політика Франції з 1871 р., історія Сербії та ін. [93, 97, 101, 117, 144, 121, 122, 191].

Наступного року кількість памфлетів зменшується і до кінця року їх видання припиняється. Але за такий короткий час загальна кількість примірників, які були продані у всьому світі, досягла 500 тисяч [419, р. 33]. Вони поступаються місцем серіям «Дослідження і документи війни»,

працям численних британських і союзницьких комісій із розслідування військових злочинів, систематизованим оглядам німецько-британських взаємин в різні періоди історії, а також перекладам праць окремих німецьких політиків, військових та істориків, які представляють німецьку точку зору на взаємини Великої Британії і Німеччини тощо [16, 14, 153, 170, 173]. У ході війни агітаційно-пропагандистський напрям публіцистики поступово переходить до періодичної преси, а в інтелектуальному дискурсі починає переважати поміркована тональність з більш глибоким аналізом причин війни, висвітлення злочинів противників у ході бойових дій серед цивільного населення і пошуки можливостей для мирного врегулювання та повоєнного устрою [114, 189]. Важливими історіографічними джерелами, які значною мірою представили узагальнюючий погляд на розвиток німецької історіографії, теоретичні погляди німецьких істориків XIX — початку XX ст. (Б. Нібура, Л. фон Ранке, Т. Моммзена, Г. фон Зібеля, Г. фон Трейчке), їх еволюцію від романтичного напрямку до політизованої «пруської школи» є популярні огляди Е. Бейкера, А. Гаусрата, А. Гілланда, Г. Девіса, що значною мірою сприяли подальшому погляду британських та американських істориків на німецьку історичну науку [96, 106, 128? 133].

Найважливішими німецькими джерелами для дисертації стали спільні та індивідуальні «Заклики» і «Промови» впливових німецьких професорів та інтелектуалів, в яких вони намагалися обґрунтувати німецькі цілі у війні; перекласти вину за її розв'язання на противників; довести «особливий шлях» Німецької імперії, виходячи із історичного розвитку німецької нації та її культури; відповісти на звинувачення зарубіжних інтелектуалів у мілітаризації суспільного життя Німеччини напередодні війни та її зв'язку з розвитком німецького духовного життя і науки. З початком війни ці тексти публікувалися у впливових виданнях, або ж у спеціалізованих збірниках і тематичних популярних виданнях і були розраховані на публічне сприйняття [111, 138]. Більшість німецьких

професорів-гуманітаріїв з початком Першої світової війни переживала своєрідний «ренесанс» політичної активності, підтверджуючи тим самим становище німецького професора в якості інтелектуального «пророка», що було характерно для XIX ст. І хоча професори німецьких університетів загалом не входили до політичних партій, але становили значну більшість у патріотичних союзах національно-патріотичного гатунку і з університетських кафедр та в громадському дискурсі проводили чітку патріотичну лінію.

Основний масив цих документів опублікований у збірнику «Заклики та промови німецьких професорів в Першу світову війну» (перше видання 1975 р., друге – 2014 р.). В ньому представлені 34 колективні та індивідуальні «Заклики» і «Заяви» («Anruf für die Kulturwelt», більше відомий в літературі як «Маніфест 93-х», «Заява викладачів вищої школи Німецької імперії», «Заклик бонських істориків», «Заява проти викладачів Оксфорду», «Заява берлінських університетських викладачів» та ін.) та індивідуальні промови найбільш впливових професорів історії, філософії і економіки (О. фон Гірке, У. фон Віламовіч-Меллендорф, Е. Маркс, А. фон Гарнак, Г. Онкен, Ф. Майнеке, М. Вундт, Д. Шафер, Г. Дельбрук, Е. Трельч, М. Вебер та ін.) [343]. В узагальнюючому вигляді «ідея 1914 року», як протиставлення німецького духовного розвитку XIX ст. західноєвропейському раціоналізму були висвітлені в працях відомого філософа Е. Трельча та геополітика Р. Челлена [139,187].

Як і в Росії та Великій Британії, в Німеччині у ході війни та після її завершення видавалися бібліографічні збірники літератури та опублікованих джерел (акти, промови державних діячів, збірників численних комісій із розслідування військових злочинів), які були тематично об'єднані в окремі розділи: «Передісторія війни», «Питання провини за розв'язання війни», «Біографії, спогади», «Політика. Перебіг війни», «Економічна криза» та ін. Так, наприклад, німецькомовна

література, присвячена подіям липня-серпня 1914 р. нараховує понад 50 позицій окремих видань і збірників, не враховуючи публікацій в періодичній пресі [378]².

З 1914 р. в Лейпцігу видавалася серія науково-популярних видань «Між війною та миром», яка була розрахована на широку публіку, висвітлювала окремі питання міжнародних відносин, взаємини Німеччини із ворогуючими країнами, питання внутрішнього розвитку імперії, світової економіки, історії ворожих до Німеччини країн, розвиток культури і духовності в Німеччині. Окремі видання не перевищували 100 сторінок книжкового тексту і наближалися за формою до «Оксфордських памфлетів», але так і не змогли заповнити відповідну нішу в німецькому публіцистичному просторі, де переважала інша форма публічної подачі інформації науковцями через збірники і наукові монографічні видання, які знаходили свій попит не тільки серед інтелектуалів, але й «освіченої верстви» («Bildungsbürgertums») німецького суспільства. У цій серії до кінця 1915 року було видано 33 брошури, зокрема, опубліковані критично загострені і патріотично-орієнтовані тексти відомих істориків — К. Лампрехта і відомого спеціаліста з історії Східної Європи О. Геча [125,140].

У більшості випадків промови в наукових закладах, товариствах, на зібраннях, публікації в періодичних виданнях об'єднувалися провідними німецькими вченими-гуманітаріями в окремі збірники, які дають можливість прослідкувати еволюцію їхніх поглядів протягом війни, яка змінювалася з її перебігом. Зокрема, для нас важливими джерелами

² Для порівняння – російська бібліографія тільки за період з 1914. 1915 рр. всіх видань загальним накладом в 11 млн. примірників нараховує близько 600 позицій (Владиславлев И.В. Русская литература о войне 1914 года. М.: «Наука», 1915. С. 5).

виступали публіцистичні промови впливових істориків Г. Зіммеля і Ф. Майнеке. Так, у збірнику промов і виступів Г. Зіммеля опубліковані його праці періоду війни: «Внутрішні зміни в Німеччині» від листопада 1914 р.; «Діалектика німецького духу», опублікована в щоденній ілюстрованій берлінській газеті «Der Tag», у вересні 1916 р.; «Криза культури», виголошена промова у Відні в січні 1916 р.; «Ідеї Європи», опублікована у березні 1915 р. в «Berliner Tageblatt» [181, 182]. У збірнику Ф. Майнеке опубліковані його публіцистичні статті за 1914 р.: «Політика і культура» («Süddeutsche Monatshefte»), «Німецький мир і німецька війна» («Die Hilfe»), «Правда і неправда» («Das neue Deutschland»), «За які цінності ми воюємо» («Breisgauer Zeitung») та ін [149].

Німецькі вчені не обмежувалися сферою популярної публіцистики, але й публікували наукові дослідження з історії країн – суперників у війні в солідних наукових виданнях, політична спрямованість яких була очевидною. До такого типу джерел відноситься, наприклад, стаття бонського історика В. Плацхофф в «Historische Zeitschrift» з промовистою назвою «Перша поява Росії і російська небезпека в європейській політиці» [166]. До цього типу джерел можна віднести і статтю відомого філософа Е. Трельча «Про масштаби розгляду історичних подій», яка спершу була виголошена під час урочистостей з нагоди дня народження Вільгельма II в Берлінському університеті, і пропонувала огляд розвитку ідеалістичного духу Німеччини, обґрунтовувала кризу гуманітарно-ліберальної світової культури, яка лежала в основі національних європейських держав з часів Великої французької революції і наполеонівської епохи [188].

Широкий комплекс періодики Російської імперії в роки Першої світової війни переважно був представлений щомісячними, або щотижневими журналами та щоденними газетами. Можна виокремити такі види найпоширеніших під час війни видань: 1) історичні журнали («Русская старина», «Голос минувшого», «Вопросы истории»,

«Исторический вестник»); 2) науково-мистецько-літературні журнали («Русский архив», «Нива», «Природа и люди», «Синий журнал», «Новая всемирная иллюстрация», «Солнце России»); 3) літературно-політичні журнали («Русская мысль», «Голос жизни», «Северные записки», «Современный мир», «Вестник Европы», «Заря», «Родина», «Огонек», «Всемирная панорама»); 4) сатиричні журнали («Новый Сатирикон», «Лукоморье», «Искра»); 5) тимчасові військові ілюстровані літературно-художні журнали («Летопись войны 1914 года», «Война», «Отечество», «14 год. Наше воскресенье»); 6) політико-економічні журнали і газети («Биржевые ведомости», «Русский экспорт», «Хуторянин»); 7) військово-політичні журнали («Военные известия», «Военный сборник», «Морской сборник», «Разведчик»); 8) популярні газети («Новое время», «Земщина», «Утро России», «Русские ведомости», «Русское слово», «Речь») та ін.

Також загальноросійські газети і журнали можна поділити за ідейно-політичними поглядами: 1) консервативна періодика (впливова щоденна газета «Новое время»); 2) ліберальні видання (журнали «Русская мысль», який став центральним органом філософсько-політичної полеміки про війну в засобах масової інформації; «Вестник Европы», який хоч і декларував свою позапартійність, але його матеріали носили ліберальну спрямованість; «Голос минувшего», що наповнювався текстами ліберально-народницького напрямку); 3) органи, в яких публікувалися представники різних соціалістичних течій (журнали «Русское богатство», з листопада 1914 р. «Русские записки»; «Северные записки»); 4) пацифістської ідеології (журнали «Современник», «Летопись». Війна сприяла поживленню видавничої справи в країні. Виник ряд нових газет і журналів. На особливу увагу для цього дослідження заслуговує «Летопись войны 1914 года», який дозволяє простежити суспільні настрої та їх зміну.

Таким чином, періодичні видання різнилися за соціально-політичною спрямованістю змісту, але носили в основному пропагандистський

характер, адже на початку війни військова цензура стала контролювати видавничий сектор за «Тимчасовим положенням про військову цензуру» від 20 липня 1914 р. Редактори на шпальтах своїх видань мали дотримувалася генеральної лінії уряду у війні та трансформувати образ «іншого» в свідомості росіян до образу «ворога», чи «друга». Разом з тим «образ ворога» був динамічною величиною, змінюючи свою форму і зміст в залежності від перебігу бойових дій на фронті та дипломатичної гри на міжнародній політичній арені [1].

Друковані видання воєнного періоду, які охоплюють роботи міждисциплінарного характеру російських філософів, психологів, соціологів: В.М. Бехтерева, С.М. Булгакова, М.І. Карєєва, В.В. Розанова, П.Я. Розенбаха, Є.М. Трубецького, В.Ф. Ерна, Б. де Бая, А.І. Белінського, В.П. Бузескула, О.К. Дживелегова, В.В. Чічібабіна дозволяють простежити формування «образу ворога» в історичній культурі Росії [18, 19, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 40, 44, 62, 63, 81, 83, 88, 89, 90, 91]. У переважній більшості це видання науково-популярного характеру, орієнтовані на освічені верстви російського суспільства, і лише в окремих випадках серед них представлені наукові праці. Їхня тональність і використаний фактичний матеріал свідчать про агітаційну спрямованість і дають можливість визначити ті сюжети в російському соціогуманітарному дискурсі, які були спрямовані на формування «образу ворога».

В дослідженні активно використовувалася мемуарна література. Її особливість полягає в осмисленні, хоч і суб'єктивному, історичних подій на основі власного досвіду авторів. До таких видань відносяться спогади учасників війни, які оформили літератори: В.М. Белов, М.О. Степний, Д.П. Якушев, в яких описується сприйняття «образу ворога» на передовій звичайними солдатами та офіцерами та ін. [196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205]. Особливе місце в цій групі джерел займають мемуари вчених-гуманітаріїв: М.І. Карєєва, М.М. Ковалевського, Ф.А. Степуна, які

побували на війні, чи у ворожому полоні та могли порівняти реальний стан речей з пропагандистським «образом ворога».

Отже, джерельна база дослідження є достатньо широкою, інформативною та репрезентативною. Проведений аналіз опублікованих джерел свідчить про їх змістовну різноманітність, що дозволяє успішно реалізувати мету роботи, розв'язати поставлені в дисертації роботи завдання, дійти обґрунтованих висновків та узагальнень.

1.3. Методологія дослідження.

Теоретичну основу дослідження складають концепції «історичної культури» та «імагології», які використовуються як інтенціональні в якості формулювання дослідницьких гіпотез, постановки завдань і визначають інтерпретаційну основу дослідження.

В останні десятиліття теоретичні дебати в історіографії змістилися з поля епістемологічних проблем на публічний вимір історичної практики. Не в останню чергу це зумовлено зверненням до «історичної пам'яті» у травматичному для європейського суспільства ХХ ст. Важливу роль тут відіграє «ідентичність», як прояв сконструйованої «колективної пам'яті». Це поняття було введено в термінологічний апарат соціогуманітарних наук М. Хальбваксом у 20-ті рр. минулого сторіччя, але дискусії з приводу його змістовного наповнення тривають до сьогоднішнього дня. Сучасна німецька дослідниця А. Ассман пропонує замінити це поняття трьома — «соціальна», «політична» і «культурна» пам'яті. Якщо індивідуальна пам'ять є динамічним засобом переробки індивідуального досвіду, а соціальна («оперативна») пам'ять виробляє власне ставлення покоління до минулого, то «політична» пам'ять призначена для комунікації між поколіннями і через публічну меморіальну культуру покликана сформувати тривалий образ минулого. Останній тип пам'яті не пов'язаний із

особистими спогадами соціальних груп, він вписаний в емоційно заряджений і однозначно сформований наратив та вкорінений у матеріальних і візуальних знаках (меморіальні місця, пам'ятники, річниці тощо) [211, с. 21-28]. Історична свідомість, переконує Й. Рюзен, вписує структури влади в концепції ідентичності самих учасників, у систему й уявлення їхнього «я» та їхнього «ми» згідно з мета-наративами, відповідальними за ідентичність [295, с. 23].

Загальна «меморалізація» пам'яті з легкої подачі французького історика П. Нора спричинила не тільки «бум пам'яті» (memory boom), який відображає загальне бажання повернути собі минуле як невід'ємну частину сучасного і переосмислити його в якості важливого аспекту історичної свідомості, але й сформувала новий напрям історичної науки — «історія культур пам'яті» [314, с. 601-602]. І якщо до цього публічне використання історії залишалося на периферії дослідницької практики професійної історіографії, то віднині історики змушені не лише досліджувати минуле, але й зміщують увагу з питання «Що відбулося в минулому?» на питання «Що відбувається в нашому сучасному завдяки минулому?». Це знаменує перехід від історії, котра відслідковує сліди минулого, до історичної культури, «яка дозволяє спостерігати, як саме минуле продовжує жити в сучасному, як воно пов'язане з нашим життям, нашими рішеннями та нашими орієнтирами на майбутнє» [441]. Однак саме поняття «історична культура», яке поступово завойовує своє місце в науковій термінології вітчизняних істориків, часто набуває різного змісту і призводить до понятійної плутанини [317].

В англомовній науковій літературі поняття «історична культура» формується в руслі осмислення проблематики культурно-історичної спадщини. Часто її сприймають в рамках публічної, чи усної історії. З 1965 р. спочатку у США, а згодом в ряді країн Європи, з'явився навіть специфічний виховний напрям — «Heritage Education Funds Inc.

(Heritage)», його можна перекласти, як «виховання спадщиною». У його рамках забезпечуються значно більш широкі можливості порівняно зі стандартним навчальним процесом для створення дохідливих, емоційно насичених образів події чи епохи [448]. Зрозуміло, що розмиті рамки та вибірковий підхід розширюють можливості для морально-політичного тиску й маніпулювання національною свідомістю.

Натомість в російському науковому просторі поняття «історична культура» розвивається головним чином в рамках інтелектуальної історії та в руслі політичної інструменталізації знання про минуле в сучасному суспільстві. За словами Л.П. Рєпіної, комплексне дослідження цілісного феномену «історичної культури» має спиратися на новий підхід, в основу якого покладено синтез соціокультурної та інтелектуальної історії, що передбачає аналіз явищ інтелектуальної сфери в широкому контексті соціального досвіду, історичної ментальності та загальних процесів духовного життя суспільства, що включає теоретичну, ідеологічну та буденну свідомість [284, с. 9; 285].

В сучасній українській історіографії розробкою питання «історична культура» займається Л.П. Нагорна. У монографії «Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал» дослідниця вводить у вітчизняну наукову практику категорію «історична культура» — як фактор формування «образу минулого» у процесі взаємодії професійного історичного знання й колективної пам'яті соціумів, системне поєднання принципів артикулювання, інтерпретування, репрезентацій минулого, новітній концепт раціональності в історичному пізнанні тощо. «Історична культура» покликана створювати в суспільстві адекватне уявлення про динаміку взаємодії традицій та інновацій, співвідношення ідей «збереження спадщини» й новітніх епістемологічних підходів. Її важливим завданням є узгодження «образів минулого», які зафіксовані в

історичній пам'яті різних етнічних і соціальних груп, з тими параметрами оцінювання, які пропонує сучасна історична думка [269].

«Історична культура» не обмежується виключно аналізом історичної літератури, тому на відміну від історіографії, охоплює більш широке поле дослідження — різноманітні стосунки між професійною історіографією і більш широкою сферою суспільних уявлень про історію в різні епохи та періоди. Характер цих взаємодій не варто розглядати, як спрямований процес еволюції свідомості від загальної до наукової академізації і критичного перегляду масових або повсякденних уявлень про минуле. Якщо поняття «культура» ілюструє те, яким чином суспільство сприймає реальність, то «історична культура» показує як суспільство ставиться до свого минулого. Історичне знання створюється соціальною та комунікативною системами інтерпретації, об'єктивації та інструменталізації минулого. «Образ історії» характеризує змістовну сторону процесу бачення історії, «історична свідомість» — внутрішню установку в ставленні до історії, критерії відбору її змісту та міри затребуваності історичного знання [283, с. 470].

Попри численні розбіжності в розумінні «історичної культури», які спостерігаються в сучасній історіографії, можна вважати усталеним тлумачення цього поняття з трьох висхідних позицій: 1) «історична культура» як синонім до «культури історичної пам'яті» в руслі осмислення проблематики культурно-історичної спадщини народів; 2) «історична культура» як засіб політичної інструменталізації знання про минуле в сучасному суспільстві; 3) «історична культура» як естетична презентація минулого через особливі способи символізації. Перший та третій виміри найбільше поширені в сучасній німецькій, британській, французькій, канадській, австралійській історичній науці; другий — в російській та американській. В останніх двох країнах історики занепокоєні неоднозначними наслідками активного «вторгнення» сучасності в

історіографічний процес та в розширенні кола учасників процесу історичної репрезентації. Щодо вітчизняної історіографії, то це поняття в термінологічний історичний апарат було введено нещодавно та ще не встигло закріпитися в професійній корпорації істориків.

Зважаючи на тематику дослідження, особливого теоретичного значення має нова міждисциплінарна сфера, що поступово перетворюється в самостійну наукову дисципліну — імагологія (з лат. «*imago*» — зображення, образ). Поступово цей термін з певними видозмінами завойовує своє місце в гуманітарному лексиконі: «імагогіка» — у працях психологів; «іміджологія» — у соціологів, «*imagology*» чи «*image studies*» — в англomовному науковому просторі, «*imagologie*» — в французькому та німецькому тощо. Статус імагології в сучасній гуманітаристиці не цілком визначений. Її основним об'єктом дослідження виступає вивчення формування в національних культурах образів «свого» і «чужого». Вона знаходиться на межі соціальної та історичної психології, культурології, лінгвістики, соціології, етнології, конфліктології та інших наук, що неминуче призводить до понятійної плутанини [253, 281].

Термін «імагологія» (англ. «*imagology*») вперше з'явився у праці американського журналіста У. Ліппмана, чия концепція «громадської думки» та нове поняття «стереотипів» зробили прорив у тогочасній соціології. На думку автора, людина нездатна функціонально сприймати і точно інтерпретувати світ внаслідок складної взаємодії між людиною та середовищем. Тому люди і створюють псевдосередовище, де в суб'єктивній, упередженій, фіктивній формах виробляють «образ світу» та «образ псевдо-середовища». Таким чином, люди «живуть у одному світі, але думають і відчують, що в різних» через комунікацію у навколишньому середовищі та роботу засобів масової інформації.

Далі імагологія розвивалася у руслі порівняльно-історичного літературознавства у Франції, де досліджувалися образи інокультури в

текстах національної культури, шляхом створення інтелектуальних конструктів образу «чужого», «іншого» (франц. “l’etranger”, “l’autre”). Засновники французької школи «Анналів» М. Блок та Л. Февр на міждисциплінарному рівні соціогуманітарних наук у вивченні минулого поставили проблему «чужої культури» (франц. «la culture étrangère»). Орієнтуючись на культурологічні підходи школи «Анналів» у історичних дослідженнях, відійшовши від соціально-історичних визначень, Ж. Ле Гофф визволив авторів від складних абстрактних побудов. Дослідник розрізняв певні просторові структури та, як історик-медієвіст, виділив дві антагоністичні культури: християнізований світ та варварів-язичників. Він вперше вказав на суб'єктивну природу існування стереотипів сприйняття локальних спільнот, які могли не усвідомлювати факт власної єдності.

Наприкінці ХХ ст. імагологічна проблематика стає предметом теоретичних дебатів в російському соціогуманітарному просторі. Не в останню чергу це зумовлено бажанням Росії вирішити давню орієнтирну дихотомію Схід-Захід та визначити власне місце у світі. До середини 1990-х рр. імагологія як наукова дисципліна мала міждисциплінарний характер, вивчаючи закони створення, функціонування та інтерпретації образів «інших»/«чужих» у сприйнятті суспільства. Після наукового семінару «Росія і світ: проблеми взаємного сприйняття», проведеного Центром з вивчення вітчизняної культури Інституту російської історії РАН у 1995 р., сформувався новий напрямок — історична імагологія як складова історичної антропології, історії ментальностей та інтелектуальної історії. Він досліджував стереотипні уявлення про навколишній світ та образи чужинців, що існували в минулому. Його паралельно розробляли в кількох наукових центрах, насамперед в Московському державному університеті, Російському державному гуманітарному університеті. В Інституті загальної історії РАН під керівництвом А.Я. Гуревича проводився семінар з

образу «Іншого» в культурі, матеріали якого публікувалися на сторінках щорічника «Одіссей. Людина в історії».

Аналіз Л.П. Репіної концептів «національний характер» і «образ іншого» вказує на фундаментальне значення для розкриття специфіки та формування національної культури історичного змісту бінарних опозицій: «я – інший», «ми – вони», «свій – чужий». На її думку, в сучасній ситуації тотального утворення поліетнічних спільнот і посилення міжетнічних контактів відбувається стрімкий рух за лінією «свій» — «інший» — «чужий» — «ворожий». Суспільні настрої дуже мінливі й «виміряти» їх «градус» надзвичайно складно. Вказуючи на актуальність «історичного вивчення образів як частини культурної спадщини», Л.П. Репіна сформулювала ключові методологічні принципи імагологічної наукової програми: 1) необхідність врахування психологічної складової процесу формування етичних уявлень як суміші правди і фантазії, тверезого спостереження і грубих помилок; 2) принцип відображення в образі іншого народу сутнісних рис власної колективної психології; 3) принцип поєднання синхронічного і діахронічного підходів в історичному аналізі колективних уявлень з імперативом виявлення змін, що відбуваються в них, а також диференційований підхід до взаємного відображення народів у різних соціальних групах.

На переконання О.С. Сенявської, ключовим завданням в новому напрямку «історична імагологія» є проблема формування «образу ворога» в російському суспільстві впродовж ХХ ст. Розвиваючи досягнення культурологічного підходу в історичних дослідженнях французької школи «Анналів» 1950-х рр., російські вчені виділили основний об'єкт «історичної імагології» — дослідження формування в національних культурах образів «своїх» та «чужих». Дослідники акцентують увагу на тому, що в контексті історії «пересиченого війнами ХХ століття» провідне місце в процесі комунікації різних народів набуває розуміння механізму

перетворення «образу чужого» на «образ ворога» та інструментів ідеологічно-пропагандистського впливу на суспільну свідомість. «Образ ворога — це уявлення, що виникає у соціального (масового та індивідуального) суб'єкта про іншого суб'єкта, який сприймається як такий, що несе загрозу його інтересам, цінностям або самому соціальному і фізичному існуванню, формується на сукупній основі соціально-історичного та індивідуального досвіду, стереотипів та інформаційно-пропагандистського впливу. Образ ворога, як правило, має символічне вираження і динамічний характер, що залежить від нових зовнішніх впливів інформаційного або сугестивного типу» [300, с. 20].

На рубежі ХХ-ХХІ ст. проблема «свій» — «інший» поступово виходить на нові обрії, зокрема істотно розширюються її хронологічні та територіальні межі. Якщо раніше дослідники звертали увагу на образи народів-сусідів чи народів — «лідерів епохи», то на сучасному етапі в центрі уваги опинилися образи «іншого» в культурі, тим самим відбулася «релятивізація категорії національного». Дослідників стали цікавити виникнення образів мікротовариств у обмеженому просторі, процеси успадкування іміджу, природи «двоєких образів» в динамічному соціокультурному контексті.

Попри розбіжності розуміння науковцями «імагології», можна виділити наступні тлумачення: 1) «іміджологія» як напрямок соціології, що досліджує штучно сконструйовані образи; 2) «художня імагологія» як відгалуження компаративістики; 3) «потестарна імагологія», яка вивчає образ влади в історичній ретроспективі; 4) «історична імагологія» як напрямок історичної антропології та історії ментальностей, що розглядає національні образи та етнічні стереотипи.

Теоретичні концепції «історичної культури» та «імагології» в дисертаційному дослідженні дозволяють визначити підходи і основні робочі гіпотези, оскільки формування «образу ворога» у Великій Британії,

Німеччині та Росії періоду Першої світової війни спиралося на широке підґрунтя, сформованих в цих країнах історичної політики, комеморативних практик, публіцистики, шкільного і позашкільного виховання. В останні десятиліття у світовій історіографії спостерігається значний інтерес до досліджень у руслі глобальної і транснаціональної історії, які, з одного боку, синтезують вже достатньо добре напрацьовані підходи в компаративістичних дослідженнях, історії трансферів та ін., а з іншого боку пропонують нові можливості для вчених вийти за межі традиційної національної історії. Дослідження з транснаціональної і глобальної історії в зарубіжній історіографії здійснюються з середини 1990-х років, а сам напрям був інституціоналізований створенням у 2002 р. Європейського співтовариства дослідників універсальної і глобальної історії (ENUGH) і проведенням у 2005 р. в Лейпцигу I-го Конгресу з всесвітньої та глобальної історії [432]. З 2006 р. видається «Journal of Global History» [450], і зарубіжна історіографія має значний доробок з методології глобальної і транснаціональної історії [349, 371, 410]. Проблеми глобальної і транснаціональної історії були також в центрі уваги XXII Міжнародного конгресу історичних наук, який відбувся 22-29 серпня 2015 р. в Китаї [442].

В сучасній історичній науці, крім потужних ініціатив лейпцігського історика М. Мідделя, важливим стимулом для досліджень у сфері глобальної і транснаціональної історії стала відома праця Ю. Остерхаммеля «Перетворення світу. Історія XIX століття» [400]. На думку сучасної німецької дослідниці М.-Ж. Калік «глобальна історія, як дослідження транслокального і транснаціонального, дала імпульс для подолання національно-державницької парадигми і здійснила революцію в історіографії» [348, s.10]. Теоретичні напрацювання в сфері глобальної і транснаціональної історії використовуються в дослідженні з метою не тільки виявити спільні та відмінні риси соціо-політичного контексту

Великої Британії, Німеччини та Росії в роки Першої світової війни, функціонування в них академічних інституцій, громадських об'єднань, політичних організацій, організації публічного простору і агітаційної діяльності, формування національної самосвідомості й поширення шовіністичних та ксенофобських настроїв в суспільстві, але й для виявлення елементів взаємовпливу.

Оскільки основними джерелами в дисертації виступають тексти істориків та інших вчених-гуманітаріїв, написаних у період Першої світової війни, то до них були застосовані основні інструментарії контекстуальної методології та «нарративних шаблонів» Д. Верча. У першому випадку йдеться про те, що ідеї кожного тексту необхідно розуміти в категоріях його релевантного соціального контексту, що на евристичному рівні дає можливість зрозуміти смисл текстів авторів, котрі виражають свої думки у відповідності із сталими умовностями (conventions), традиціями, які існують як певна єдність, що залежить від мережі уявлень індивідуумів [215]. Проблема істинності нарративів полягає в тому, що навіть за наявності гарної документальної обґрунтованості висловлювань автора, «залишається нерудикований елемент судження, і це судження значною мірою визначається тим нарративним шаблоном, до якого схильний автор». «Наративні шаблони» властиві всім мнемонічним суспільствам і виникають внаслідок т.зв. «швидкого мислення», яке позбавлене критичної рефлексії. «З цієї точки зору, нарративні шаблони — це звичні засоби для виробництва швидких, майже автоматичних суджень, які зазвичай не піддаються усвідомленій рефлексії» [440]. Інструменти контекстуальної методології дають можливість виявити відмінні та схожі соціальні контексти, в яких виникали тексти, які піддаються аналізу, а «нарративні шаблони» — зрозуміти природу аргументації їх авторів.

Методологічну основу дослідження становить загальнонауковий принцип історизму, який забезпечив поєднання емпіричних методів

дослідження, методів теоретичного пізнання і загальнологічних методів та прийомів (аналіз, синтез, системний підхід). Для вирішення поставлених цілей і завдань дослідження використовується загальнонаукова методологія (логічний, системно-структурний аналіз, використання класифікацій та ін.) та конкретно-методологічні підходи гуманітарних дисциплін при вивченні соціокультурних і соціально-психологічних феноменів.

Конкретно-історичний характер дослідження вимагає поставити на чільне місце спеціальні методи історичної науки: 1) ідіографічний — для виявлення специфіки формування «образу ворога» різними засобами «історичної культури»; 2) проблемно-хронологічний — для з'ясування еволюції та трансформації сприйняття суспільством «образу ворога» в залежності від перебігу подій на фронті, дипломатичної гри на міжнародній арені та внутрішньополітичної ситуації; 3) історико-типологічний — для класифікації засобів «історичної культури» та розрізненні їх як пропагандистського інструменту; 4) історико-генетичний — для послідовного розкриття функції «образу ворога» та його відображення в найбільш конкретній формі; 5) історико-системний — для розкриття сприйняття російським соціумом «образу ворога». Крім того, у дослідженні застосовується арсенал джерелознавчих методів, які використовуються при перевірці достовірності та репрезентативності джерел. Особливе значення надавалося історико-порівняльному методу — генералізації та порівняння за контрастом [363, s. 15].

Історіографічний аналіз свідчить про те, що обрана в якості дисертаційного дослідження проблема привертала увагу істориків. Доробок попередніх дослідників створює міцне підґрунтя для подальших досліджень і виявляє слабо висвітлені або не вивчені компоненти. Водночас, практично відсутні порівняльні дослідження, за виключенням німецько-британських розвідок. Росія випадає із загальноєвропейського порівнянь, що створює ілюзію її виразної самотності.

Серед численних британських джерел періоду Першої світової війни в дисертації використані праці англійських вчених, які висвітлюють широкий спектр відносин між Англією і Німеччиною в різні періоди історії, історію культурних взаємин між обома націями, представляють аналіз історичного розвитку Німецької імперії у XIX ст., її культури, державних інституцій, функціонування освітніх установ, організацію університетів, історичної науки, приділяючи основну увагу її політичній функції, основних філософських течій, причин розв'язання світової війни тощо. Найважливішими німецькими джерелами для дисертації стали спільні та індивідуальні «Заклики» і «Промови» впливових німецьких професорів та інтелектуалів, в яких вони намагалися обґрунтувати німецькі цілі у війні; перекласти вину за її розв'язання на противників; довести «особливий шлях» Німецької імперії, виходячи із історичного розвитку німецької нації та її культури; відповісти на звинувачення зарубіжних інтелектуалів у милітаризації суспільного життя Німеччини напередодні війни та її зв'язку з розвитком німецького духовного життя і науки. З початком війни ці тексти публікувалися у впливових виданнях, або ж у спеціалізованих збірниках і тематичних популярних виданнях і були розраховані на публічне сприйняття. Широкий комплекс періодики Російської імперії в роки Першої світової війни переважно був представлений щомісячними, або щотижневими журналами та щоденними газетами. Отже, джерельна база дослідження є достатньо широкою, інформативною та репрезентативною. Проведений аналіз опублікованих джерел свідчить про їх змістовну різноманітність, що дозволяє успішно реалізувати мету роботи, розв'язати поставлені в дисертації роботи завдання, дійти обґрунтованих висновків та узагальнень.

Теоретичну основу дослідження складають концепції «історичної культури» та «імагології», які використовуються як інтенціональні в якості формулювання дослідницьких гіпотез, постановки завдань і визначають

інтерпретаційну основу дослідження. Теоретичні напрацювання в сфері глобальної і транснаціональної історії використовуються в дослідженні з метою не тільки виявити спільні та відмінні риси соціо-політичного контексту Великої Британії, Німеччини та Росії в роки Першої світової війни, функціонування в них академічних інституцій, громадських об'єднань, політичних організацій, організації публічного простору і агітаційної діяльності, формування національної самосвідомості й поширення шовіністичних та ксенофобських настроїв в суспільстві, але й для виявлення елементів взаємовпливу. Оскільки основними джерелами в дисертації виступають тексти істориків та інших вчених-гуманітаріїв, написаних у період Першої світової війни, то ми застосували до них основні інструментарії контекстуальної методології та «нарративних шаблонів» Д. Верча.

РОЗДІЛ 2.

ПРОПАГАНДА І ЗМІНА ВЕКТОРІВ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ДИСКУРСУ

2.1. Трансформація «образу іншого» і організація пропаганди.

Початок Першої світової війни спонукав уряди країн-учасниць зосередити максимум зусиль не тільки для мобілізації всіх матеріальних, але і людських ресурсів, використовуючи при цьому попередньо створені механізми впливу на суспільство. Соціальні протиріччя в західних європейських державах, зростання робітничого руху і поява політичних партій на початку ХХ ст. змусили їх уряди втілити в практику декілька механізмів стабілізації політичних умов: а) політику соціального примирення шляхом поступок і обіцянок кращого життя в майбутньому; б) опору на поліцію та армію; в) мобілізацію націоналістичних почуттів громадян, апелюючи до об'єднуючої сили патріотизму [342, р.19]. В останньому дієвим засобом була політична пропаганда, яка розгорталася в європейських країнах ще напередодні війни, формуючи в суспільстві не лише вектори зовнішньополітичних цілей та відповідні пріоритети національного єднання, але й створюючи певні імаготеми (образи) «іншого» і «чужого». Інтенсивність пропаганди і рівень впливу на суспільство був різним в залежності від ступеню мілітаризації, соціально-культурного контексту, політичного консенсусу, участі в ній інтелектуальних верств тощо.

В Німецькій імперії зовнішньополітичні інтереси, зокрема, бажання послабити вплив Росії на Балканах і не допустити об'єднання слов'янських народів під її егідою, вихід на нові колоніальні ринки та спроба потіснити з них Велику Британію і Францію, доповнювалися почуттями образи на європейські країни, які намагалися відтіснити Німеччину на узбіччя

європейської політики. Це призвело до виникнення потужного руху пангерманізму, який об'єднав крім Паннімецького союзу численні масові союзи (членами яких була переважна більшість університетських професорів), що обстоювали агресивну зовнішню політику імперії, спрямовану на колоніальні захоплення і радикальну націоналістичну внутрішню політику. Більш ліберальні експансіоністи основну мету вбачали у створенні «Великої Німеччини», здатної протистояти зовнішній загрозі, боротися за власне «місце під сонцем» («Sonderweg») шляхом об'єднання всіх політичних сил і соціальних верств навколо кайзера і «німецької ідеї». «І офіційна пропаганда, і більшість публіцистів зображували Німеччину початку століття жертвою майже всесвітньої змови зовнішньополітичної ізоляції і оточення: із заходу — англосаксонським імперіалізмом і французьким реваншизмом, із сходу — агресивною відсталою Росією» [328, с. 43]. Головна тональність німецької преси напередодні війни віддзеркалювала головне — донести до читача ідею про те, що Німеччина всіма способами намагається уникнути масштабного військового конфлікту, переклавши вину на агресивну політику сусідів [418].

Керівники німецького військового відомства і Генерального штабу задовго до початку війни усвідомлювали величезне значення преси та інших видів медіа для мобілізації людського ресурсу, який в умовах технічної модерної війни, що буде супроводжуватися політичною кризою і військовою напругою, може бути успішним лише за умови коли німецькі громадяни будуть воювати за справедливу справу. Для створення образу «невинної жертви» в Німеччині існували потужні медійні ресурси. Так, якщо у 1885 р. в Німецькій імперії видавалося 2437 газет у різних населених пунктах [228, с. 58], то у 1914 р. їхня кількість зросла до 4221, з яких приблизно 50% позиціонували себе незалежними виданнями, 14% — належали правим партіям, 13,5% — лівим, 12% — католицькому Центру; у

1910 р. загальний денний тираж всіх газет складав 17,8 млн. примірників, а найбільш впливовим щоденним виданням у серпні 1914 р. був Berliner Tageblatt [393, s. 207-208; 347, s.110-132; 427, p.12-57].

Загальний мотив передвоєнної пропаганди можна передати словами «Військової газети» («Militär-Zeitung») у серпні 1914 р.: «Після того як наш кайзер перепробував всі засоби для збереження миру, для того щоб вберегти німецький народ від жахів кривавої війни, що наближається, завдяки хитрощам та підлості наших ворогів на Сході та Заході... настав величний час, коли ми змусимо відчути наш гострий меч, час, який засипав нас ненавистю і злобою і який ми повинні зустріти з божою допомогою і з гідним усвідомленням справедливості справи...» [Цит.: 238, с. 71].

Внутрішні соціально-економічні проблеми Росії і полярний політичний спектр тривалий час впливали на визначеність її зовнішньо-політичного курсу і вибору союзників. Головний інтерес зовнішньої політики ще з другої половини XIX ст. знаходився на Балканах, що обумовлювалось розвитком економіки південних районів імперії. Це сприяло формуванню в суспільній свідомості образу Росії як захисника слов'янських народів в чому знаходили порозуміння і правий і ліберальний політичні табори. Однак відверте германофільство Миколи II і ворожість до республіканської Франції викликала критику з боку думських партій кадетів, октябристів і помірковано правих, які наполягали на встановленні тісних зв'язків з Францією і Англією. Ліберальні партії та їх лідери – П. Струве і П. Мілюков – передрікали майбутнє зіткнення з австро-німецьким блоком. Однак, навіть після формування Антанти, російські праві радикали виступали проти російсько-англійського зближення [263; 276, с.89-90].

Значною мірою це позначилось на формуванні в політичному дискурсі образу «іншого», де англофобія існувала паралельно з англomanією. Якщо консервативні кола, як і раніше, розглядали союзників носіями принципів Великої французької революції, а англійців —

«заклятими і підступними ворогами», то ліберальні публіцисти ідеалізували Англію як країну економічного багатства, технічного прогресу, потужного флоту тощо [273]. Наприклад, практично до серпня 1914 р. ліберальний і впливовий «Вестник Европы» присвячував свої номери виключно внутрішній політиці, а в травневому номері автор «Иностранного обозрения» був задоволений від того, що англійська періодика не висловила співчуття відвертому антинімецькому листу у «The Times» французького історика Е. Лавісса [206, с.20-23].

В образі Німеччини до 1914 р. в англійському суспільстві спостерігалася певна дихотомія в інтерпретаціях — позитивна модель обмежувалася культурою та наукою, натомість політичний розвиток Німецької імперії був представлений в негативних конотаціях. Відсутність єдиного британського погляду на Німеччину ґрунтувався на різних образах та думках в залежності від соціального становища та політичної перспективи. При цьому погляди політичної еліти, провідних політиків та високопоставлених державних службовців не завжди співпадали з неофіційною точкою зору суспільства в цілому. Так, наприкінці ХІХ ст. Німеччина розглядалася як один із потенційних політичних партнерів в Європі, яка мала скласти противагу агресивній європейській політиці Росії та Франції, враховуючи, що Англія позиціонувала себе не європейською країною, а «великою морською імперією». Ситуація змінилась після запровадження Німеччиною програми будівництва військово-морського флоту та початку колоніальних завоювань. У більшості випадків стрімкий промисловий і науковий розвиток Німецької імперії використовувався в якості позитивного стереотипу для критики відсталості Великої Британії. Німецька модель науки з використанням «наукових методів» та університетська система викликала жваву дискусію про «національну ефективність», а вчені-гуманітарії із захопленням писали про німецьку філософію, науку і літературу, рекомендуючи молоді вивчати німецьку

мову і отримувати знання в німецьких університетах [380, р. 45-67; 239, с. 210; 333]. Очевидно, що саме така поліфонічність і раціональність багато в чому визначала швидке розгортання політичної пропаганди з початком війни.

Цьому сприяло і особливе становище медійних ресурсів. У Великій Британії роль преси у формуванні громадської думки помітно відрізнялась від інших європейських країн. По-перше, «медійна революція» кінця XIX – початку XX ст. перетворила більшість щоденних газет на комерційний проект, що значно розширило їх наклад і, наприклад, такі впливові газети як «Daily Mail» і «Daily Mirror» мали щоденний наклад до 1 млн примірників, а «The Times» понад 500 тис. По-друге, британські органи друку були незалежними як від партій (наклад партійних газет був незначним), так і від урядової підтримки, намагаючись перетворитися на «четвертий стан» в соціальній структурі імперії. Це перетворювало британську пресу в значного гравця на полі внутрішньої політики під час війни [451].

Німецький історик О. Данн стверджував, що Перша світова війна стала можливою завдяки «новому національному мисленню культурних (!) народів Європи, його основні особливості можна визначити чотирма поняттями: націоналізм, мілітаризм, імперіалізм і расизм». Поширений в німецькому гуманітарному дискурсі вислів «*диво серпня 1914 року*» означав здивування німецької буржуазної нації тією готовністю, з якою робітники йшли на військову службу. У серпні 1914 р., вперше за роки існування Німецького рейху, відбулося єднання нації волею до захисту вітчизни, на основі громадянського миру — «миру в фортеці» («Burgfrieden»). Соціал-демократи виступили за підтримку кайзера і уряду, створивши підґрунтя для «національної солідарності», яке остаточно оформилось після рішення президій профспілок 2 серпня 1914 р. припинити страйки і розпочати співробітництво з урядом.

«Рейхспатріотизм, який розвивався і в середовищі соціал-демократичного електорату, перейшов тепер у військовий патріотизм» [232, с. 212-215; 262]³. Відомий німецький письменник і філософ Е. Юнгер згадував про настрої німецького суспільства на початку війни: «Війна п'янила нас, як дурман. Ми від'їжджали під дощем квітів, в хмільних мріях про кров і троянди. Адже війна обіцяла нам все: велич, силу, торжество» [205, с. 25]. Водночас зазначимо, що в середовищі соціал-демократів виділялися радикальні ліві, чия непримирима до уряду позиція була представлена К. Лібкхнехтом, котрий вже в травні 1915 р. ініціював Заклик «Інтернаціональної групи» («Gruppe Internationale») з промовистою назвою «Головний ворог знаходиться всередині власної країни!» [393, s. 123]

«Диво серпня 1914 року» дуже швидко перетворилося в Німеччині в «ідеї 1914 року» («Ideen von 1914») — термін, який вперше був введений німецьким економістом Й. Пленге (Joh. Plenge) і набув широкого вжитку в німецькому соціогуманітарному дискурсі періоду війни, та фактично означав конгломерат світоглядних ідей, зовні протиставлених гаслу «свобода, рівність і братерство» Великої Французької революції 1789 р. В своїй основі він мав обґрунтувати німецькі цілі у війні і сформулювати

³ Свідченням цих процесів на початку Першої світової війни стала і зміна семантичного наповнення понять «нація» („Nation“) і «народ» („Volk“). Перше мало полемічне загострення проти французького “Nation” ще з часів Великої Французької революції і змінилося на широке вживання «народ» з його різними словоутвореннями: «дух народу» („Volksgeist“), «народність» („Volkheit“), «народна спільнота» („Volksgemeinschaft“) тощо (Вернер К.Ф., Гщницер Ф., Козеллек Р., Шенеман Б. Народ, нація, націоналізм, маса (Volk, Nation, Nationalismus, Masse). *Словарь основных исторических понятий*. Избранные статьи в 2-х томах. Пер. с нем. Т. 2. М.: «Новое литературное обозрение», 2014. С. 691).

суспільний консенсус шляхом альтернативи західним ідеям суспільства, демократії, утилітаризму та універсалізму [187; 286, с. 221; 379]. «Порядок є велике слово, перша ідея 1914 року, яка полягає в тому, щоб подолати свободу 1789 року, яка перетворилася у беззаконня. Люди страждали від абсолютизму, ми страждаємо від періоду надмірної свободи» [139, с. 34], — у цих словах німецького історика втілювалася світоглядна парадигма, яка мала ідеологічно обґрунтувати німецький «особливий шлях» [399].

Попри те, що в Росії ще не були завершені модернізаційні процеси, існувала помітна політична диференціація, а основні партійні сили не мали чіткої згоди щодо програми майбутнього політичного розвитку країни, і правляча консервативна верхівка, і генералітет країни були переконані в тому, що Росія має відчутну перевагу перед своїми ворогами, завдяки тривалому культивуванню формули «За віру, царя та вітчизну!» Загалом вони виявилися правими і в Росії, як і в інших країнах Європи, початок війни викликав бурхливу патріотичну реакцію в суспільстві, яка сприяла появі чітко окресленого мілітарного дискурсу в різних сферах соціального та духовного життя країни [436, 224, 334]. Це простежувалося у спогадах сучасників і свідків подій, в листах і художніх творах початку ХХ ст.: «Сп'яніння від війни розігрується зі сторінок захриплої від бажання догодити начальству казенної преси, з церковного амвону, із шкільної кафедри, з мучних та м'ясних лабазів, з театральних сцен, з середовища місцевих земців...» [209, с. 14].

В сучасній історіографії відзначається поляризація і зміна поглядів на завдання російської зовнішньої політики напередодні і з початком війни основних політичних сил. Зокрема, російські консерватори не виявляли відвертих експансіоністських і панславістських настроїв, оскільки це штовхало б Росію до війни з Османською, Австро-Угорською і Німецькою імперіями. Але з початком війни, з утвердженням ідеї «внутрішнього миру», тобто підтримки уряду заради перемоги, протиставлення революції,

обґрунтування російського імперіалізму як «визвольного» для слов'янських народів Європи, праві змінюють свою риторику, висуваючи програму власних вимог до війни, перше місце серед яких відводилось розгрому німецького імперіалізму, мілітаризму і націоналізму, як «головного нині ворога слов'янства в Росії»⁴. Російські ліберали на початку століття шукали шляхи для інтеграції Російської імперії в «європейський проєкт», переконуючи, що західний світ побудований на раціональних засадах, який неминуче веде до гуманізації права і демократизації країн. Виявилось, що раціоналізм базується не на гуманітарних і демократичних засадах, а на принципах тотального домінування великих європейських держав, наслідком чого стала континентальна катастрофа [305, 225]. Саме це спричинило різку зміну поглядів провідних акторів ліберального табору на європейську культуру та її цінності.

Напередодні і на початку війни настрої британського суспільства були далекими від пануючого на континенті націонал-шовінізму. 31 серпня 1914 р. лівоцентристська «Daily Chronicle» опублікувала статтю, в якій відмічалась повна відсутність антинімецьких настроїв і наявність

⁴ До правих партій напередодні Першої світової війни належали: «Союз русского народа», «Русский народный союз имени Михаила Архангела», «Русская монархическая партия», «Всероссийский Дубровинский союз русского народа». Їхня чисельність постійно скорочувалася і ледве сягала 200 тис. (Кирьянов Ю.И. Крайние правые партии и общество. *Политические партии и общество в России 1914-1917 гг.* СПб., 2000. С. 162-180; Иванов А.А. «Русский щит должен быть прибит к воротам Царьграда»: взгляды русских консерваторов на цели России в Первой мировой войне. *От противостояния идеологий к служению идеалам. Российское общество в 1914-1945 гг.* Сборник статей. М.: Новый хронограф, 2016. С. 58, 60.)

«спільності наших інтересів з великим народом, чия історія і культура ближче, ніж у всіх інших європейських держав, до нашої власної». Преса («Daily News», «The Economist», «The Times») звинувачувала в назриваючій війні Росію і Сербію, а безпосереднім приводом до її початку виступала загальна мобілізація в Росії [441, s. 201-264]. Настрої інтелектуальної еліти на островах напередодні війни виразно сформулювали 9 відомих кембриджських професорів у колективному листі, опублікованому у «The Times»: «Ми вважаємо Німеччину передовою країною в галузі гуманітарних і природничих наук, німецькі вчені служили і служать нам прикладом... Якщо обов'язок і зобов'язання (перед союзниками — С.К.) змусять нас все ж у цю війну вступити, ми будемо мовчати із патріотичних почуттів, але на даному етапі вважаємо необхідним і виправданим протестувати проти того, щоб нас втягували у війну з країною, дуже близькою і рідною нам духовно» [325, с. 108-109].

В сучасних дослідженнях виділяють чотири основні мети пропаганди в роки війни: тил, фронт, нейтралі і вороги. Пропаганда в тилу має мобілізувати націю, підтримати її моральний дух і змусити солдатів воювати до переможного кінця шляхом формування ненависті до ворога, ідеалізації власних цілей у війні, віри в суспільстві в перевагу власної країни. Пропаганда в нейтральних країнах має завоювати довіру прихильних елементів, підтримувати пацифістські настрої з метою недопущення втягування нейтральних країн у війну. Пропаганда проти ворога спрямована насамперед на деморалізацію солдатів ворога. Але пропаганда може бути успішною за умови придушення будь-яких недержавних засобів інформації шляхом введення цензури [446].

Всі сили державної пропаганди в Росії були сконцентровані на головних напрямках — конструюванні власного позитивного іміджу та формуванню «образу ворога» в свідомості населення своєї країни, союзних і нейтральних держав. В Росії початок активної антинімецької компанії

пов'язують із промовою Миколи II 4 серпня 1914 р. перед гласними Московської міської думи, наслідком чого став погром наступного дня в німецькому посольстві при повному невтручанні поліції. З цього моменту починається посилена антинімецька агітація в центральних газетах та журналах [218, с. 51-54; 229, с. 171]. Як і в Німеччині провідну роль тут відігравала преса. «Всі виявилися грамотними. Всі зненацька захотіли читати газети. Всі поголовно цікавляться політикою і міжнародним становищем», — писав сучасник [209, с. 6]. На початок війни в країні існувало понад 3000 періодичних видань і в подальшому більшість партійних газет або ж втрачали своїх читачів (наприклад, «Русские ведомости»), або ж стрімко збільшували, перетворюючись на загальноросійські видання. Так, впливова до війни газета «Новое время» поступилася лідерством «Русскому слову», чий наклад за роки війни збільшився вдвічі і досяг у 1917 р. 1 млн примірників, з яких 80% поширювалося в провінції [289, с. 401]. В цілому в Росії протягом війни виходило 856 найменувань легальної періодики, загальним разовим накладом 2,7 млн. примірників [302, с. 16].

В роки війни діяльність періодики регламентувалася цензурними обмеженнями, завданням яких було, з одного боку, попередити виток секретної інформації, а з другого — створити патріотичний і переможний настрій у населення імперії і недопустити антиурядових і пацифістських виступів. Це здійснювалося на двох рівнях: розпоряджень і циркулярів по лінії Міністерства внутрішніх справ, яке вже 2 серпня 1914 р. видало «Перелік відомостей, які стосувалися зовнішньої безпеки Росії, або її збройних сил чи споруд, призначених для воєнної оборони країни, повідомлення про які в промовах чи доповідях в публічних зборах, заборонялись» з 18 пунктів (у ході війни зріс до 30); і основним законом, яким мала керуватися російська преса — «Тимчасовим положенням про воєнну цензуру», — підписаним Миколою II 20 липня 1914 р. Він був

створений на основі проєкту «Положення про воєнну цензуру», розробленого Генеральним штабом у 1909 р. з врахуванням досвіду російсько-японської війни 1904-1905 рр. Найбільш спірною «Тимчасового положення» була стаття 31, яка дозволяла воєнним цензорам на власний розсуд не пропускати до друку, чи видаляти окремі сюжети, які ті розцінювали підозрілими [3; 231, с. 524-527].

В Німецькій імперії 31 серпня 1914 р. відповідно до 5 параграфу діючого Закону про блокадне становище (Belegungsstand) від 4 червня 1851 р. був виданий указ канцлера про цензуру із 26 пунктів, в яких визначалися ті теми, які не могли висвітлюватися і піддаватися обговоренню публічно [375, s. 54-57; 393, s. 208]. Він переслідував три основні цілі: недопущення небезпечних повідомлень в пресі через цензуру; надання відповідної інформації для преси; попередження проникнення ворожої пропаганди на фронт тощо [455, 431]. З початку війни боротьбу проти зловживань цензури вели журналісти багатьох німецьких видань, зокрема, незалежний «Die Redaktion. Fachzeitschrift für Redakteure, Journalisten, Schriftsteller und Verleger», який був органом «Союзу німецьких редакторів» («Verein Deutscher Redakteure»), одного із численних «союзів» німецьких журналістів і видавців. Головним мотивом критики була не військова цензура, а можливість вільно висвітлювати головні події внутрішнього життя країни і міжнародного становища, звертаючи увагу не тільки на союзників і нейтралів, але й ворогуючі країни, що обґрунтовувалося як з морального боку, так і з традицій вільної преси. На думку редакторів видання, більшість німецьких журналістів і редакцій є патріотичними і підтримують цілі Німецької імперії у війні, що продемонструвало німецьке єднання на початку війни. «Оскільки ми сильні, тому що ми єдині, ми можемо обійтися без цензури і достатньо було б залишити на моральну відповідальність редактора те, що він хоче донести» [195, s. 3]. У 1916 р. цей щомісячник припинив своє існування.

Якщо в континентальних державах початок війни викликав патріотичне піднесення і стимулював розвиток шовінізму, то у Великій Британії протягом тривалого часу панували антивоєнні настрої серед інтелектуалів і значної частини населення, яку можна було б узагальнити словами британського теолога: «Лише невігласи можуть дозволити собі насміхатися над німецькою культурою» [325, с. 124]. Ситуація корінним чином змінилась після відмови Німеччини дотримуватися нейтралітету Бельгії. З метою контролю над пресою у серпні 1914 р. було створено «Британське бюро преси» («British Press Bureau») на чолі з консерватором Ф. Смітом (Лорд Біркінхед), укомплектоване військовими офіцерами, які мали надавати органам друку всю інформацію про бойові дії англійської армії [424, р. 122]. Для мобілізації внутрішніх ресурсів і піднесення патріотичних настроїв британці створили Центральний комітет національних патріотичних організацій — неурядовий орган інтелектуалів. На контрасті з німецькими та російськими пропагандистами, які були частиною державного апарату, він виглядав в очах світової громадськості більш неупереджено, проте ознаменував новий соціальний феномен, який згодом політологи назвуть «масова пропаганда» [390; 411, р. 143].

У вересні 1914 р. в Лондоні було створено Військове бюро пропаганди (War Propaganda Bureau), штаб-квартира якого знаходилася в конторі страхових агентів «Веллінгтон-хауз» (Wellington House) [260, с. 35]. Очолив організацію голова Національної комісії зі страхування Ч. Мастермен. Вже 2 вересня 1914 р. він організував зустріч з 25 провідними британськими письменниками, щоб обговорити шляхи просування інтересів Великої Британії. Більшість учасників зустрічі погодилися підготувати брошури та книги, де з точки зору уряду було б створено імідж імперії. 50 співробітників зосередили свої зусилля на пропагандистських атаках за кордоном. До середини 1915 р. ними було опрацьовано понад 2,5 мільйони друкованих свідочств різних типів на 17 мовах. Серед вчених і

літераторів був і історик А. Тойнбі, котрий у 1915 р. видав книгу про геноцид вірмен турками, а через два роки — про німецький терор у Бельгії [376, s. 42-43]. «Веллінгтон-хауз» активно підтримував пропагандистські ініціативи приватних осіб, місцевих та регіональних груп і неурядових закладів, які користувалися урядовою підтримкою. «Тому важко визначити, чи була пропаганда, яка в той час була неурядовою, в дійсності фінансувалася та підтримувалася “Веллінгтон-хауз”, чи іншими офіційними британськими закладами, особливо у випадку видання книг та брошур», — відзначають сучасні дослідники [444]. У 1916 р. за прем'єр-міністра Ллойда Джорджа відбулася реорганізація і централізація всіх британських пропагандистських структур. Методика пропаганди «Веллінгтон-хауз», яка переважно орієнтувалася на нейтральні країни, була визнана недостатньо ефективною, і створений на початку 1917 р. Департамент інформації (Department of Information) розширив діяльність на британське суспільство. Його очолив відомий своїми германофобськими настроями англійський медійний магнат А. Хармсворт (Барон Нордкліфф), власник впливових видань — «The Times», «Deily Mail», «Deily Mirror», — які були основою величезного медійного консорціуму. Його діяльність була визнана настільки небезпечною для Німеччини, що у лютому 1917 р. німецькі військові кораблі обстріляли його помістя поблизу Кента [456]. У березні 1918 р. департамент був перетворений на Міністерство інформації [376, s. 42-43].

До початку війни в Німеччині не існувало централізованого органу для здійснення пропаганди і вона була не скоординованою та імпровізованою. Лише з розгортанням військових дій була створена військова прес-служба (Nachrichtenabteilung III (b)), яка, поряд з цензурним відомством, організовувала і пропагувала офіційні новини і оголошення, займалася поширенням військових мемуарів, пропагандистських праць німецьких письменників і вчених, «німецького» погляду на війну в

нейтральних країнах [377]. Активно співробітничало із військовою прес-службою і створене у жовтні 1914 р. Міністерством закордонних справ Центральне управління в іноземних справах (Zentralstelle für Auslandsdienst), головна мета якого полягала в протистоянні антинімецькій пропаганді за кордоном, шляхом видання численних брошур і книг. Зусилля в основному спрямовувалися на нейтральні країни і центральними темами були: відповідальність за розв'язання війни, перебіг війни і німецькі успіхи на фронтах, порушення прав людини у ході війни її противниками. Наприклад, у 1915 р. було видано близько 26 тисяч різноманітних матеріалів [376, s. 41]. З початком війни впливова газета «Berliner Tageblatt» видавала щотижневий додаток «Berliner Tageblatt. Wochen-Ausgabe für Ausland und Uebersee», в якому передруковувалися найважливіші тижневі матеріали газети. Це видання в основному було орієнтовано на іноземних «друзів» Німеччини і мало заповнити інформаційний простір колоній та «заокеанських» країн. Велику роль відігравала централізація пропагандистських зусиль через Інформаційне телеграфне бюро Вольфа (Wolffsche Telegraphenbüro, WTB) і центральної та місцевої преси⁵. У січні 1917 р. була створена спеціальна структура для візуальних (фото і фільми) засобів пропаганди – Bild- und Filmamtes (BUFA). Її завдання полягало в забезпеченні преси фотоматеріалами, а також створення пропагандистських воєнних фільмів [376, s. 42]. В залученні до активної пропагандистської діяльності німецьких вчених велику роль відігравав і створений у жовтні 1914 р. «Культурний союз німецьких вчених і митців» («Kulturbund deutscher Gelehrtehr und

⁵ У ході війни редактори багатьох німецьких щоденних видань виступали проти монопольного права WTB отримувати першочергову інформацію від урядовців і військових (Die deutschen Zeitungsverleger gegen Wolffs Bureau. *Die Redaktion*. 1916. 1. Januar. S. 6).

Künstler»), який вже на початку наступного року нараховував 195 членів, переважно представників Пруської академії наук і університетських викладачів [426, s. 136-143].

В Російській імперії в роки війни пропаганда була децентралізованою і найбільш впливовим був її неофіційний сегмент, представлений коментарями окремих інтелектуалів, партій та громадських організацій з широкою палітрою думок і тематичною направленістю. Урядову пропаганду здійснювало Міністерство внутрішніх справ, Військове міністерство і Міністерство іноземних справ. Інформаційне бюро Головного управління в справах друку (з 1915 р. — Бюро преси) через таємний фонд надавало солідну субсидію лояльним уряду газетам як всередині країни, так і закордонним виданням. Департамент преси та інформації Міністерства закордонних справ в основному здійснював пропагандистські атаки в нейтральних країнах та на Балканському півострові, просуваючи ідеї слов'янської єдності. Військова пропаганда зосереджувалась в 4-му Управлінні генерал-інтенданта Генерального штабу і спрямовувалась переважно на армійське середовище. При штабі Верховного головнокомандуючого було створено Бюро преси, яке надавало цивільним і фронтовим та армійським газетам пропагандистські матеріали [453]. Фактично офіційна пропаганда в Росії виявилась слабо підготовленою до війни і навіть у її ході не було створено єдиної системи управління [217, с. 83].

Британська влада особливо велику увагу приділяла тотальності пропаганди та формальним підтвердженням фактів, які наводилися у періодиці. В грудні 1914 р. прем'єр-міністр Г. Г. Асквіт доручив історику та правознавцю Дж. Брайсу очолити офіційну британську комісію, щодо розслідування злочинів німецьких агресорів у Бельгії [409]. Опитавши більше тисячі бельгійських біженців та розглянувши щоденники німецьких солдат 12 травня 1915 р. комісія завершила свою роботу та оприлюднила

звіт в якому німці зображувалися в ролі порушників міжнародних стандартів ведення військових дій. Доповідь була насичена фактичним матеріалом, особлива увага акцентувалася на німецьких звірствах щодо до громадянського населення, бельгійських дітей та жінок, описувалися випадки безглузлого знищення майна, підпалів будинків цивільних мешканців, мародерства тощо. Згодом звіт комісії опублікували у вигляді брошури, яку доповнили емоційними малюнками голландського ілюстратора Л. Ремекерса. Слід зазначити, що Дж. Брайнс був відомий своєю симпатією до німецького народу та культури, тому на початку роботи комісії «сподівався виправдати німецьку армію від звинувачень у варварстві», але після того як усі безчинства були підтверджені, в звіті було зроблено важливе зауваження, що ця доповідь стосується дій німецьких військових, а німецький народ не слід звинувачувати за злочини армії. У висновку звіту основною причиною німецького свавілля в Бельгії було названо посилення мілітаризму в Німеччині [10]. Брошуру переклали різними мовами, але з особливим ентузіазмом її передруковували американські видання [405, р. 39]. Німецька влада через декілька днів розкритикувала роботу британської комісії та звинуватила бельгійських цивільних в отруєнні, масових спаленнях, повішеннях на деревах німецьких солдат.

Надалі усі пропагандистські питання війни країни-учасниці розглядали та публікували у так званих «кольорових книжках», що являли собою збірники офіційних документів, які були засобом виправдання намірів власного народу, засудження противника як агресора та винуватця у розв'язанні війни. В Німеччині створили «Білу книгу» («Weißbuch») [105], в Росії — «Помаранчеву книгу» («Оранжевая книга») [2, 5]; у Франції — «Жовту книгу» («Livre jaune»); в Австро-Угорщині — «Червону книгу» («Rotbuch») тощо. Великобританія видавала «Сині книжки» («Blue Books») ще з XVII ст., а під час Першої світової війни крім звичних документів

Міністерства іноземних справ до збірника додали брошури істориків, юристів, економістів, письменників. У ході війни ці видання стали об'єктом контрпропаганди, і їх упорядників звинувачували у порушенні принципу об'єктивності, політичній заангажованості та у відвертих фальсифікаціях [98]. Найбільш відомими та популярними стали «Оксфордські памфлети» («Oxford Pamphlets») — історико-публіцистичні брошури агітаційного характеру британських вчених-гуманітаріїв та письменників.

Різний рівень організації пропаганди у Великій Британії, Німеччині та Росії, значення медійних ресурсів в суспільстві та їхній вплив в освіченому середовищі визначили і різну ступінь втягненості вчених-гуманітаріїв у пропагандистські акції. На першому етапі війни вагомим елементом пропаганди стали колективні заяви вчених воюючих країн, які відомі в літературі як «війна маніфестів».

2.2. «Війна маніфестів» і зміна векторів соціогуманітарного дискурсу.

Війна призвела до формування національно-державних моделей організації науки [233]. Вперше наука та освіта виявлялися повністю підпорядкованими оборонним цілям. У всіх країнах науковці активно включалися в ідейно-пропагандистську підтримку своїх урядів, демонструючи під прапором патріотизму та «захисту вітчизни» ненависть до колег в країнах противника, виправдовуючи мілітаризм, агресивність власних урядів і армій пишномовними сентенціями про захист світової культури та загальнолюдських цінностей. Відбувся розпад інтернаціоналу вчених. З початком війни припинив свою роботу Міжнародний союз академій та наукових товариств Берліна, Геттінгена, Лейпцига, Лондона,

Мюнхена, Парижа, Рима, Петербурга, Відня, Вашингтона, створений за ініціативи Лондонського королівського товариства в 1899 р. [336, р. 247]. Війна зіграла важливу роль в перебудові професійної свідомості та організації наукової інтелігенції, у створенні національних спеціалізованих наукових товариств і нових журналів, в політичному розмежуванні наукових товариств, в загостренні боротьби патріотів і дисидентів, «оборонців» і пацифістів [250, с. 16-18]. Крім ідеологічного протистояння між воюючими країнами велася ще і активна внутрішня пропаганда, яку спрямовували на активізацію патріотичних настроїв громадян.

В різних європейських країнах втягування науковців в «культурну війну» відбувалося поступово, оскільки під впливом розгортання шовіністичних настроїв, «ура-патріотизму», початком «шпигуноманії», масової мобілізації і відкритого воєнного конфлікту, у більшості починає переважати переконання в необхідності об'єднатися проти загального ворога і проявити патріотизм. В Німеччині «представники академічного світу незалежно від політичних поглядів демонстрували лише оптимізм та ентузіазм» [286, с. 218]. Хоча, наприклад, Прусська Академія наук відмовилась підтримати заклики своїх членів — природознавця Е. Геккеля і філософа та письменника Р. Ейкена, — які 18 серпня 1914 р. запропонували виступити із різкою заявою проти Великої Британії. В подальшому офіційна позиція Академії не змінилась, проте це не завадило окремим її членам включитися в пропагандистську війну і 43 академіка та члена-кореспондента опинились серед підписантів знаменитого «Маніфесту 93-х» [388, s. 4-5].

28 липня 1914 р. Рада професорів Казанського університету в телеграмі, адресованій Миколі II, виразила «глибоку віру» в те що «змушена із зброєю в руках захищати принципи європейського миру і справедливості проти зухвалою натиску німецьких держав, велика і могутня Росія вийде і цей час випробувань переможницею» [241, с. 208].

Рада професорів Петроградського університету в телеграмі до імператора від 29 липня 1914 р. задекларувала намір воювати до переможного кінця, запевняючи імператора в прагненні присвятити всі свої сили служінню «зброї, піднятої на захист Святої Русі і всього слов'янства». Водночас, сучасні російські дослідники відзначають, що серед столичної професури не було «патріотичного угару», а в своєму зверненні вони акцентувалися на захисті європейської цивілізації та культури, засуджуючи німецький і австрійський мілітаризм. Так, професорська корпорація Петроградського університету не підтримала радикальну пропозицію професора О. Догеля, котрий 1 вересня 1914 р. закликав своїх колег не друкувати наукових праць німецькою мовою і в німецьких виданнях, виключення зі складу почесних членів університету тих німецьких вчених, які «ганьблять і принижують науку», обмежившись лише виключенням фон Ліста, одного із авторів «Маніфесту 93-х» [242, 291].

Поворотним пунктом у розв'язанні «культурної війни» стала руйнація пам'яток європейського мистецтва, які опинилися в зоні бойових дій на Західному фронті. І якщо звірства австрійців і угорців проти цивільного сербського населення пройшли для західного суспільства майже не поміченими й практично не відображалися в періодиці, то спалення німцями 25-27 серпня 1914 р. бібліотеки католицького Лувенського університету на території окупованої Бельгії, яка нараховувала 230 тисяч томів, 950 манускриптів та 800 інкунабул була сприйнята з обуренням і стала своєрідним переломним пунктом для інтелектуалів в зміні ставлення до Німеччини. Цей акт виявився вельми зручним в якості красномовної ілюстрації «навали сучасних гунів та варварів» проти старої європейської культури, адже нагадував долю Олександрійської бібліотеки [352, р. 622; 433]. Як переконували росіян популярні видання, німці повернулися до давніх brutальних засобів ведення війни: «якщо придивитися до способу ведення війни германцями,

— ми і тут зауважимо їх неповагу до національно-культурних прав та історичних традицій інших народів. Лувен, Малин, Антверпен, Шантільї і Реймський собор зруйновані не варварами, які через невігластво знищують бібліотеки, храми, музеї. Німці добре знають ціну мистецтву, науці і релігійному натхненню. Але вони не поважають, для них немає нічого святого, раз це належить не їм, а іншим. І ця озлоблена неповага куди гірше грубого варварства орд Атілли і Тамерлана» [65, 70].

18 вересня 1914 р. Декларація британських інтелектуалів «Доля і обов'язок Великої Британії. Праведна війна» була надрукована у «The Times» і передрукована в американській «New York Times» під заголовком «Британські автори засуджують Німеччину». Її підписали впливові в Британії «Men of letters»: письменники – Дж. Честертон, Артур Конан Дойл, історик Дж. Тревел'ян, філолог Дж. Мюррей. Предметом була масова критика німецьких засобів ведення війни, а порушення німцями нейтралітету Бельгії було представлено як моральне право вступу Великої Британії у війну [449]. Обурення серед німецьких інтелектуалів викликала «теза про дві Німеччини» — мілітаристську і нелюдську пруссацьку і величною німецькою культурою. Тим самим британські інтелектуали намагалися, очевидно, захистити своїх німецьких колег, але в Німеччині він був сприйнятий як спроба «вбити клин» між німецькою державою та її культурними носіями.

За підтримки головного редактора «Berliner Tageblatt», керівника армійського бюро новин та мера Берліну, письменники Г. Судерманн, Л. Фульда і берлінський археолог Т. Віганд 4 жовтня 1914 р. підготували текст відозви «До культурного світу» («An die Kulturwelt. Ein Aufruf») (в літературі скорочено — «Маніфест 93-х») в стилі «95 тез» Лютера із 6 пунктів, які починалися із вислову «це не правда». Планувалося, що його підпишуть 40-50 всесвітньовідомих німецьких культурних діячів, свідомо залишаючи осторонь політиків, промисловців і державних діячів. Зокрема,

серед тих, хто підписав «Маніфест 93-х» знаходимо прізвища хіміка Ф. Габера, історика К. Лампрехта, письменника Г. Гауптмана, художника М. Ліберманна, фізика М. Планка та ін. У відозві утверджувалася ідея єдності німецької культури і армії: «У німецької армії немає іншого духу, ніж дух німецького народу, оскільки армія й народ суть одного цілого, і ми також належимо до цього цілого» [9, 93, 426, 385]. У такому ж дусі була витримана і «Декларація викладачів вищої школи Німецького рейху» («Erklärung der Hochschullehrer des Deutschen Reiches») від 16 жовтня 1914 р. [11], і «Маніфест німецьких університетів» («Kundgebung deutschen Universitäten»), де була здійснена спроба розвінчати «систематичну брехню і дискредитацію в зарубіжній ворожій пресі німецького народу та Німецької імперії з початку війни» [15]. Якщо «Маніфест 93-х» підписало 56 професорів німецьких університетів, то «Декларацію...» вже понад 4000 викладачів, що свідчить про масове втягнення інтелектуальних сил Німеччини у «війну маніфестів» [266, с. 60]⁶. Фактично, з німецького боку розгорталася «культурна війна», де німецька «культура» протиставлялась англо-саксонській «цивілізації», що чітко розмежував письменник Т. Манн: «Германство є культура, духовність, свобода, мистецтво і не цивілізація, суспільство, право голосу, література» [376, s.88].

Показовою в цьому плані може бути промова президента Баварської академії наук відомого історика К. Т. фон Гайгеля (K. Th. von Heigel) «Війна і наука», виголошена ним на відкритому зібранні академії 14 листопада 1914 р. Витримана в піднесено-патріотичних тонах, промова прославляє силу німецької армії, яка «з тевтонською зухвалістю» почала завойовувати для німців життєвий простір. Водночас, віддаючи належне

⁶ В більш ранній публікації наводиться цифра 3016 осіб, котрі підписали цей документ: Einleitung. (Böhme K. (Hrsg.). Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg. S. 13.)

вченим-природничникам, які вже працюють на потреби німецької армії, історик ставить і завдання суспільним наукам, які також повинні докласти зусиль для того, щоб «викувати німецький меч перемоги»: «Саме вчення Канта і Фіхте збудило і виховало німецьку ментальність, дух підкорення під безликою, етичною метою. В лекційних залах істориків відбулися перші репетиції знаменитої: Німеччина, Німеччина, понад усе! Патріотизм, жертвовність, які з самого початку війни стали основою для мобілізації у війні, не в останню чергу є наслідком академічних імпульсів» [13, s. 74-75].

Взимку 1914-1915 рр. праві політичні сили в Німеччині, переважно представники Паннімецького союзу і промисловці, ініціювали обговорення цілей Німеччини у війни, небезпідставно побоюючись, що уряд може задовольнитися лише територіальними зазіханнями на Заході. Широка пропагандистська кампанія за агресивну політику була підтримана інтелектуальними колами і 8 липня 1915 р. передали уряду петицію «Заклик інтелектуалів» («Intellektuelleneingabe»), яку підписало 1347 осіб, з них 352 викладачів університетів. Через рік вони створили «Незалежний комітет за німецький мир» («Unabhängiger Ausschuss für einen deutschen Frieden»), котрий повністю підтримував експансіоністську політику [286, с. 229; 347, s. 148].

9 липня 1915 р. за ініціативи істориків Г. Дельбрюка і А. фон Гарнака був опублікований заклик з більш поміркованими вимогами [110], який зібрав лише 141 підпис, з яких 80 були університетськими професорами. Фактично німецьке академічне середовище розділилося на два табори, які розійшлися в питанні про цілі Німеччини у війни. Більшість, серед яких були такі видатні вчені як Д. Шефер, Г. фон Белов, Е. Мейер, У. фон Віламовіц-Мьолендорф, підтримували зв'язки з Незалежним комітетом, Паннімецьким союзом, підтримали т.зв. Вітчизняну партію (Vaterlandspartei) і виступали за «переможний мир». «Модерністи» (Г. Дельбрюк, А. фон Гарнак, М. Вебер, Е. Трельч, Ф. Майнеке та ін.) займали

помірковану позицію, виступаючи за мир шляхом переговорів, взяли участь в організації «Народного союзу за свободу і Батьківщину» («Volksbund für Freiheit und Vaterland») [286, с. 230-233; 417].

Навіть після появи «Маніфесту 93-х» британські вчені певний час продовжували доволі помірковано ставитися до своїх німецьких колег. Зокрема, у Зверненні голови Лондонського королівського товариства хіміка У. Крукса на святковому зібранні 30 листопада 1914 р. із сумом говорилося про відмову німецького фізика, лауреата Нобелівської премії 1905 р., Ф. Ленарда від Почесної медалі Румфорда, про його заклики в німецькій пресі зруйнувати британську академію як «гніздо всього лицемірства у світі». Характеризуючи текст німецьких вчених як «ознаку національного безумства», британський вчений переконував у тому, «читаючи між рядками, я думаю, що ми можемо бачити, що вони були обдурені фактами...» Підкреслюючи космополітизм Лондонського королівського товариства, У. Крукс закликав своїх колег до виваженого, збалансованого і раціонального ставлення до німецьких вчених [8].

Поступово задекларований британськими інтелектуалами і вченими у серпні 1914 р. пацифізм і науковий космополітизм з початком воєнних дій змінився на патріотизм з негативними конотаціями щодо німецької культури, науки і Німеччини загалом. «Я завжди знав, що це відбудеться (війна. – С. К.), коли чув роздуми німців про свою історичну місію і про те, як її виконати. Я радий, що дожив до цього часу, і мені боляче, що я не можу взяти участі», — писав у приватному листі оксфордський професор історії У. Релі [325, с. 138].

Звинувачувальний «Маніфест 93-х» ще більше підігрів герmanoфобські настрої російської інтелігенції, а патріотизм професорської корпорації в перші місяці війни почав набувати демонстративної форми. Водночас, в сучасній історіографії відмічається, що тональність відповідей російських вищих навчальних закладів була різною — від відверто

шовіністичних, до поміркованих [293, с. 4-5]. До перших можна віднести «Відповідь професорів Імператорського Університету Св. Володимира...» в Києві, де в різкій формі німецьке академічне співтовариство звинувачувалося у спробі «виправдати мілітаризм, як необхідної умови німецької культури». На думку київських професорів, німецькі вчені створили для себе культуру самозахоплення і мало звертали увагу на сусідів, від яких не було ніякої загрози німецькій культурі, головну загрозу якій становить німецький мілітаризм, котрий «явним чином веде прямим шляхом до варваризації країну, що колись була одним із наймогутніших культурних центрів людства» [6].

Редактор «Русской старины» прирівнював німецьких солдатів до гунів і вандалів, звертаючи особливу увагу на їхніх діях та вчинках щодо цивільного беззахисного населення. Германці безжально грабують населення, накладають жакливі контрибуції, розстрілюють чоловіків і жінок, гвалтують жінок і дітей, знищують пам'ятники мистецтв і архітектури, спалюють дорогоцінні книгосховища». Автор детально описував звірства німців, які безперервно влаштовували погроми цивільного населення, нагнітаючи емоційні настрої читачів до вищої точки ненависті до ворогів: «чоловіків, жінок і дітей нещадно розстрілюють: бували випадки, коли змушували пити кров убитих», «германці розрізали одному діду руку на три поздовжніх смуги, а потім повісили його за ноги і спалили живцем», «у деяких осіб були відрізані статеві органи». Німці перестали бути культурною нацією, бо вчинили бридкі, мерзенні, низькі, безглузді вчинки: у Кенігсберзі влаштовували облаву, побили та кинули до в'язниць російських підданих; видряпали очі іконі Богородиці. Автор закликав покінчити із «німецьким засиллям» в російській економіці та конфіскувати фабричну, торгівельну, акціонерну власність німців та австрійців на російських теренах. На його думку, «напрочуд тваринна німецька нація» «покрила себе такою ганьбою у цю війну, що цієї ганьби

їм ніколи не відмити від капосних сторінок їхніх діянь» [37, с. 371, 373-375, 379-380].

Російський уряд 31 жовтня 1914 р. видав височайше укладення Ради міністрів про виключення з Російської Академії німецьких вчених, які підписали «Маніфест 93-х», а 19 лютого 1916 р. зі складу Російської академії наук було виключено 51 членів — підданих Німецької та Австро-Угорської імперій, крім осіб слов'янського походження [233, с. 39]. За перші місяці війни було видано 4 законодавчі акти, які встановлювали тимчасові обмеження іноземців на володіння нерухомим майном та ін. Всього за роки війни подібних законодавчих актів було видано 25 [436, с. 51-54]. В Університеті св. Володимира склали список професорів, викладачів і науковців «з іноземними прізвищами», за якими, очевидно, мав бути встановлений поліцейський контроль. До списку із 30 осіб були включені всесвітньо відомі вчені — філолог В. Перетц, хімік М. Бунге та ін.

Різну тональність відповідей столичних і київських професорів на «Маніфест 93-х» можна пояснити наступним чином: а) київські професори, на відміну від своїх столичних колег, перебували під більшим політичним тиском в умовах практично «прифронтової території»; б) виразними русофільськими і антисемітськими тенденціями в середовищі київських інтелектуалів, що обумовлювалося особливим становищем Університету св. Володимира в русифікаторській політиці царизму в Україні і його розташуванням в «зоні осідлості»; в) активною діяльністю правих організацій — «Клуб російських націоналістів города Киева» (1907-1917 гг.), — членами якого були і професори університету (наприклад, історики П. Ардашев і Ю. Кулаковский). Щоправда, діяльність «Клубу...» з початком війни практично припинилася, поступившись місцем добротності [264]. Такий поворот діяльності «Клубу...» і його керівника А. Савенка викликав обурення крайніх націоналістів в Петрограді і Москві.

Так, відомий російський націоналіст, академік О. Соболевський писав у листі до Ю. Куликовського 28 серпня 1915 р.: «Дивовижно багато зради і готовності зрадити Росію кому завгодно, зовсім як у 1611-1612 рр. Крім старих зрадників 1905 р. вискакують нові. На чолі їх ваш Київський Савенко. Цьому пройдисвіту я ніколи не довіряв, але все-таки не очікував від нього такого стрибка, який він зробив від українофобства до українства, від юдофобства до захисту єврейського рівноправ'я... Необхідно було б просити його скласти з себе повноваження члена Держ[авної] думи... А понад це, виключити з клубу націоналістів» [282, с. 166-167].

Відтак, вчені-гуманітарії були втягнуті у так звану «мобілізацію інтелекту» [353]. На це вказують ті дискурсивні стратегії, які підкреслювали необхідність і користь науки як для потреб суспільства, так і для самої перемоги. Авторитет вчених підіймався, тому вони стали претендувати на роль привілейованих учасників політичного процесу. Етнічна приналежність науковця перетворювалася в критерій для його підтримки, чи відсторонення від роботи, адже воєнний патріотизм відкидав інтернаціональність та об'єктивність науки.

Об'єднання політичних сил, вчених і письменників для реалізації зовнішньополітичних цілей Німецької імперії, ідеї внутрішньої національної єдності («миру у фортеці»), практично не створювало перешкод для вироблення єдиної пропагандистської лінії напередодні і на початку війни. Потужна інформаційна база на основі численної періодики з величезними щоденними накладками працювала в одному ключі — створенні в суспільстві образу «жертви», ворожого оточення і несправедливого усунення Німеччини від цивілізаційних благ у вигляді ринків збуту. Цей раціоналізм сприяв виробленню ідеологеми «особливого шляху», яка фактично обґрунтовувала мілітаризм, шовінізм і експансіонізм. На цій основі відбулася швидка мобілізація німецьких науковців та інтелектуалів та їх масове втягнення у «війну культур», обміну

агресивними маніфестами і закликами, метою яких було продемонструвати єдність всіх політичних та інтелектуальних в німецьких цілях війни. В організаційному плані та масовості залучення інтелектуалів Німеччина напередодні і на першому етапі війни виявилася більш підготовленою до пропаганди, а її дієвість була найбільш ефективною.

Різноманітні дискурси щодо образу Німеччини у передвоєнні роки у Великій Британії не сприяли створенню образу «ворога» і цим можна пояснити помітну лояльність та певну розгубленість англійських вчених з початком війни. Частково цьому сприяли коливання політичного керівництва країни щодо участі у військових діях на континенті, але все ж головним чинником був поширений стереотип про потужну німецьку науку, та інтегрованість англійських вчених в міжнародне наукове співтовариство, визнання величчї німецької культури. Лише повідомлення про брутальний характер війни змусили британських вчених та інтелектуалів різко змінити свої погляди і здійснити рефлексію німецького гуманітарного знання з різким поворотом до його критики. Це стало підґрунтям до залучення вчених до різних організаційних форм масової пропаганди, яка у Великій Британії протягом війни у своїй дієвості випередила всі європейські країни.

Подібні тенденції, попри різний соціально-політичний контекст можна було спостерігати і в Російській імперії, де одночасно співіснували і германофільство і германофобство, англофільство і англофобство, як серед полярних політичних сил, так і серед вчених-гуманітаріїв. Навіть визначеність зовнішньополітичних інтересів та майбутніх ворогів у війні не сприяла формуванню їхнього образу в політичному і гуманітарному дискурсі. У першому випадку це можна пояснити різними підходами впливових думських партій, не дуже численною і впливовою періодикою із мізерними денними накладками (порівняно з чисельністю населення), зосередженістю публіцистики на внутрішніх проблемах імперії; а у

другому — тісним зв'язком вчених-гуманітаріїв з німецькою наукою. Як і їхнім британським колегам, російським вченим та інтелектуалам довелося різко змінити вектори сприйняття німецької науки та культури. Загалом же в організаційному плані пропагандистські заходи російського уряду в порівнянні не тільки з ворожою Німеччиною, але і з союзною Великою Британією, були менш організованими і слабо ефективними. Гуманітарний дискурс із формування образу «ворога» перемістився переважно у сферу публіцистики.

Розділ 3.

КОНСТРУЮВАННЯ «ОБРАЗУ ВОРОГА» В ІСТОРИЧНИХ НАРАТИВАХ

3.1. Особливості розвитку історичних наук.

В сучасній історіографії підкреслюється, що крім особливих соціально-політичних і культурних умов можна виділити спільні риси, які були властиві всім європейським історичним наукам в XIX — на початку XX ст. та обумовлювали типи історіописання: а) домінування історичних праць, написаних в національному вимірі; б) вплив романтизму на становлення національних історіографій, який особливо позначився на німецькій історичній думці; в) розробка теоретичних та методологічних проблем в руслі «історизму»; г) професіоналізація та інституціоналізація історичного фаху в університетах; д) виразні тенденції до міжнародної співпраці наприкінці XIX — на початку XX ст. [243, с. 110-111; 313; 340, с. 19-22; 361, с. 35-40; 350, с.10].

Історична наука в Німеччині на початку XX ст. завершила процеси інституціоналізації і професіоналізації, перетворившись у міцний інструмент «історичної політики», яку проводив імперський уряд з моменту утворення Німецької імперії у 1871 р.⁷ В XIX ст. Німеччина

⁷ Поняття «історичної політики» як свідоме маніпулювання минулим в інтересах сьогодення в німецькому гуманітарному дискурсі вперше починає вживатися лише з 30-х років XX ст. і набуває своєї негативної конотації з 80-х років минулого століття після відомого «Historikerstreit», у ході якого були здійснені спроби виправдати злочини вермахту під час Другої світової війни (Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. К.: Laurus, Антропол-Логос-Фільм, 2018. С. 20-22). В дисертації цей термін застосовується для означення

перетворилась на визнаний центр розвитку європейської історичної науки, чому сприяв новий тип університету, модель якого була перейнята більшістю європейських країн, Північною Америкою і Японією. Успіхи німецьких університетів, на думку Т. Ніппердея, були пов'язані із загальною модернізацією науки, а університети мали особливе значення «для формування свідомості та повсякденного життя німців в державі і суспільстві» [395, s. 470]. Вивчення історії стало ядром буржуазного виховання, завдяки чому історична наука досягла значних успіхів, оскільки її суспільний авторитет ґрунтувався на тісному зв'язку з політикою та культурою. Історія переважно служила для того, щоб розчистити дорогу суспільній модернізації і допомогти при цьому буржуазії скинути політичний баласт та позбавити успадкований політичний, культурний, релігійний та суспільний порядок ореолу цінності, який цей порядок мав в силу традиції. Національно-політична спрямованість німецької історичної науки ХІХ ст. обумовлювалася тим, що «історична наука пізнанням минулого робить внесок до культурного прогресу, виконуючи загальноосвітню функцію в сучасному суспільному житті, оскільки дії й мотиви поведінки людини обумовлені історично й їхнє пізнання складає вищий сенс буття. Історизм розвивав політичну теорію, легітимуючи політичний стан суспільства аналізом його історичного розвитку» [311].

Усвідомлення істориками єдності власної професійної гільдії, необхідність вироблення загальних критеріїв та норм дослідницької

сукупності заходів та впливів державних інституцій на історичну науку. (Cornelißen Ch. Das Studium der Geschichtswissenschaften. Cornelißen Ch. (Hg.). *Geschichtswissenschaften. Eine Einführung*. Frankfurt/M., 2000. S. 9-25; Iggers G. G. *Deutsche Geschichtswissenschaft: eine Kritik der traditionellen Geschichtsausfassung von Herder bis zur Gegenwart*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1997. S. 163-295 та ін.).

практики призвели до організації загальнонаціональних з'їздів істориків та створення національної асоціації істориків. В Німеччині перший з'їзд істориків відбувся в Мюнхені у 1893 р. і найважливішою була політична мотивація його проведення, оскільки у 1890 р. імператор Вільгельм II виступив на конференції шкільних викладачів, приділивши особливу увагу змісту викладання у зв'язку з поширенням серед учнівської молоді соціал-демократичних ідей. Історична наука і викладання історії мали сприяти вихованню молоді в націоналістичному дусі [386, s. 21-26]. Таким чином відбувалося тісне поєднання сучасної політики та історичної освіти й науки, загалом характерне для німецької історіографії XIX ст. На третьому з'їзді німецьких істориків у квітні 1895 р. у Франкфурті-на-Майні був створений Союз німецьких істориків, який став організатором і координатором проведення загальнонімецьких з'їздів фахової корпорації (до Першої світової війни відбулося 13 з'їздів) [243, с. 364-365].

У 1910 р. в німецьких університетах нараховувалося 85 ординарних професорів історії, котрі поділялися за фахом на три великі групи: давня історія, середньовічна і нова історія і новітня історія. В цілому, це була гомогенна група, яка об'єднувалася специфічним розумінням свого місця в німецькому суспільстві, престижністю професії, своєрідною кастовістю, де внутрішні правила функціонування «цеху» гарантували його замкненість, через складну процедуру рекрутування нових членів. В сучасній історіографії до них давно застосовується ідеально-типове поняття «мандарини», запропоноване Ф. Рінгером. З 1890-х років переважна більшість представників «цеху» досягли єдності в політичних і методологічних фахових питаннях, оскільки знаходились під впливом концепцій Л. фон Ранке, теорії історії Г. Дройзена і національно-орієнтованої історіографії Г. фон Трейчке. Фактично це був симбіоз науки і політики, що утвердився в німецькій гуманітарній науці після 1871 р. Ця тенденція була зафіксована на щорічному зібранні істориків (Historikertag)

в Інсбруку в 1896 р. В публіцистичних працях істориків політична складова найбільше виявлялася у істориків новітнього періоду. Проте і у представників інших історичних дисциплін, як це демонструє приклад політичної заангажованості берлінського медієвіста Д. Шафера (D. Schäfer), публіцистична складова займала вагоме місце в творчості. Окремо від основної маси німецьких істориків стояли спеціалісти з історії Східної Європи — Т. Шіманн (T. Schiemann) і О. Гетч (O. Hoetzsch), які в основному були політичними публіцистами. На думку сучасних дослідників, серед істориків «вільгельмівського часу» у визначенні головних засад історичної науки було досягнуто консенсус з п'яти основних принципів: а) репутація; б) методичне обґрунтування політичної складової науки; в) протестантизм; г) націоналізм; д) науковість [345, s. 59-61; 213, с. 21-57].

Зауважимо, що напередодні війни німецькі історики, як і більшість університетських професорів, не входили до політичних партій, більшою мірою проявляючи свою патріотичну, національно-орієнтовану позицію активною участю в численних союзах, серед яких найвпливовішим був «Alldeutsche Verband» («Паннімецький союз») [392, s. 150]. Попри домінуючу серед німецьких істориків інтенцію політизованої, національно-протестантської історичної науки, більшість дотримувалася принципів «науковості», покладених в основу діяльності «цеху істориків» ще з ХІХ ст. Теоретико-методологічні підходи і організаційні форми функціонування історичної науки як академічної, фахової, інституціоналізованої дисципліни сформували канон для європейських істориків, перетворивши німецькі університети на лабораторії підготовки наукових кадрів [364, 316, 274]. Важливою складовою принципу «науковості» була ідея космополітизму наукової діяльності, яка утверджувалася в європейському науковому просторі протягом ХІХ ст. шляхом численних індивідуальних контактів вчених різних країн, участі у міжнародних наукових заходах

тощо. На початку ХХ ст. зміцнення міжнародних контактів дозволило говорити про «міжнародну республіку вчених» («Gelehrtenrepublik») і німецькі вчені стали повноправними членами іноземних наукових академій, як і їхні колеги з інших європейських країн [357, 445].

На відміну від континентальних тенденцій до професіоналізації і інституціоналізації, формування центрів підготовки професійних істориків в університетах, заснування наукових товариств і наукової періодики історична наука у Великій Британії на початку ХХ ст. перебувала під впливом давніх літературних форм історіописання, що споріднювало її з мистецтвом. Зарубіжні дослідники не тільки відзначають не завершені процеси інституціоналізації історичної науки, але й звертають увагу на методологічну кризу серед нечисленних професійних істориків, які зосереджувалися переважно в університетах Кембриджу і Оксфорда [338, 345, 362, 373, 401, 420 423]. Стимулом для інституціоналізації історичної науки у Великій Британії мав стати Четвертий міжнародний конгрес історичних наук, який проходив у Лондоні 3-9 квітня 1913 р. Його підготовка здійснювалася відомим англійським вченим А. Вардом, засновником кембріджської школи модерної історії, прихильником професійних та академічних форм німецької історичної науки та теоретичних підходів Л. фон Ранке. Учасники відзначали політизовану атмосферу конгресу, а також особливу схильність британських вчених до дослідження проблем колоніалізму та дипломатичної історії, що визначалося особливою спрямованістю британської історичної науки на історію сучасності [308, с. 34-35].

На початку ХХ ст. в Англії, крім традиційних історичних дослідницьких центрів (Оксфорда та Кембріджа), відбувається становлення історії як фахової дисципліни в Лондонському університеті, який завдяки діяльності А. Полларда стає центром вивчення політичної історії. У 1906 р. за ініціативи провідних англійських істориків

створюється Історична асоціація, яка на 1914 р. об'єднувала 1200 осіб і почала видавати власний друкований орган — журнал «Історія» («History») [243, с. 390-391]. Водночас, і на початку ХХ ст., порівняно із континентальними історіографіями, праці позауніверситетських істориків користувалися більшою популярністю в публіці [359].

В Російській імперії становлення історичної науки відбувалося в другій половині ХІХ ст. і, загалом, хронологічно співпадало з аналогічними процесами в інших європейських країнах. Саме в цей період гуманітарні науки формуються у вигляді самостійного типу знання, диференційованого від природничого, шляхом розробки теоретичних аспектів гуманітарного пізнання і власної методології дослідження [297, с. 292-293]. Важливу роль відігравали процеси інституціоналізації та академізації, які відбувалися шляхом створення історичних кафедр на філософських факультетах російських університетів — Московському, Санкт-Петербурзькому (1819), Харківському (1805), Казанському (1805), св. Володимира в Києві (1834), Новоросійському в Одесі (1865), Варшавському (1869), Томському (1888) і Саратовському (1907).

Характерною особливістю розвитку історичної науки в Росії була соціологізація вчених-істориків та їхній тісний зв'язок із суспільною практикою. Поширення знань в суспільстві відбувалося шляхом т. зв. публічних лекцій, активною участю в численних наукових товариствах, до складу яких входили також освічені аматори, публікацією історичних текстів в «товстих журналах», переважна більшість з яких відносились до популярних видань літературного і суспільно-політичного ґатунку [247, 267, 287, 307, 318]. Багато в чому це можна пояснити походженням більшості професійних істориків в університетах, які в активному громадському житті намагалися втілити ідею «месіанської» ролі інтелігенції та її просвітницьку місію.

Інституціоналізація історичної науки і відкриття нових кафедр сприяла дисциплінарному розмежуванню в середовищі професійних університетських істориків на спеціалістів російської історії і фахівців із всесвітньої історії, чому сприяла і структура історико-філологічних факультетів. В силу специфіки своїх наукових інтересів історики-всесвітники були більшою мірою втягнуті в процеси міжнародної наукової кооперації, ознайомлені із сучасними теоретико-методологічними підходами зарубіжної історичної науки, мали ширші можливості для вибору дослідницьких тем і публікацій. Хоча, зазначимо, що цензурне відомство приділяло увагу працям, «присвяченим зарубіжній історії, особливо тим подіям та фактам, які могли порушити громадський спокій» [330, с. 316]. Особливо це стосувалося тем, присвячених Французькій революції 1789-1794 рр. Хоча це не завадило формуванню в російській історіографії досить потужної школи дослідників історії Франції другої половини XVIII ст. [220, 268, 278].

Інша ситуація спостерігалась у дослідженнях і оприлюдненні наукових результатів у сфері власне російської історії. З другої половини XIX ст. російські історики усвідомлено брали на себе завдання формування історичної пам'яті російського суспільства, виходячи з пануючої в історіографії історицистської парадигми, яка розглядала предметом історії ті події і явища минулого, які мають наслідки в сучасному і виступають в якості певних уроків для сьогодення. Таким чином звужувалась «дистанція між професійною історичною наукою та історичними уявленнями широких верств “освіченого суспільства”» [261, с. 641]. Тобто історична наука виконувала функцію політичної легітимації, що фактично споріднювало її із західноєвропейськими історичними науками другої половини XIX – початку XX ст.

Історіографію російської історії другої половини XIX — початку XX ст. можна віднести до типу «національно-державницької історіографії», яка

являла собою ідеологізовану історію, що позначалося на виборі акторів, історичних подій та періодів, а також способів їх інтерпретації. Акторами, як правило, виступали ті особи, котрі різними способами сприяли становленню державності й були символами її «національного духу»; подієва частина наративів формувалася на основі опису етапів національного будівництва, національно-визвольних рухів, революцій, проявів «національного духу» тощо [296, с. 579-580].

Порівнюючи основні тенденції розвитку історичних наук в Німеччині, Великій Британії та Росії наприкінці XIX — на початку XX ст. можна виділити деякі особливості, які дозволять зрозуміти процес втягнення професійних істориків у пропагандистські акції під час війни, а також перетворення професійної історіографії у форму пропагандистської історії, своєрідної «воюючої історії».

3.2. Historia Militants в Росії.

Вчені воюючих країн взяли активну участь у націоналістичній пропаганді, виступаючи в численних засобах масової інформації з полемічними статтями проти ворога, власним авторитетом обґрунтовуючи експансіоністські цілі війни, створюючи серед населення «образ ворога» [254]. Найбільш активно ці тенденції спостерігалися в російській та британській історичних науках, які тривалий час перебували під сильним впливом німецької моделі інституціоналізації, професіоналізації, теоретичних концепцій та методології.

Остаточне закріплення «образу ворога» у свідомості росіян було реалізовано через вплив на історичну культуру шляхом здійснення інтервенції до актуальних процесів розвитку історичної та культурної пам'яті. Крім публікацій в жанрі науково-історичної публіцистики, історики розгорнули агітаційну пропаганду, яка полягала в тому, що в

лекційні курси, в науковій монографії, в доповіді для наукових товариств залучалися роздуми та оцінки, що витікали із нагальних політичних питань [298]. Поняття «нейтральності» і «об'єктивності» соціогуманітарних наук в часи великих потрясінь усувалися на другорядний план. Як зазначав А. Коральник: «Коли л'ється на полях битви кров наших братів, коли ворог загрожує нашому вогнищу, миру Росії та Європи, важко сидіти в ложі історично-психологічної критики і оцінювати “dramatis personas”, оперувати з різними “але” і “проте” в той час, коли потрібне повне самозабуття і самопожертва <...> справа не в об'єктивності та не в хваленому історичному “методі”, а в з'ясуванні собі ж, собі і всім тим, хто шукає сенсу, виправдання війні» [48, с. 42].

Російські вчені-гуманітарії спробували продукувати в свідомість російського суспільства негативне ставлення до країн Четвертого союзу. Вони моделювали «образ ворога» на основі тотального одновимірного згуртування соціуму довкола «зовнішніх ворогів» на основі підозрливості до чужоземців, які несли у собі загрозу існуванню самих підвалин російської самобутності. Важливим фактором було те, що російська національна самосвідомість формувалася на ґрунті консервативної утопії російського православного фундаменталізму в дусі Ф. Достоєвського, ідеологами «великої Росії» та концепції Філофея «Москва третій Рим», тому поняття «загрози із Заходу» тривалий час домінувало в імперії Романових [230, с. 28-29].

Професор-античник В. Бузескул у доповіді для Харківського історико-філологічного товариства в листопаді 1914 р. намагався пояснити витoki піднесення Німеччини, імперської ідеології, яка найкраще проявилася в німецькій історичній науці [27, с.4]. На його думку, німецькі професійні історики ХІХ ст. стали ідеологами військової монархії та мілітаризму. Л. фон Ранке вбачав можливим об'єднання Німеччини під егідою Пруссії лише за сприянням сильної армії. Наступники «старого

майстра німецької історичної науки» з початку 50-х рр. XIX ст. почали проповідувати в університетах культ «броньованого кулака». Прусська історична школа остаточно обґрунтувала цю ідеологію та сформувала в свідомості своїх співвітчизників думку про велич Німеччини. Й.Г. Дройзен виправдовував силу та формальне зовнішнє право національною місією. В його працях, історія перетворювалася на апологію величі Гогенцоллернів та Пруссії загалом. М. Дункер вище за все цінував зовнішню могутність держави, що проявлялася через перемоги та завоювання нових територій [28, с. 46-47].

Головним ідеологом та пропагандистом німецького мілітаризму для В. Бузескула був Г. фон Трейчке, який наголошував на моральному обов'язку держави — розвитку власної могутності. В. Бузескул звинувачував Г. фон Трейчке в людиноненависництві, антипатії до французів, британців, слов'ян, євреїв. Г. фон Трейчке був найзапеклішим шанувальником військової агресії, і, як зазначав В. Бузескул, «за його переконаннями, вищий моральний обов'язок держави полягає в тому, щоб розвивати свою могутність. Сила, могутність є принцип держави, як віра є принципом церкви, любов — сім'ї. Держава не є академією мистецтв; якщо вона нехтує своєю могутністю заради ідеальних прагнень людства, вона відкидає свою сутність і прямує до загибелі. Найгірша вада держави — слабкість; найкраща же проба могутності — війна. Війна складає “політику за перевагою”. Держава має провіденційну місію, здійснювану війною; війна — вищий прояв людського духу. Це — “процес народів”. Нехтування військовими силами суперечить суті держави. У Німеччині армія являє собою націю і нація — армію. Німецька армія, а не рейхстаг, служить самим реальним і самим дійсним зв'язком для національної єдності» [28, с. 48-51].

В. Бузескул доходить висновку, що німецька історична наука XIX ст. сприяла процесу перетворенню Німеччини на «велику Пруссію». Праці

«пруських істориків» були більше публіцистичними та пропагандистськими, ніж історичними [28, с. 40, 55]. Представники «пруської школи» перетворили історію на політичний інструмент, сформували суспільну ідею «великої держави», заклали основні риси нової Німеччини: презирство до інших націй, цинічне зневажання політичної практики імплементації; культ преклоніння перед силою; фундаментальне переконання у величчі німецької раси, яка може поглиблювати інші народи.

Масштабні події 1914 р. досягли сучасниками в історичній ретроспективі — шляхом наукової рефлексії війн минулого століття. На думку П. Струве «в цій величезній катастрофі є тільки один спосіб ясного бачення вперед, це звернення назад, до минулого, чітке розуміння того, що залишилося поза нами» [75, с. 158]. П. Струве спробував подати нові орієнтири росіянам та побороти травматичний досвід міжнародної ізоляції Росії часів Східної війни (1853-1856 рр.) через нову інтерпретацію історії. На його думку, європейців, особливо німців, лякає «вільне об'єднання слов'янства, яке вимальовується у вигляді жахливого панславізму», тому Кримська компанія стала першою війною світових цивілізацій. Матеріали «Русской мысли» другої половини 1914 р. були присвячені подіям Вітчизняної війни 1812 р., Східної війни 1853-1856 рр., Франко-пруської війни 1870-1871 рр., Російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Жодного разу не згадувалася Російсько-японська війна 1904-1905 рр., адже на той час негативний досвід поразки російської армії ще не встиг переробитися і не міг консолідувати націю, на відміну від героїчних наративів минулих перемог. В центрі трактування історії Росії XIX ст. ставили колосальну самовідданість російського народу у Вітчизняній війні 1812 р., який переміг Наполеона та повернув вільне життя поневоленій Європі. Наприклад, для історика Г. Вернадського, війни 1812 та 1914 рр. дуже схожі, адже вимагають від росіян самопожертви та мужньої готовності до смерті заради «Божої справи» [34, с. 105-107].

Осмислюючи зміни у взаєминах Росії та Німеччини за останні півстоліття, історик і публіцист М. Гершензон у статті «1870 і 1914» провів паралель з Франко-пруською війною, де тільки діючі особи «обмінялися ролями». Протистояння розпочалися внаслідок імператорської примхи Наполеона III та Вільгельма II, які «спровокували конфлікти з порожнього приводу через власну зарозумілість, органічне нахабство і грубе презирство до супротивника» [38, с. 98-99]. У висновку автор підкреслював, що за чверть століття «голий цинізм німецької солдатчини» об'єднав навколо себе дві третини Європи, яка утворила збройну коаліцію на ґрунті моральної антипатії до самовпевненого, цинічного обличчя Німеччини. Весь «культурний світ» здригнувся від побаченої сутності німецького мілітаризму та зрозумів, яке «чудовисько» живе серед них після оголошення Вільгельмом II війни Росії, Франції та «кривавої різанини» в Бельгії.

Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. сприймалася як передвісник війни 1914 р. Найбільше дискусій викликало так і не вирішене тоді «східне питання» та вороже ставлення німців до російських дипломатів під час Берлінського конгресу 1878 р. Сучасна війна, з точки зору історика і правознавця С. Котляревського [50, с. 57], має розв'язати «східну кризу» та припинити утиски національних прав балканських народів, які були не вирішеними через політичну кон'юнктуру ще з часів Бухарестського мирного договору 1812 р. О. Кизеветтер переконував, що це гостре питання ще не вирішене до кінця, а відносини Росії з балканськими народами носять обопільний союзницький характер, незважаючи на промахи дипломатів та політиків, адже «Росії потрібна підтримка балканських християн для своїх російських цілей так само, як і балканським християнам потрібна підтримка Росії для своїх балканських цілей» [45, с. 74-75].

Представники панславистської течії розглядали поточний світовий військовий конфлікт як продовження одвічної боротьби слов'янства і германців. З їхньої точки зору, в разі поразки Росії, всіх слов'ян чекатиме духовне поневолення. До них з початком війни приєдналися і історики т.зв. ліберального спрямування. Зокрема, ректор Московського університету М. Любавський активно публікував статті, які висвітлювали героїчні сторінки російської історії, нарочито надаючи їм публіцистичну форму. Центральною проблемою в його працях стала історія взаємин слов'ян і германців. Він прагнув показати, що боротьба слов'ян з німецькою агресією мала глибокі історичні корені і стверджував, що у слов'ян завжди було двоє ворогів: «туранство і германство». Перший ворог в особі Османської імперії ослаб, а от Німеччина «і до нині є страшною загрозою». Боротьба з Німеччиною бачилася вченому як історичний борг Росії [53, с. 5]. Саме Росія, «стовп і утвердження слов'ян», повинна допомогти слов'янам здолати ворога, який загрожував самому їхньому існуванню.

В доповіді про діяльність університету з державної оборони, М. Любавський навів історичну аналогію — у разі поразки від Німеччини Росія потрапить у гіршу залежність, ніж при татарах. Цю тезу він повторив в промові перед учнями Медведковської гімназії в 1915 р. Згідно з його песимістичними прогнозами, в разі поразки Росію чекає «темне майбутнє»: «знайте, панове, що це нове ярмо у стократ буде важче колишнього ярма, татарського. Татарин тільки грабував майно російської людини, але залишав у спокої його душу; тевтон прагнув пожертви не тільки матеріальний добробут інших народів, але й їх духовну індивідуальність» [54, с. 9].

Більшість вчених-гуманітаріїв встали на захист слов'янської єдності перед обличчям німецької загрози, багато із них проявили солідарність до Сербії та Чорногорії, антипатію до імперії Габсбургів. П. Струве писав: «війна 1914 р. покликана завершити зовнішнє розширення Російської

імперії, здійснивши її імперські завдання та її слов'янське покликання та об'єднати усі частини руського народу (Галичину — С.К.)» Згідно з його концепцією, міць імперії вимірювалася в потужному «національному ядрі», яке було наявне в Росії, Великобританії, Американських Сполучених Штатах, натомість Австро-Угорщина лише «заражувала» сусідні імперії, наприклад, малоросійське плем'я «потворним українським питанням». П. Струве чітко розділив дві Росії — «Велику Росію» та «Святу Русь»: «якщо у Великій Росії для нас виявляється факт та ідея руської сили, то в Святій Русі ми виражаємо факт та ідею руської правди» [72, с. 178-180].

Російські вчені звинувачували німців у «тевтонській зверхності» та невдячності за визволення німецьких земель в 1813 р. Як переконував Є. Шумігорський: «війна за звільнення Німеччини, розпочата імператором Олександром, знищила в корені результати, до яких повинна була привести кампанія 1812 року, призвела до посилення Австрії та Пруссії, які і в той час вже дивилися на Росію як природного свого ворога, і поклала початок тим політичним утрудненням, котрі нині, через сто років після підписання Калішського договору, призведуть до зіткнення між світом німецьким і слов'янським». Історик стверджував, що Олександр I, сам того не відаючи, допоміг посилити міць Австрії і Пруссії, адже призначив у 1816 р. міністром іноземних справ Російської імперії К.В. фон Нессельроде, який був німцем за походженням та прихильником союзу Росії з Австрією та Пруссією. Є. Шумігорський вбачав в ньому «ревного насаджувача німецького засилля в Росії», який повністю ігнорував проведення національної російської політики і бажав принести «варварський російський народ в жертву благополуччя німецьких держав, охороняючи при цьому їх безпеку, та відкриваючи широкий доступ для німецької колонізації, торгівлі та промисловості в межах Російської імперії» [84, с. 40]. На думку Є. Шумігорського, головна причина бід Росії, полягала в

орієнтації у зовнішній політиці на «німецький напрямок» впродовж ХІХ ст. [85, с. 165].

М. Ростовцев стверджував, що чільною тенденцією у всесвітньому історичному розвитку був перехід від «світової монархії» до національної держави. Пам'ятаючи про популярну серед німців аналогію: рейх — це нова Римська імперія, він прагнув довести, що така державна форма, заснована на універсалістських устремліннях, приречена на загибель. Історик зазначав, що в «світових монархіях» панував абсолютизм, в той час як сучасні нації прагнули свободи. З античності вони сприйняли не ідею імперії, а ідею громадянськості. М. Ростовцев в якості прикладу таких націй назвав Італію, Англію, Францію. Росія, на його думку, відставала від них, проте союз Росії з демократіями Заходу в майбутньому міг спричинити ліберальну еволюцію російського політичного режиму. На роль аутсайдера автор запропонував Німеччину, яка «насилу прищеплює собі основи античної громадянськості і культури, ворогом і руйнівником якої вона завжди була, як була вона завжди і носієм ідеалу відновлення світової держави, ідеалу, що завжди розбивався об міцніючу національну самосвідомість народів Європи» [64, с. 31].

Медієвіст О. Дживилегов в праці «Німецька культура і війна» розмірковував над причинами перетворення «німецького шляхетного лицарського духу» на «лиху підступність первісного варварства». Цю трансформацію О. Дживилегов пояснював тим, що німці стали «народом-рагвену», адже до ХVІІІ ст. в роздробленій Німеччині не було ніякого усвідомлення своєї гідності. Національний дух почав підніматися після боротьби з Наполеоном і революційного запалу 1848-1849 рр. «Дурна худоба» дізналася від Г. Фіхте, що вона частина великої нації та покликана перетворити світ. Підтвердження цієї думки німці знайшли у «Філософії історії» Ф. Гегеля. Остаточне проникнення самовпевненості в німецький дух відбулося після перемоги Німеччини над Австрією в 1866 р., Францією

в 1871 р. та економічного успіху. Відтак, після такого швидкого і триумфального піднесення німці почали вважати себе «повелителями світу». В результаті завищеної самооцінки та бажанням керувати всім світом О. фон Бісмарк розпочав озброєння Німеччини, яке вилилося в милітаризацію Європи. Таким чином, Вільгельм II зі своєю клікою, юнкери-офіцери та бюргери в мирний час здобували риси «parvenu», а на війні опустилися до рівня дикунів. У своїй роботі О. Дживилегов дійшов висновку, що саме німецька династія, юнкерство і бюргерство винні в «образі величності людства» [40, с. 55-63].

Є. Тарле зображував війну як боротьбу політичних та економічних інтересів, уникаючи при цьому зайвої ідеалізації країн Антанти [245, с. 21]. Він викривав «смертельного ворога, по сусідству з яким живе Росія» та ілюстрував істинний намір німців у війні — економічно поневолити Росію, нав'язавши їй грабіжницький торгівельний договір. Основним джерелом дослідження «реальних думок і почуттів німецьких правлячих сфер» для Є. Тарле стала праця колишнього російського підданого остзейського німця В.Є. Гена «De moribus Ruthenorum». Всі його висловлювання були наповнені презирством до слов'ян. Росіяни не уявляють, що таке дисципліноване суспільство, гідність та почуття обов'язку. Слов'яни нездатні розуміти і створювати справжнє мистецтво, істинну музику, оригінальний живопис, тому поняття «російської культури» не варто сприймати серйозно. Є. Тарле підкреслював, що для німців була притаманна ненависть і зневажання саме до російського народу, а не уряду. Він дійшов висновку, що завершальна мета Німецької імперії — загибель слов'янського світу та перетворення людей в під'яремних, убогих, злиденних, п'яних та забитих рабів [78, с. 88-92].

В 1915-1916 рр. за редакцією А. Шеманського вийшла трьохтомна праця «Історія Великої війни», на сторінках якої публікувалися роботи військових та вчених. Відомий юрист, історик барон М. фон Таубе

розглянув систему австро-російського союзу в східному питанні та його катастрофу. На його думку, ще з середини XIX ст. перед російським урядом постала проблема ліквідації османського панування в Європі. Бажання провадження історичних інтересів Росії на Балканах та Чорноморському регіоні, за словами М. Таубе, неодмінно, рано чи пізно, мало призвести до збройних зіткнень з Османською імперією, Австро-Угорщиною, Німеччиною та Болгарією [80, с. 35].

Питання російської політики на Балканах з перебігом подій на фронті ставало все більш актуальнішим. Історик та філолог О. Погодін стверджував, що боротьба сербів проти півночі та півднем склалася історично: спочатку вони боролися з Візантією та Угорщиною, а тепер з Османською імперією та Австрією. Німеччина прагнула гегемонії у всій Європі, повного поневолення балканських народів, а Росію вона розглядала як васальну державу. Росія завжди прагнула допомогти братнім по вірі народам, але південний напрям зовнішньої політики складався не завжди вдало. В сучасній війні Росії потрібні не територіальні завоювання, а мир на Балканах, які мають стати бар'єром від проникнення «ворожих для Росії впливів». О. Погодін рекомендував таке вирішення ситуації: «щоб мати постійну вагу, беззаперечну гегемонію на Балканському півострові, до якої прагнули руські князі і перші царі з дому Рюрика і з династії Романових, Росія повинна твердою ногою стати на Балканах. У той момент, коли на вежах Стамбула здійметься російський прапор, вирішиться ця проблема. Східна Галичина злилася з Росією... І так само зіллється слов'янське життя Балканського півострова з російським, якщо буде зруйнована Цареградська гребля» [60, с. 260, 278].

Другий том «Історії Великої війни» був присвячений питанням про споконвічну боротьбу германського та слов'янського світів. За словами М. Ястребова, теза про «звільнення та об'єднання» слов'ян стала домінуючою у війні, адже вони мали боротися за своє право на існування.

Але «гасла слов'янства» повністю не «розкрилися», адже «незрозумілою» була позиція болгар та «польське питання», яке призвело до розбрату в Галичині. Далі М. Ястребов показував Німеччину та Австро-Угорщину як пригноблювачів слов'янського населення, що не може полишити рідну землю, зазнаючи культурного гніту та затримку у розвитку національної освіти та просвіти, не маючи жодних політичних прав і свобод [92, с. 20-25].

М. Кареев влітку 1914 р. знаходився в австрійському Карлсбаді і потрапив на п'ять тижнів у полон до німців. У своїх спогадах він вдячний професору Берлінського університету Т. Шиману, який хоч і був русофобом, але підтримував своїх російських колег [198, с. 89-103]. У своїй фундаментальній праці «Історія Західної Європи», яка вийшла в 1917 р., М. Кареев стверджував, що світовий конфлікт спровокували Центральні країни, адже імперська воля сформувала агресивний характер зовнішньої політики Німеччини: «Давно вже склалася загальна думка, що війни варто чекати від Німеччини, через часте “брязкання зброєю” її правителів, войовничим промовама і писаннями її політичних діячів і публіцистів, імперіалістському настрою, який оволодів широкими колами її населення». Вчені, письменники, художники культивували мілітаризм в німецьку культуру. Роль аванпосту германізму в його економічному, культурному, політичному просуванні на Схід зіграла Австро-Угорщина. На думку М. Кареева, головною метою Німеччини було поневолення слов'ян, бо вони стояли на шляху її просування. Натомість в Англії, Франції та Росії не було войовничого настрою, але їм довелося захищати свої національні інтереси [44].

Також в серпні 1914 р. в Карлсбаді на лікуванні перебував видатний російський юрист, історик, соціолог, дійсний член Санкт-Петербурзької Академії наук М. Ковалевський, який відразу ж був інтернований німцями [200, с. 418]. Завдяки широкій громадській підтримці, через півтора роки

його звільнили з фактичного полону і вчений поринув у наукову та громадсько-політичну діяльність. Він відразу зайняв патріотичну позицію та почав активно виступати у пресі з науково-популярними статтями, покликаними підкреслити оборонний характер конфлікту для країн Антанти. Натомість противників М. Ковалевський звинувачував у порушенні принципів міжнародного права, недотримання моральних норм і правил цивілізованої поведінки [47, с. 367-370]. Вчений поставив запитання: «Де шукати причини того, що Німеччина — країна Канта і Гете, країна великодушних романтиків та ідеологів, країна, яка мріяла про свободу і вічний мир, — перетворилася на той осередок реакції і милітаризму, яким вона є в даний час?» Відповідь, на його думку, полягала у об'єднанні в 1871 р. німецької державності Пруссією шляхом «заліза і крові». Саме з того часу традиції пруського милітаризму почали проникати в політичну і громадську культуру Німецької імперії, а на початок ХХ ст. стали в ній домінувати. Німецькі філософи, історики (Ф. Ніцше, Г. фон Трейчке тощо) проповідували ідеї німецької першості та сприяли формуванню у німецької молоді культу сили як єдиного джерела права, та війни як необхідної умови прогресу. Якщо ідеалом англійського політичного устрою було створення правової держави («Rechtsstaat»), то для німців еталоном стала воєнізована імперія («Kriegsstaat») [46, с. 284-290].

3.3. Імперіалізм і націоналізм в британських історичних наративах.

Як і у випадку із російською історіографією, англійські історики на початку Першої світової війни в аналізі німецької історичної науки, хоча віддавали належне професіоналізму більшості німецьких істориків, не заперечуючи видатну роль Л. Ранке у становленні європейської історичної

науки, проте змінюють свої оцінки із схвальних на критичні, посилюючи її політично-легітимаційну складову. Наприклад, А. Галлан в об'ємній праці «Сучасна Німеччина та її історики» аналізує причини популяризації німецької історичної науки серед суспільства, звертає увагу на значенні істориків у формуванні громадської думки та на їх активну участь у політичному житті Німеччини, загострює питання про те, що всі впливові німецькі історики були прихильниками Пруссії, та підтримували її на шляху об'єднання Німеччини [128, р. 10]. Разом з тим, автор переконує, що створена у 1871 р. Німецька імперія відзначалася зростанням мілітаризму в середині країні та агресивною зовнішньою політикою у світі, чому значною мірою сприяли історики, чиї професійні, а особливо популярні праці закладали підвалини націоналізму та шовінізму. На зміну великої німецької літератури початку XIX ст. за 20 років існування Німецької імперії прийшла література, в якій розквітав мілітаризм, а «Німецька історія XIX століття» Г. Трейчке була поставлена автором в один ряд з підготовкою до війни німецьким Генеральним штабом, планами Мольтке, промовами Бісмарка тощо [128, р. 336].

Політична теорія та історичні праці Г. Трейчке стають предметом детального аналізу та оцінки, оскільки очевидна легітимаційна складова його історичних праць і публічних політичних промов формувала у зарубіжних вчених та інтелектуалів уявлення про роль історичної науки у створенні агресивної націоналістичної ідеології Німецької імперії [103, р. 75-109; 96]. У 1914 р. в англійському перекладі виходять вибрані праці німецького історика «Трейчке. Його доктрина німецької долі та міжнародних відносин». У Передмові до видання зазначається: «Гасло “Німеччина понад усе” (Deutschland über alles) було для нього більше ніж ідеал і під впливом освіти це стало релігією і полум'яною вірою в націю як єдине ціле» [186, р. IV].

Ч. Девіс у праці «Політична думка Генріха фон Трейчке», яка вийшла

друком у 1915 р., здійснив аналіз його найбільш популярної праці «Політика», публіцистичних статей і лекцій тощо. Автор переконував, що якщо Г. Дройзен для історичного обґрунтування необхідності об'єднання Німеччини під егідою Пруссії використовував героїчне минуле епохи Гогенцолернів, а Г. Зібель протиставляв прусський консерватизм демократизму Французької революції, то Трейчке звертався до епохи Німецького союзу, який давав можливість визначити майбутній шлях Німеччини із наявних альтернатив — Конфедеративної Держави («Staatenbund»), Федеративної Держави («Bundesstaat») і Унітарної Держави («Einheitstaat») [106, р. 36-37].

Така увага британських істориків до ідей Г. Трейчке обумовлювалась тим, що, на їхню думку, саме вони зайняли панівне становище не тільки в науковому дискурсі Німеччини, але й тому, що їхні погляди поширюються в суспільстві засобами масової інформації, формують уявлення про злочинні і людиноненависні засоби ведення війни та brutальне поводження військових з цивільним населенням, руйнації пам'ятників культури тощо. Зокрема, в «Декларації професорів Великої Британії, адресованої академічним колам Німеччини», зазначалося: «... ми повинні послатися на той факт, що уявлення про війну та політику національної експансії, ґрунтоване на загрозах війни, представлено такими впливовими авторами як Ніцше, Трейчке, Бюлов, Бернгарді знаходить загальне визнання в пресі та суспільній думці Німеччини. Серед інших цивілізованих людей це не так, і, на нашу думку, навряд чи може бути так» [7].

Ці чотири прізвища — історика Г. Трейчке, колишнього канцлера Г. фон Бюлова, філософа Ф. Ніцше і Ф. Бернгарді (автора книги «Німеччина в майбутній війні», Берлін, 1911) — постійно зустрічаються в пропагандистських текстах британських вчених, оскільки їхні ідеї запрограмували сучасний їм мілітаризм Німеччини. «Націоналізм є

відправною точкою і метою Трейчке. Його основний постулат може бути сформульований просто. Німецька нація є і повинна бути єдиною владою і має бути вільною у виборі засобів заради себе. Держава — це сила, оскільки її головний обов'язок це самозбереження шляхом застосування сили», — ця інтерпретація ідей німецького історика домінувала в британських наративах [96, р. 18]. Ч. Саролеа у войовничих ідеях Бернгарді бачив безпосередній вплив сучасної німецької «філософії війни» — «історик суперраси, англофіл Трейчке та філософ суперменів Ніцше» [177, р. 112]. Оксфордський історик Ч.Р. Флетчер переконував, що Ф. Ніцше своєю антихристиянською філософією, до того часу поки сам не зійшов розуму, зумів захопити багато німецьких інтелектуалів, а на підтвердження агресивності Німецької імперії наводив численні цитати з книги Ф. Бернгарді: «Як тільки ми будемо готові до боротьби, то наші державні діячі мають так перетасувати карти, щоб Франція опинилась агресором... ми повинні здійснити який політичний крок, який, здавалось би, не є актом агресії, але має бути настільки відчутним для французьких, або англійських інтересів, що один або інший буде змушений напасти на нас» [121, р. 5-6]. Аналогічні звинувачення поширювалися не тільки в Англії, але і в США, зокрема, в популярній в англо-мовному світі книзі Д. Сладена, яка являла собою відповідь на німецькі пропагандистські брошури з метою виправдання цілей Німеччини у війні, видані англійською мовою для зарубіжних читачів [183, р. 11-12, 27].

Запропонований Ч. Саролеа наратив німецької історії дуже схожий на негативний образ, представлений російським вченим В. Бузескулом. Ч. Саролеа впевнений, що історія Пруссії обмежується виключно військовою історією, оскільки і представники політичної думки, і університетські професори, і військові були переконані у тому, що війна є джерелом сили та успіху держави. Автор наводить слова німецького військового історика Г. Дельбрука, про те, що Пруссія з самого початку засновувалася як

«військова держава» (Kriegstaat) і це відрізняло її від інших країн Європи і, зокрема, Англії. «Прусська історія майже вичерпується після того, як ми розповіли історію її військових кампаній... Чисто політична історія Пруссії практично порожня. У кращому випадку це була історія адміністративної реформи, нав'язаної зверху і проведеної такими державними діячами як Штейн і Гарденберг. Нам не вистачає славної боротьби за громадянські права, боротьби з деспотизмом, яку відкриває нам історія навіть такої деспотичної країни як Росія. Пруссія породила великих героїв на полі битви, вона не породила громадянських героїв свободи і мучеників тиранії, вона не породила і великих державних діячів...» [177, р. 90].

У перші роки війни запропонований британськими вченими погляд на німецьку історію виходив із чіткої парадигми — переконати читачів у традиційній войовничості німців, що було пов'язано із домінуючою роллю Пруссії в процесі об'єднання німецьких земель і створення Німецької імперії у 1871 р., а також зламати стереотипи в англійському суспільстві про культурну перевагу німців на континенті. Поширені в англійському довоєнному суспільстві германофільські настрої і нерішучість британського уряду вступати у війну в період серпневої кризи спричинили майже істеричне бажання у вчених і публіцистів продемонструвати, що «традиційна прусська політика з часів Фрідріха Великого полягала у нанесенні удару першими» [134, р. 11].

Вже згадуваний нами Ч.Р. Флетчер запропонував той погляд на німецьку історію, який протягом війни буде домінуючим серед більшості англійських істориків і публіцистів. У будь-якому випадку перед нами не наукова рефлексія, а популярний і спрощений наратив з упередженим поглядом автора, який зосереджується виключно на військовій і політичній історії Пруссії, нехтуючи розвитком культури та історією інших німецьких земель. Особа автора присутня вже з перших сторінок, де він описує свої дитячі враження від війни Пруссії з Данією у 1864 р., а історичні сюжети

перериваються сучасними подіями Першої світової війни. Такий підхід буде спостерігатися у багатьох британських авторів. Ще однією особливості викладу матеріалів з історичними компонентами полягає в декларованому протиставленні німецького народу і його уряду: «Ніхто не переконає мене в тому, що німецький народ в цілому ... хотів цієї війни. Але я боюсь, що правлячі кола викликали в ньому свого роду безумство, яке змусило їх повірити, що вони її хотіли. Вони сильно страждають від патріотизму — можна навіть сказати, що їх єдиний бог це “Вітчизна”, оскільки навіть найкращі з них у своєму повсякденному житті дивно не охоплені звичайними релігійними почуттями» [120, р. 3]. Причину цього британський історик вбачав в повному контролі уряду над пресою, школами та університетами, оскільки викладачі є державними службовцями. Водночас Ч.Р. Флетчер віддає належне розвитку німецької культури, яка, на його думку, «в поезії, філософії, історії та інших галузях науки вони можуть претендувати на рівність, якщо не на вищість, порівняно з будь-якою нацією у світі» [120, р. 4].

Огляд німецької історії автор починає з бранденбургської королівської династії в Пруссії, при цьому досить іронічно висловлюється щодо назви «Священна Римська імперія німецької нації», посилаючись на слова безіменного французького історика, що це не була імперія, бо в ній не було нічого римського, і що вона зовсім не була «святою». Такі ж негативні та іронічні оцінки заслужив і Фрідріх II Великий, а разом з ним і відомий шотландський історик Т. Карлейл, автор праці про його правління. «Великим» він став не тому що докладав зусиль для внутрішнього розвитку країни, а тому що силою завойовував сусідні землі «і знав як за допомогою зброї захистити свої крадіжки». В сюжеті про наполеонівські війни, завоювання Пруського королівства і визвольних війн 1813-1814 рр., автор вкотре осучаснює історію, намагаючись продемонструвати еволюцію морального падіння німців: «я впевнений, що за період з 1793 по 1815 рр.

жодна армія системно і за наказом не здійснювала таких жахів, як це було зроблено в Бельгії протягом останніх п'яти тижнів. Ніхто тоді, навіть турки, не різали сухожилля пораненим полоненим, ніхто не ставив перед собою в бою для захисту жінок, дітей стариків; ніхто не стріляв по лікарням, не знущався над лікарями та медсестрами на фронті; наскільки я пам'ятаю, протягом майже 300 років в Європі не здійснювалося таких дій, подібно знищенню Лувена, нічого подібного бомбардувань неукріплених міст... ми зіткнулися з ворогом, для якого закони, не кажучи вже про ввічливість, цивілізовану війну, перестали існувати!» [120, р.17]

В такому ж ключі витримана і книга Ф. М. Хойфера «Між св. Денісом і св. Георгом. Ескіз трьох цивілізацій», де автор поставив за мету на основі німецької історії другої половини ХІХ — початку ХХ століття «довести, що німецькі народи і Пруська держава, нескінченно більш войовничі, ніж будь-які інші народи та держави в Європі», розвінчати німецький мілітаризм та німецьку культуру, яка заклала його основи [136, р. 9]. На цьому фоні менш емоційною і позбавленою негативних інтерпретацій виглядає брошура Е. Ф. Роува, в якій у стислій формі подається прусська історія до 1871 р. і більш позитивно оцінюється реформаторська діяльність періоду 1807-1813 рр., в якій були закладені основи майбутньої могутності Пруссії, та її привабливості для інших німецьких земель в процесі національного об'єднання [174, р. 11].

З 1916 р. можна помітити зміну підходів до висвітлення німецької історії в британському історіографічному дискурсі, де відверто ангажовані і пропагандистські тексти серії «Оксфордських памфлетів» поступаються аналітичним дослідженням. Перехід війни в затяжну окопну стадію, втома суспільства від негативної інформації, отриманої в засобах масової інформації, пошук політичних шляхів для мирного врегулювання і усвідомлення необхідності співіснування в повоєнному світі спонукають британських вчених до глибших роздумів над причинами світової

катастрофи, розуміння природи різної ментальності народів Європи. Опосередкованим свідченням цього є переклад для англомовного світу праць окремих німецьких авторів і істориків. Крім вже згаданого Г. фон Трейчке, наприклад, була перекладена брошура Ф. фон Бернгарді «Німеччина і Британія», де автор намагався пояснити хибність розуміння своїх поглядів в англомовному світі [99], а також велика праця видатного німецького історика-античника Е. Мейера «Англія, її політична організація і розвиток та війна проти Німеччини» з доволі прихильною до автора передмовою видавництва [153].

Показовою в цьому плані є фундаментальна праця молодого оксфордського історика, майбутнього професора Університету в Чикаго і президента Американської Історичної Асоціації, фундатора і першого редактора впливового «Journal of Modern History» Б.Е. Шмітта «Англія і Німеччина. 1740-1914». У короткій Передмові автор писав: «Ця книга не зовсім продукт Великої війни... Я дуже рідко використовував об'ємну літературу, яка з'явилась з початку війни, за виключенням, звичайно, офіційних документів, опублікованих воюючими урядами... Я намагався подати предмет англо-німецьких стосунків з історичної точки зору і саме тому, що наявні докази, здавалося, вимагали певних висновків» [184, р. VII]. Основна причина загострення англо-німецьких протиріч, які протягом тривалої історії були доволі дружніми, на думку автора, полягала в тому, що Німеччина свідомо кинула виклик традиційному англійському морському пануванню, перетворившись на її конкурента на світових ринках і недвозначно висловила думку, що Британія володіє занадто багатими нерозвиненими регіонами світу, а Німеччина — занадто малими. Хоча такий поворот у стосунках з континентальними державами був властивий британській політиці загалом на прикладах англо-російських, англо-іспанських і англо-французьких протиріч [184, р. 2-3]. «Протягом віків море було основою життя Англії і цей факт глибоко проник в

національну самосвідомість», — ця основна теза автора дозволила йому докладно описати сучасний стан Англії (с. 12-34). Характеризуючи сучасний стан Німецької імперії, автор обґрунтовує дві тези: а) Німеччина до утворення імперії була «ідеалістичною, культурною і космополітичною», а пруське панування абсолютно витіснило будь-який лібералізм; б) пануючий в Німеччині мілітаризм і релігія війни, для підтвердження якого історик використовує вже знайомі аргументи у вигляді політичної теорії Г. Трейчке, ідеї Ф. Бернгарді та агресивну зовнішню політику імперії на початку ХХ ст. [184, р.35-69].

«Dis aliter visum» («Боги хотіли іншого») проходить рефреном через весь авторський виклад про стосунки Великої Британії та Німеччини до 1890 р. і, певною мірою, нагадує мотиви російської історіографії періоду війни про підтримку і допомогу у визволенні від наполеонівського загарбання і в подальші роки інтелектуального, культурного і наукового піднесення Німеччини. Проте, віддамо належне автору, котрий зауважує, що у подальшому погіршенні стосунків між двома народами винне і британське суспільство, яке після наполеонівських війн усвідомило власну велич від потужного економічного розвитку, колоніального панування, зразковості державних інститутів, але разом з тим аристократія зневажливо ставилась до європейських народів, а середні та нижчі класи були занадто упереджені або неосвічені, щоб ставитися до «іноземців» неупереджено. «Англійська замкнутість, очевидно, була найгіршою за ті роки, коли національність стала визначальним фактором в європейських справах» [184, р. 119]. Наступні розділи великої за обсягом книги присвячені авторській спробі відповісти на питання про причини, які призвели до початку світової війни, і висвітлюють агресивну політичну доктрину кайзерівської Німеччини, англо-німецьке морське протистояння, домінування Німеччини в Європі, англо-німецьке колоніальне суперництво, політику Німеччини та Австро-Угорщини на Балканах та ін.

Відповідь на питання — «Чому Велика Британія оголосила війну Німеччині?», — поставлене на початку книги, автор дає в останньому розділі. На його думку, попри всі наявні протиріччя, Велика Британія йшла на всілякі поступки Німеччині в морському суперництві, колоніальному питанні, попри своє членство в Антанті не давала обіцянок підтримувати антинімецькі дії Франції і Росії тощо. Замість цього «Німеччина відмовилась здійснити тиск на свого союзника (Австро-Угорщину. — С.К.), відмовилась брати участь у будь-яких формах міжнародних дій і оголосила війну Росії» [184, р. 468-469]. Вина Німеччини на переконання Б. Шмітта, була доведена. Авторська концепція була покладена і в основу його майбутньої книги «The Coming of the War. 1914» (1930 р.), коли він став професором сучасної європейської історії в Чикаго, отримавши за неї декілька престижних американських премій. Без перебільшення можна сказати, що інтерпретаційні схеми Б. Шмітта на десятиліття визначили домінуючий наратив англо-саксонської історіографії подій напередодні Першої світової війни [447].

У ході війни британські історичні наративи не обмежувалися лише історією Німеччини, попри те, що вона залишалася головним ворогом на військових театрах і її значення для довоєнної дестабілізації в Європі визнавалося глобальним. В серії «Оксфордських памфлетів» були опубліковані брошури, присвячені Балканським країнам, союзникам Британії по Антанті — Франції і Росії, окремим європейським країнам, які були окуповані Німеччиною і серія брошур з історії Австро-Угорської імперії [107, 115, 116, 123, 154, 167]. Серед останніх звернемо увагу на працю професора історії університету в Манчестері Р. Мьюіра, який у повоєнні роки значною мірою визначав вектори британської ліберальної історіографії історії сучасності, автора низки праць з історії Британської імперії, історії парламентаризму, націоналізму та інтернаціоналізму;

визначного діяча ліберальної партії, члена британського парламенту, який мав вплив на міжнародну політику міжвоєнної Британії [454].

Власне, з огляду на його майбутню політичну діяльність і необхідно розглядати три праці цього історика, присвячені головним чином Південно-Східній Європі — «Національний принцип і війна» (1915), «Націоналізм та інтернаціоналізм» (1916) і «Експансія в Європі» (1917). Використовуючи історичний матеріал автор фактично визначає майбутню політику Великої Британії в реалізації створення національних держав на уламках трьох континентальних імперій. Головна ідея британського історика полягає в тому, що основною причиною світової війни є нереалізований у окремих регіонах Європи національний принцип державного будівництва. «Що ми розуміємо під нацією? Очевидно, що це не теж саме, що і раса, і не теж саме, що і держава. Попередньо його можна визначити як сукупність людей, які відчують себе природньо зв'язаними один з одним певними спорідненостями, які настільки сильні та реальні для них, що вони можуть жити щасливо разом, незадоволені, коли роз'єднані і не можуть терпіти підкорення людям, які не визнають ці зв'язки» [157, р. 38-39].

Протягом ХІХ ст. всі європейські конфлікти були так чи інакше пов'язані з устремліннями до національної єдності і свободи. І якщо Західна Європа і насолоджувалась миром після 1871 р. то тільки тому, що в цьому європейському регіоні переміг національний принцип. Виключенням була Південно-Східна Європа, де вибухнула світова війна, а тому «націоналістичні устремління сербів, поляків та румун мають дуже реальне і практичне значення для кожного англійця» [156, р. 5-6].

Хоча основний інтерес автора зосереджений на «бездержавних» народах Європи, британський історик зробив невеликий екскурс в історію Західної і Центральної Європи з критикою ідей пангерманізму. Виходячи з нього єдність Німеччини не може бути повного до того часу поки Голландія, Бельгія та німецька Швейцарія опиняються за межами імперії.

Пангерманці доводять це історично тому що території цих держав в середньовіччі були частиною німецького королівства, і на основі мовної спорідненості. «Твердження пангерманців в дійсності принижують принцип національності, який вони використовують в якості мотиву для прикриття схем відкритої агресії», — переконував Р. Мьюір [156, р. 9]. Європейськими регіонами з незавершеними процесами національного будівництва залишаються «частина Російської імперії, невеличкий клаптик Німеччини, практично вся Австро-Угорська імперія і Балканський півострів». Найбільшим злочином XVIII ст. автор вважав поділ Польщі між Росією, Пруссією і Австрією, внаслідок чого поляків переслідували і русифіковували та германізували. Жорстокість німецької політики в польських землях Пруссії обґрунтовувалась поширеною в Німеччині думкою, що польська історія свідчить про нездатність поляків самим створити ефективну державу. «Якби німці та австрійці перемогли б у війні, то вся надія на польську єдність була б знищена: поляки знають чого очікувати від німців» [156, р. 12].

Австро-Угорська імперія відрізняється від інших європейських країн своєю національною строкатістю, а тому реалізація принципу національного самовизначення призведе до розвалу імперії і історія австрійської політики у XIX ст. характеризується автором чіткою парадигмою — «опір національному принципу, де б він не проявлявся». Славні своєю історією чехи після перемоги союзників у війні здатні створити самостійну державу з «гарантованим нейтралітетом» [156, р. 15]. В етнонаціональній карті Австро-Угорської імперії більша частина її невеликих народів розселена за межами імперії, що створює основу як для внутрішніх національних суперечностей, так і для її зовнішньої політики [158, р. 199-200]. Південно-східна частина Угорщини (Трансільванія) заселена етнічно близьким до румун населенням, частина якого проживає на території Бессарабії («несправедливо захопленою Росією у 1878 році») і

«якби Королівство Румунія могло б бути розширено до кордонів румунського народу, воно б стало міцною та могутньою державою із своєрідним власним характером».

Р. М'юрі впевнений, що найбільше антинаціональна політика напередодні війни проявилась на Балканському півострові під владою Османської імперії. Давня історія греків змушує західноєвропейців звертати на них увагу. Центром грецького відродження, на думку історика має стати Кіпр, який знаходиться під англійським управлінням. Болгарія майже досягла своїх національних кордонів у ході Балканських війн, а албанці — один із найдавніших народів Балканського півострова — навряд чи зможе створити стабільну та впорядковану державу. Героїчна і трагічна історія Сербії розглядається в ракурсі їхньої боротьби за незалежність з турками до утворення самостійної держави за допомогою Росії у 1878 р і в контексті політики Австро-Угорщини на Балканах та зіткненні її інтересів з Росією. Головною причиною провальної політики Австрії в цьому регіоні після успішних війн XVII ст. з Османською імперією було те, що австрійський уряд зазвичай включав ці території до складу імперії, не переймаючись проблемами легітимації місцевих еліт. Виступаючи проти надання цим територіям права самоуправління Відень зіткнувся з політикою Росії, яка шляхом створення маленьких незалежних держав утверджувала свій вплив в регіоні. «Успіх російської політики багато в чому був обумовлений тим, що вона змогла використати могутню силу національного руху» [156, р. 24]. Австрійська політика виявилася небезпечно провальною після того, як вона заручилась підтримкою Німеччини і домоглася перегляду мирного договору в Сан-Стефано 1878 р., після чого Боснія і Герцеговина були включені до складу Австро-Угорщини, перетворивши її на ворога сербського об'єднання. «Якщо відбудеться остаточна перемога, то одним із її наслідків має стати остаточний тріумф національного принципу, остаточне корегування

політичної карти Європи в здоровому сенсі і просто на основі національності... Маленьким народам південно-східної Європи, у крайньому випадку, має бути дозволено досягнути національної єдності, вирішувати свою долю і розвивати свою особливу цивілізацію в світі» [156, р. 29]. Але це можливо лише тільки після остаточної перемоги над Німеччиною, впевнений британський історик, інакше «світ опиниться під владою нахабної і безжалісної тиранії, тиранії *kultur*, де головний ідеал однаковість удосконаленого механізму, а не різномірність життя» [158, р. 223].

3.4. Німецька історіографія у «війні культур».

Враховуючи значення університетських професорів історії як «пророків нації», а також політичну орієнтованість історичної науки, провідні німецькі історики — Ф. Майнеке, Г. Онкен, О. Хінтце, Е. Маркс та ін. — ідеологічно обґрунтовували «культурну війну» 1914-1918 рр. [368, 415]⁸. Звинувачення, які лунали на адресу істориків у вузькій спеціалізації, відірваності від потреб сучасного життя суспільства, здавалося відтепер отримали новий імпульс для них включитися у обговорення суспільно-значимих проблем. «Війна закликала до війни на загальному полі національних битв», — писав у 1916 р. Ф. Майнеке [Цит.: 452]. Роком раніше на сторінках редагованого ним «*Historische Zeitschrift*» впливовий німецький історик переконував своїх колег: «В години національної боротьби за існування і всесвітньо-історичної перебудови чиста історія не

⁸ Про термін «культурна війна» див.: Mommsen W.J. Einleitung: Die deutschen kulturellen Eliten im Ersten Weltkrieg. Mommsen W.J. (Hrsg.). *Kultur und Krieg: Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*. München, 1996. S. 1.

може розвиватися мирно і вільно в нашій країні» [135, s. 153]. Ця наперед задана світоглядна парадигма визначила і спрямованість публічних виступів історика на початку війни. Зокрема, загальне піднесення німців історик вбачав у безперервності німецького політичного життя і національного пробудження у 1813, 1848, 1870 і 1914 роках [149, s. 9-38]. У жовтні 1914 р. Ф. Майнеке опублікував полемічну статтю «Правда і брехня» у «Das neue Deutschland», направлену проти, на його думку, сфальсифікованого погляду на німецьку історію XIX ст. у зарубіжних популярних виданнях [152].

Спрямованість історичних наративів німецької професійної історіографії в роки Першої світової війни обумовлювалась, на нашу думку, такими факторами: по-перше, загальною тенденцією до перетворення історичної науки в легітимаційну науку; по-друге, домінуючими в професійному середовищі нео-ранкеанцями; по-третє, помітними політичними розбіжностями в середовищі університетських професорів на цілі Німеччини у війні; по-четверте, впевненістю переважної більшості істориків (ортодоксальних націоналістів і модерністів-ліберальних націоналістів), що війна була спровокована ворожим оточенням, але вона призведе до повної перемоги Німеччини, зміни балансу сил в Європі і Німеччина у цій війні відстоює своє право на статус великої європейської держави поряд з Великою Британією і Францією. В суспільній свідомості в роки війни навіть утверджувалася думка, висловлена відомим ліберальним діячем, депутатом Рейхстагу Ф. Науманном, що «нинішня війна розпочалася у 1878 році», коли після Берлінського конгресу були створені ворожі один одному союзи, а Центральна Європа опинилась між Сходом і Заходом [162, p. 58; 163].

Попри те, що ворогами Німеччини на континенті виступали Велика Британія, Франція і Росія, найбільше уваги в конструюванні «образу ворога» відводилось Великій Британії (в німецьких текстах періоду війни

часто використовували «Англія», з одного боку, під впливом традицій, а з іншого — щоб підкреслити колоніалізм острівного ворога). Узагальнена думка з цього приводу, очевидно, може бути представлена твердженням професора історії в Університеті Тюбінген Й. Халлером, котрий у вересні 1914 р. писав у «Süddeutsche Zeitung»: «Англія дійсно найсмертельніший ворог. Вона не тільки винна у тому, що відбувається, але й свідомо це здійснила. Не будучи впевненими у підтримці англійців, Росія і Франція ніколи б не наважилися вступити у війну» [130, 126, s. 11-12].

Аналогічної думки дотримувався і гайдельберзький професор історії Г. Онкен, який покладав вину за розв'язання війни на «вузьколобого, острівного» Е. Грея та «войовничого» У. Черчіля, які поставили інтереси англійського імперіалізму вище інтересів миру у світі, а їхня політика призведе до поразки «іншої Англії» — Англії космополітичної науки та інтернаціоналізму. Німецький історик навіть закликав найкращі інтелектуальні сили, пацифістських радикалів, маси робітників, «англійський ідеалізм по ту сторону Каналу» об'єднатися заради боротьби за сепаратний мир, оскільки «тільки наша перемога на землі може об'єднати нас у спільних зусиллях на благо людства» [164, s. 810].

Г. Онкен спільно з 26 німецькими ординарними професорами підписав «Заяву проти оксфордських викладачів» 12 грудня 1914 р. із звинуваченнями Великої Британії у потуранні Росії та Франції, які спровокували війну за миролюбивої позиції Німеччині: «Хіба Німеччина здійснювала проти Англії недружні кроки, чи планувала? Дружба між нашими народами була міцною і ґрунтувалася на словах Кайзера „Кров набагато густіша за воду“» [12, s. 55].

В спробах пояснити причини підтримки інтелектуалів Великою Британією Росії та Франції та вступу країни у війну, німецькі історики звернулися в наративах до кельтських впливів на англійську історію. Зокрема, в серпні 1914 р. К. Лампрехт в публічній лекції говорив про те,

що Англія вже давно не германська, а кельтська і «кельтський дух» пронизує та контролює всі її державні органи [141, s. 11]. Йому вторив і професор історії А. Гаупт в берлінській газеті «Tag»: «Це давній міф, який визначає, що Англія була заснована германцями, які емігрували з Німеччини... Найдавніші жителі Британії були чистими кельтами. Можна допустити, що частково вони були з гальських частин Франції, але в основному це були кельтські бельгійці, чії сучасні нащадки — валонці Л'єжа — в цей час є нашими найбільшими ворогами» [131].

Але переважна більшість німецьких істориків була згодна з домінуючою думкою в німецькому суспільному дискурсі, що причини антинімецької політики і вступу Великої Британії у війну необхідно шукати у сфері економічної конкуренції та перерозподілу ринків та сфер впливу в світі. Вже згадуваний вище Ф. Науманн, чия книга «Серединна Європа» («Mitteleuropa»), розійшлася багатотисячним тиражем, користувалася популярністю в інтелектуальних колах і обґрунтовувала устрій Європи після переможної для Німеччини війни писав: «Англіїці хочуть нас покарати і скоротити нашу зовнішню торгівлю. Англія створила зовнішню торгівлю за кордоном і дозволяє тим, хто з ними погоджується, взяти в ній участь. В цьому і полягає зміст формули “командувати морями”... Вона вважала себе впевненою у власній позиції: виключення імпорту з Центральної Європи само по собі має призвести до позбавлення продуктів харчування і роботи, якщо хтось не належить до світової економічної системи» [162, p. 147-149]. На його думку, війна поклала кінець британській моделі економічного розвитку: «період суттєвої індивідуальності, період наслідування і без того занепадаючої англійської економічної системи пройшов, як і період інтернаціоналізму, що сміливо виходив за межі існуючої держави». Німецький досвід війни доводить необхідність створення державно-регульованої економіки, яка має ґрунтуватися на основі «німецького духу» єднання: «наша нація створила

власну національну економіку серед світу ворогів та економічної в'язниці» [162, р. 155-156].

В німецькому історичному наративі культивувалася ідея про те, що саме Англія, а не Німеччина, була аморальною, руйнівною та застарілою силою світової політики, а за фасадом її тверджень про повагу до міжнародних договорів, прав малих націй та народів стояла жорстока політика грабунку та піратства, про що свідчать, наприклад, піратські напади на Коппенгаген та походи проти бурів в Південній Африці. Берлінський професор-історик Г. Дельбрук, редактор впливового «Preussische Jahrbücher», переконував, що «англійський військово-морський режим» є більш агресивним, ніж «пруський мілітаризм», про який пишуть британські автори: «Завдяки своїм найманим арміям та гігантському флоту ... змогли підкорити понад 350 млн людей, майже чверть населення земної кулі та отримати абсолютне панування над всіма морями світу» [108, s. 180]. Мотив про використання Великою Британією найманої армії для вирішення своїх завдань у Європі звучить також і у доволі поміркованій праці Е. Мейера [153, р. 295]. Аналогічну позицію займав і Ф. Майнеке, виступаючи проти тих англійських істориків та публіцистів, котрі захищали британську військово-морську силу і полемічно загострювалися на історичному німецькому мілітаризмі. «Вузьколоба і надмірна віра у зверхність власної культури набагато більше поширена і вкорінена серед англійців, ніж у нас, і якщо не в теорії, то, у крайньому випадку, на практиці, безсоромна силова політика була нормою в Англії протягом віків. Маса портретів, написаних суб'єктивними художниками, в дійсності є автопортретами і саме так ми маємо реагувати на сучасну пропаганду проти нас» [151, s. 621].

Ф. Майнеке у стилі Ф. Науманна переконував, що морська могутність Великої Британії є лише однією із форм універсальної монархії, яка обов'язково буде зруйнована, оскільки це суперечить сучасним тенденціям

економічного і політичного розвитку. Як модерніст і поміркований націоналіст він стверджував, що значення англійців як світової нації не зміниться, якщо баланс політичних сил в Європі, який вона намагається обмежити, буде розширений до океанів, створюючи вільний простір для всіх націй. У Передмові до перевидання праці Л. фон Ранке «Die Großen Mächte», яка вперше була опублікована у 1833 р. в «Історико-політичному журналі», Ф. Майнеке обґрунтовував це тим, «що новітні вчення та ідеології ... виступили проти нас під час світової війни і намагаються знищити нову світову державу, що зароджується». Ранке в своїй праці показав, що держави створюються не завдяки вченням, а за допомогою реальних сил «і що кожна держава є живою, індивідуальною сутністю і розвивається відповідно своїм власним законам і потребам» [150, s. 3].

Г. Онкен здійснив екскурс в англійську історію епохи Генріха VIII та Єлизавети I для того, щоб визначити точку відліку відходу Англії від загальнолюдських цінностей, які були властиві всім германським народам з часів Римської імперії. «Традиційна основа острівної політики ... була більш підступною... Острівний статус дав Англії нескінченну кількість багатства, талану і величі: безпеку від зовнішньої агресії під захистом моря, внутрішню національну єдність, великий шлях у світ і тенденцію до світового панування. Доля не дала їй лише одного — необхідність взяти відповідальність за власні дії... Вона мала потенціал для того, щоб змушувати інших проливати за неї кров для задоволення її жадібності... це все надало англійській політиці аморальний характер» [164, s. 810].

Подібної думки дотримувався і Е. Мейер, історик-античник, який за давньою традицією німецьких університетських істориків відгукуватися на злободенні потреби дня, писав: «Англія до цього часу вела війну в традиційній для неї манері: її союзники воюють за неї всіма силами, в той час як британські сили, які можуть бути відправлені на фронт, нечисельні й виставлені на поле бою якомога менше». Як і до цього в історії, Англія

анексувала Єгипет, підкорила бурів і змушує їх воювати з Німеччиною в Південній Африці. «Прикидаючись, що вона бореться проти порушення нейтралітету Німеччиною, Англія в той же час намагається усілякими способами, армією, тиском свого могутнього флоту, обмеженнями торгівлі і прямими погрозами змусити нейтральні держави об'єднатися з нею у війні, яка їх не стосується і фактично протирічить їхнім інтересам» [153, р. 298-299].

Аналогічним чином засуджував агресивну політику Англії і Е. Маркс, визначаючи всю історію Англії як послідовність завойовницьких війн, завданням яких було знищити всіх можливих європейських конкурентів. На відміну від імперських устремлінь Голландії, Іспанії та Франції, головна мета Англії полягає у знищенні Німеччини з метою утримати свого панування на морях. «Зі своєї острівної фортеці Англія тримає європейський континент під своїм впливом і зберігає за собою вирішальне слово у всьому. Вона паралізує своїх сильних конкурентів на континенті, організовуючи і страваючи їх між собою. Такий баланс сил гарантує Англії першість» [145, s. 7; 146, s. 322].

В німецьких історичних наративах періоду війни певне місце займало обґрунтування політичної конструкції «Серединної Європи», як утворенню буферних держав між країнами Центральної Європи та Росією. Під німецьким керівництвом вона розглядалася як найкраща гарантія для того, щоб піднести Німеччину до рівня світової держави [322]. Ця концепція була максимально прозоро і в доступній формі викладена в уже згадуваній праці Ф. Науманна. Підґрунтям для її утворення має стати «німецьке ядро» Німецької імперії та Австро-Угорщини, що цементується німецькою мовою, яка є мовою міжнародного спілкування для французів, поляків, угорців, чехів, словаків, південних слов'ян. «Оскільки так може з'явитися та фундаментальна гармонія, яка необхідна Великій державі, що піддається тиску та погрозам з усіх боків. Ми, німці Імперії, повинні

приділяти більше уваги і турботі цій центральній проблемі союзної монархії, ніж ми робили це до цього часу». На думку автора, це обумовлювалось тим, що раніше німецький погляд був зосереджений на західній цивілізації, оскільки самі німці відчували культурну і духовну спорідненість з романськими народами. Проте війна продемонструвала, що союзники Німеччини («брати по зброї») знаходяться на сході Європи. «В цьому відношенні нове покоління, яке виросте після війни, буде краще, ніж попереднє, так, щоб можливо було б виробити тип середньоевропейського, індукуючого всі елементи культури і сили, носія цивілізації багатого і різноманітного змісту, що виростає в німецькій національності» [162, р. 108-109].

Історіографічний дискурс російського ворога для професійної історіографії був периферійною темою і перемістився переважно в сферу публіцистики, відвертої пропаганди засобами візуалізації з іронічними і принизливими конотаціями. По-перше, тому що сегмент східноєвропейських досліджень, зокрема Росії, в німецькій історичній науці був доволі незначним і обмежувався лише окремими істориками; по-друге, тому що Росія не розглядалася Німеччиною в якості основного ворога, чия уявна військова міць була підірвана вже на початку війни. Праці німецьких істориків, які займалися історією Росії напередодні та під час Першої світової війни — О. Гетча, Л. Гетца і Т. Шіммана — докладно проаналізувала сучасна українська дослідниця П. Барвінська. Вона зробила висновок, що погляди О. Гетча виходили із світоглядної парадигми про вищість Німецької імперії, а Росія якщо і ворог, то набагато слабший за Німеччину, а тому головними ворогами для неї виступають Франція і Велика Британія. Натомість Т. Шімманн, прибалтійський німець за походженням, вважав Росію «смертельним ворогом», співчував національному руху поляків, на противагу О. Гетчу, який вбачав в ньому небезпеку для Німеччини. Водночас, Л. Гетц намагався залишатися поза

політичною кон'юнктурою, для якого Росія була не стільки «ворогом», скільки «чужою/іншою» і в своїх працях він намагався познайомити з нею німецький світ [213, с. 57-66].

Але це було скоріше виключенням, ніж правилом, оскільки східноєвропейські дослідження в Німеччині періоду війни були тісно зв'язані з політикою. Для прикладу наведемо статтю німецького дослідника В. Платцхоффа, в майбутньому ректора Франкфуртського університету, голови Союзу німецьких істориків («Deutschen Historikerverband»), активного діяча Націонал-соціалістичної партії Німеччини, з промовистою назвою «Перша поява Росії і російська небезпека в європейській політиці» в журналі «Historische Zeitschrift». Автор твердить, що перша поява «московитів» («Moskowiter») відноситься до XV і XVI століть, коли європейці починають знайомитися із східними, брутальними формами російської дипломатії. «Коли у 1576 р. до Регенсбургського рейхстагу прибуло посольство російського царя (так в тексті. — С.К.) ... переговори з напівазіатами, як правило, були доволі складними... І їхня поведінка повністю підтвердила описи мандрівників в Росію про надзвичайну культурну відсталість цього народу» [166, s. 80]. Така зухвалість російського посольства свідчила про абсолютну відмінність в культурах європейських і східних народів, і, водночас, мала переконати західних правителів у могутності Росії. Але, на думку автора, це було значним перебільшенням, яке базувалося на повідомленнях іноземців про Росію, які напевно перебували під постійним наглядом. Саме з цієї переоцінки російської влади можна пояснити той факт, що з XV ст. росіяни визнавалися в якості серйозного фактора європейської політики. Протягом двох наступних століть росіяни набирали силу і французькі дипломати вже в середині XVII ст. попереджали, що якщо не спинити цих «диких та жорстоких варварів», то їхній невпинний потік на захід зможе поглинути Померанію «і п'ять десятиліть потому Петро I відкрив

здивованій Європі, що російська небезпека дійсно існувала... Саме за нього, озброєна західними культурними результатами царська імперія увійшла в коло великих європейських держав. Віднині, на відміну від Заходу, і особливо Габсбургів, її мета полягала в тому, щоб завоювати Константинополь, а після отримання Лівонії і всієї Балтики» [166, s. 93].

Знайомлячись з працями німецьких істориків періоду війни, ми погоджуємося з думкою П. Барвінської, що вони не приділяли уваги українському питанню в академічному дискурсі, яке більшою мірою перемістилося у сферу публіцистики [213, с. 60-61]. Тут найбільшу активність проявляв відомий український публіцист Є. Левицький, виступаючи із статтями у провідних німецьких виданнях, доповідями в наукових і культурних товариствах. Зокрема, однією з його перших публікацій про Україну була стаття в «*Berliner Tageblatt*» вже в жовтні 1914 р. «Витіснення Росії з Чорного моря», де автор знайомив німецьку публіку із фактами утиску українства з боку російського царизму мовними заборонами з часів Петра I, заборонаю вживання назви «Україна» і заміною його на «Малоросія»: «Жоден інший народ Російської імперії не піддавався такому кровавому та жорстокому переслідуванню, як український» [142]. Є. Левицький переконував німецьких читачів у тому, що захоплення Росією України завершило для неї завойовницькі війни на Сході Європи, а після завоювання Причорномор'я головною мрією російського царизму стало завоювання Балкан і виходу до Середземного моря. Оскільки Україна належить до найбільш продуктивних («*fruchtbarsten*») частин Європи, то після перемоги над Росією і «повалення китайського муру», який відділяє її від Європи, вона може не тільки культурно, але й економічно інтегруватися у європейську економічну систему.

Цю думку український автор, член Спілки Визволення України (СВУ), обстоював перед німецькою публікою і в своїй праці «Україна,

українці і інтереси Німеччини», яка була виголошена ним спочатку в публічній промові в Мюнхені 7 травня 1915 р. Є. Левицький докладно зупинився на географічному та етнічному описі українських земель, які перебували під владою Російської та Австро-Угорської імперій, її історії та відмінностях між українцями та «великоросами», приділив головну увагу на політичному значенні України для східноєвропейської політики Німеччини з метою привернути увагу німецьких політиків до «українського питання» [143].

Зробимо висновки. В Німеччині пануючий національно-патріотичний дискурс в професійній історіографії, канони якого були вироблені прусською школою, фактично забезпечили міцну інтеграцію істориків в публічний простір, університетську і шкільну історичну освіту. В німецькому суспільстві професори-історики протягом ХІХ ст. мали особливий статус, відгукувалися історичними публікаціями на сучасні політичні теми і виступали в ролі «пророків нації». Для переважної більшості з них не підлягало сумніву, що історична наука має виконувати легітимаційну функцію — підтримувати прагнення Німецької імперії до завоювання свого місця в колоніальному світі через культивованій в суспільстві «особливий шлях». Перетворення Німеччини на центр розвитку історичної науки і перейняття іншими країнами її канонів професіоналізації та інституціоналізації породжувало у її істориків почуття зверхності і некритичності до власних інтерпретацій та висновків. Не завершені процеси інституціоналізації історичної науки у Великій Британії, потужний вплив німецьких канонів науковості та професіоналізації, міцна кооперація з німецькими колегами шляхом участі в міжнародних наукових інституціях обумовила доволі слабку втягненість британських істориків в пропагандистські акції на першому етапі війни. Російські історики, як і їхні німецькі колеги, перебували під впливом національно-державницького наративу і працювали на політичну

легітимацію імперії Романових. Різкий поворот відбувся у істориків в сфері «загальної історії», які тривалий час перебували під впливом «німецької історичної школи», але з початком війни перейшли на патріотичні позиції, зайнявши критичну позицію щодо Німеччини та її історичної науки в публікаціях на сторінках науково-популярних видань.

З початком війни німецькі та російські історики були майже одностайні в тому, що один із найважливіших методологічних принципів «об'єктивності», чи «неупередженості», який формував наукове підґрунтя професійної історичної науки з початку ХІХ ст., має поступитися національно-патріотичному самовираженню і історики повинні єдиним «фронтом» виступити проти спільного ворога. Тим самим професійна історіографія набувала загострених форм інструменталізації, перетворюючись на «*Historia Militants*». Для британських істориків ця проблема не стояла так гостро, оскільки незавершені процеси професіоналізації практично споріднювали історичні дослідження з літературною творчістю.

Найкраще участь істориків в пропагандистській діяльності була організаційно забезпечена у Великій Британії, яка на початковому етапі війни полягала у виданні численних науково-популярних памфлетів з німецької історії, історії Австро-Угорщини, слов'янських народів Балканського півострова та ін. Лише з розгортанням війни з'являються великі історичні праці, в яких історичні сюжети підпорядковуються певному політологічному аналізу. Російські історики, в силу незавершених процесів інституціоналізації (зокрема, відсутності корпоративного об'єднання і фахового органу), в основному використовували можливості періодики, насамперед популярних у російському суспільстві «товстих журналів». Німецькі історики своєю масовістю і войовничістю переважали своїх опонентів. Маючи достатньо потужну інституційну базу, корпоративні органи і глибоку соціологізацію, вони використовували

численну періодику, у тому числі й фаховий орган — «Historische Zeitschrift», — для того, щоб вести агресивну війну на «історичному фронті». При цьому вістря їхніх критичних нападів були спрямовані насамперед на Велику Британію, яку вони вважали своїм головним ворогом.

Британські та російські історики на початку війни приділили посилену увагу критиці німецької історіографії XIX ст., оскільки тривалий час перебували під сильним впливом німецьких канонів методології, історіописання та її організаційних успіхів, а в середовищі істориків домінували германофільські настрої. Різка переоцінка німецької історичної науки стосувалася не лише критики поглядів провідних її істориків, але й загальної легітимаційної основи її історіографії — концепцій Л. фон. Ранке, І. Г. Дройзена, Г. Гегеля, які склали базу ідеалістичного історизму, що залишався домінуючою концепцією в європейських історичних науках.

Спільним для британських та російських істориків були сюжети в історичних наративах, в яких вони висловлювали обурення невдячністю німців за допомогу у визволенні від наполеонівського загарбання, у відновленні економіки і сприянні розвитку культури та науки в період з 1815 по 1870 рр. Більшість британських авторів взагалі вважали ці роки періодом розквіту Німеччини. Російські історики були менш стриманими і у публічних наративах більшою мірою звертали увагу на підступну політику Пруссії в Південно-Східній Європі.

Центральною темою всіх трьох історіографій періоду війни був «мілітаризм». Британські і російські історики звинувачували Німеччину в розв'язанні війни через загальну мілітаризацію німецького суспільства впродовж XIX — початку XX ст. Причину цього вони бачили в домінуючій ролі Пруссії в об'єднанні німецьких земель, чия войовничість доводилась історично. Натомість німецькі історики навпаки звинувачували у войовничості Велику Британію, яка завдяки могутності свого військового

флоту отримала можливість завойовувати численні колонії у світі та здійснювати експлуатацію їхнього населення та ресурсів, обмежуючи при цьому можливість інших європейських держав, насамперед, Німеччини. Образ ворога в особі англійців отримував епітети «підступний», «віроломний», «хитрий» маркуючи давню британську традицію вирішувати свої політичні завдання руками своїх союзників і колоніальних народів.

Британські і російські історики звертали увагу і на країни та народи Центральної та Південно-Східної Європи. Але якщо для британських істориків ці регіони потрапляли в інтерес з огляду на майбутню сферу політичних впливів Великої Британії, що сприяло становленню в повоєнні роки потужної школи історії сучасності, то для російських істориків це була традиційна сфера російських інтересів і потужного слов'янофільського руху. До того ж, одним із головних фронтів війни був Південно-Західний проти Австро-Угорщини. Головним мотивом російської історіографії періоду війни була ідея «звільнення братів-слов'ян». Для німецьких істориків, попри існування в політикумі ідеї «Серединної Європи», цей регіон залишався периферійним.

Розділ 4.

«ОБРАЗ ВОРОГА» В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ ТА ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ

4.1. Проблема «відповідальності» за розв'язання війни.

Перша світова війна стала «тотальною війною», де ідеологічні баталії набули не менш важливого значення, ніж військові битви. В сучасній історіографії зазначають, що саме з цього часу бере свої витoki феномен «інформаційної війни» [227, с. 70; 260, с. 28]. Протягом війни публіцисти формували певні погляди і думки, впливали на духовний стан армії та населення країни, налаштовували до дій. Періодична преса в роки війни стала домінуючим засобом масової інформації та продемонструвала своє значення в справі формування «образу ворога» [320, 382, р. 35; 411, р. 2]. Публіцисти і вчені-гуманітарії сприяли вкоріненню в громадянську свідомість ворожого ставлення до супротивників на рівні «історичної культури», адже з початку ХХ ст. «будівництво минулого» перестало бути прерогативою професійних істориків. Публіцисти на аматорському рівні пропонували суспільству «образи минулого» у вигляді «нарративних шаблонів» та сприяли формуванню стереотипів масової свідомості, які були вигідними в той момент державній владі [300, с. 62; 301, с. 17; 335, с. 50-59; 413, с. 72-74].

Російські інтелектуали в перші місяці війни забули колишні політичні та ідеологічні чвари і об'єдналися перед лицем спільного ворога. Помітний вплив на російську інтелігенцію справила сформульована партією кадетів доктрина «ліберального патріотизму». Її положення включали ідею «внутрішнього миру», тобто примирення з урядом заради

перемоги, спільного протистояння з владою проти революції та обґрунтувала російський імперіалізм як засіб «визволення» слов'янських народів і Європи, але водночас вона виводила ідею про те, що війна повинна сприяти внутрішнім реформам, запорукою чого мав стати союз з «демократичними націями» [331, с. 355-366]. Віддзеркаленням їх поглядів можна вважати журнал «Русская мысль», тому що періодичне видання виходило за сприянням кадетів П. Струве та О. Кізіветтера та ретранслювала весь спектр патріотичної думки Росії, крім пацифістської ідеології. Публікації російських вчених-гуманітаріїв на сторінках журналу переважно були в жанрі наукової публіцистики. Його особливість полягала в тому, що публіцистичні за формою статті супроводжувалися розгорнутою науковою аргументацією, яка підкріплювалася авторитетом вченого [443].

Вчені-гуманітарії допомагали владі проводити меморіальну політику, яка слугувала частиною національної ідеологічної мобілізації. Вони сприяли реставрації національних історичних міфів, формували позитивний образ власної нації, утверджували її волю до влади та претензії на національну перевагу, не враховуючи при цьому коммеморації сусідніх країн. Також автори утверджували в свідомості росіян «колективну пам'ять переможців», яка претендувала на єдине правильне трактування історії [211, с. 284, 288; 255, с. 113-117]. «Образ війни» замальовувався на шпальтах «Русской мысли» як «велика європейська війна» та «історична катастрофа» у П. Струве. С. Булгаков вважав, що війна це «нова історична межа, що завершує цілу світову епоху». В. Іванов називав війну «вселенською справою людства як єдності соборної», а Г. Рачинський однозначно визначав її світовою [32, с. 108; 41, с. 97; 61, с. 84; 73, с. 168-170].

На початку війни для російських і британських публіцистів та вчених-гуманітаріїв головною темою була відповідальність Німеччини за розв'язання війни. У 1914 р. майже всі політичні матеріали публіцистів

проводили думку про справедливий і оборонний характер війни для Росії. Л. Слонімський у статті «Фатальний союз» писав, що війна почалася з вини Австрії, яку підтримала Німеччина. Німецько-австрійський союз він назвав «джерелом хронічної тривоги в Європі», протиставляючи йому «оборонний» франко-російський союз [67, с. 340-348]. Через три місяці цей же автор покладав головну провину за розв'язання війни на Німеччину, використовуючи епітети зразка «манія національної величі», «безумство», «своєрідна психіка» німців, переконуючи читачів, що війна принесе Німеччині лише економічні біди [68]. Редактор «Вестника Европы» К. Арсеньев порівнював війну з кампанією 1812 р. проти Наполеона I і висловлював надію на швидке торжество миру і демократії в Європі: «якщо нескінченні і безмежні озброєння призвели до війни, то війна, можливо, скасує в майбутньому їх необхідність і народи з'єднаються у велику родину» [51]. Юрист та історик барон Б. Нольде в статті «Початок війни» стверджував, що згідно з уявленнями німецького уряду в Росії було дві течії: «панславізм» та вірні Німеччині «розумні консервативні кола», які мали подолати панславістів. Проте сталося по-іншому: перемогу здобув прослов'янський напрям. Також російська дипломатія змогла подолати ізоляціонізм часів Кримської війни та об'єднала довкола своєї політики всю Європу, яка оголосила «хрестовий похід за Росію» [57, с. 136, 140, 150]. Автор наголосив, що відповідальність за розв'язання війни лежить саме на німецькому урядові. Літературознавець Б. Єйхенбаум заперечував дієвість ліберальної моделі міжнародних відносин, запропоновану в кінці XVII ст. французьким мислителем абатом Сен-П'єром в трактаті «Проект вічного миру», який вважав європейську війну неможливим явищем через спорідненість матеріальної культури: «Німеччина не помітила, що політична культура з часів Сен-П'єра змінилася і те що уряд, наважився “з гордості чи з примхи” викликати на війну решту європейських держав, став в один день, в одну годину — “ворогом усіх народів”. Дійсно, не

завадило б німецькому уряду заглянути перед оголошенням війни в утопічний трактат про “вічний мир”!» Б. Сйхенбаум доходить висновку, що Німеччина «переживає гострий період політичного божевілля, коли фатальна тяга до самогубства, заглушає голос розуму і совісті» [87, с. 117-118].

Німеччина забула про свої власні традиції та повернулася до таких форм ведення війни, про які Європа давно забула: «замкнені в тюрмах і на бойнях, мирні мандрівники, примушені прибирати стайні і солдатські приміщення, вигнані на польові роботи, побиті прикладами та позбавлені харчів; жінки, роздягнені догола або систематично запльовані; хворі із зірваними пов'язками, накладеними після операції; породіллі, вислані на другий день після пологів; діти, які померли від поневірянь на очах матерів; цілі міста зазнали систематичного розгрому, — кров холоне при думці про ці звірства, і голова відмовляється зрозуміти таке повальне безумство». Головну причину «морального занепаду та здичавіння» народу «мислителів та поетів» та «джерело обурливих звірств і знущань, якими сучасні німці осквернили країну Гете, Шиллера, Канта і Бетховена» Е. Грімм вбачав у культивуванні сили на національному рівні в Німеччині [39, с. 77, 90].

У статті С. Котляревського «Війна за мир» Німеччина постає агресором, яка прагне досягти військової гегемонії в Європі та за її межами. С. Котляревський відкидав виправдання німців поняттям «превентивної війни» виключно для забезпечення захисту національного інтересу та збереження необхідного для життя простору, адже Німеччина на початок ХХ ст. мала доволі сильну «опорну міць» на європейській арені. С. Котляревський підкреслює, що колосальний приріст населення, чисельна армія, економічний підйом сприяли реалізації провідної мети німецької зовнішньої політики — підступного збільшення власної сили та

могутності через війну, яка стала специфічним продовженням політичної гри на міжнародній арені [49, с. 95].

Подібної точки зору дотримувався П. Струве стверджуючи, що «агресивне політичне мислення по суті перестало бути політичним. Політичні рішення стали будуватися за зразком рішень стратегічних. Політика потрапила в полон до стратегії. Коли знаменитий засновник наукової стратегії Клаузевіц вчив, що війна є “продовженням політики, лише тільки іншими засобами”, то він мав саме на увазі, що війна є засобом для мети, на яку вказує політика. Якщо таке співвідношення стратегії і політики, то остання повинна управляти першою, а не навпаки». З початком війни «пруський мілітаризм, як вершитель світової політики, загубився в її складних сплетіннях та призвів до катастрофи. П. Струве повністю покладав на Німеччину провину та відповідальність за розв’язання війни 1914 р. До того ж він пророкував її поразку та морально-політичну кризу для величезної частини німецького народу після програшу їх країни [74, с. 170-174].

Лейтмотив провини всього німецького народу, а не лише імператора та уряду Німеччини, все частіше з’являється на сторінках російської масової періодики наприкінці 1914 р. Так, М. Арцибашев в альманасі «Війна», складеному з публіцистичних і художніх нарисів сучасних письменників і поетів, стверджував, що війни не відбулася, якби не було на те волі Вільгельма, але війна не відбулася, якби не було на це волі всього німецького народу. Головний жах сучасної війни полягає «не в тому, що пролита кров, не в тому, що стріляють гармати, гвалтують жінок і гинуть діти, а в тому, що дух грабежу, насильства і вбивства, дух полум’яної ворожнечі, давній закон дикуна, який проголошував, що зло, скоєне мені — є зло, а зло, скоєне іншому — є добро, досі сильний і немає надії на його зникнення в людській природі ... Звичайно, нинішня війна закінчиться. Звичайно, Німеччина буде розчавлена. Звичайно, кровожерною люті

тевтонських полчищ буде покладена межа» [17 а].

Як уже зазначалося, британські інтелектуали з початком війни доволі довго позбавлялися із узвичаєними штампами щодо Німеччини і німецької культури загалом. Тісні міжособистісні зв'язки з німецькими культурними діячами та представниками науки формували уявлення про певну духовну та інтелектуальну спорідненість. Тому восени 1914 р. абсолютно не дивними були настрої подібні наступним: «Ні, ми не можемо ненавидіти, чи звинувачувати людей взагалі. І вже точно не окремих німців, яких ми знаємо. Я тільки що отримав лист від молодого Фріца Хакманна, який був в Оксфорді в останній семестр і приніс мені вступ від німецького вченого-античника з Берліну: чарівний лист, наповнений вдячністю за друзів, з якими я його познайомив. Я пам'ятаю його сонячну посмішку і його уклін із клацанням каблуками. Тепер він воює проти нас... А ще є Пол Маасс, молодий доктор філософії, котрий нещодавно одружився. Незадовго до цього він прислав мені світлину свого сина Ульфа і ми обмінялися деякими жартами про погляд Ульфа на мудрість, його знання грецької і його владні звички. І тепер, звичайно, Маас із своїм полком і ми зробимо все можливе щоб його вбити, а потім змусимо голодати Ульфа та його мати» [160, р. 8].

Британські автори в серпні 1914 р. доволі обережно висловлювалися в своїх публіцистичних виступах щодо вини Німеччини у розв'язанні війни, перекладаючи провину більшою мірою на Австро-Угорщину, яка провокувала Німеччину. Більше того, вони навіть намагалися виправдати політику Берліна, який не міг залишити свого союзника наодинці у майбутньому конфлікті з Францією і Росією. «Англіїці повинні мати найбільшу симпатію до німецького імператора в цей момент, оскільки він зіткнувся з рішенням, найбільш важливим в сучасній історії Європи... І якщо він вирішить на користь миру, він врятує цивілізацію Європи» [194, р. 18].

Однак вже восени 1914 р. ситуація змінюється докорінно і в британській публіцистиці головна провина за розв'язання війни покладається на Німеччину. «Ми знаємо, хто справжній агресор... Не Франція хотіла війни. Більшість згодна з тим, що Франція продемонструвала відмінну стриманість... Я не думаю, що Росія бажала війни, попри те, що вона в неї вступила». І хоча з самого початку балканської кризи, Німеччина демонструвала неоднозначні наміри, але опубліковане листування її Міністерства закордонних справ переконливо доводить, що Німеччина готувалася до масштабної європейської війни — переконував британський автор [175, р. 3-4]. Йому вторив інший, котрий вбачав основу причину війни у зростанні військової могутності Німеччини та її милітаризмі: «Нинішня боротьба — це перш за все боротьба за свободу проти милітаризму... Він контролював життя нації. Пруссія оволоділа Німеччиною, а Німеччина перетворилась на сильний озброєний табір в центрі Європи, і не просто оборонний, а відверто агресивний. Більше всіх милітаризм Німеччини винен у гонці озброєнь в Європі» [93, р. 17].

Подібні думки були характерні і для досить ліберального щодо Німеччини дискурсу. Зокрема, відомий англіканський теолог, професор богослов'я в Оксфорді У. Сандей був переконаний, що справжня вина за розв'язання світової війни лежить на Німеччині та Австро-Угорщині. Британія не могла стояти осторонь і спостерігати за поразкою Франції. Громадська думка в Німеччині, милітаристські доктрини, які знаходили своє відображення в пресі та озвучувалися її громадськими діячами свідчили про те, що Німеччина «була найбільш амбіційною і небезпечною державою в Європі». Водночас, автор намагався донести до читачів думку про те, що в ставленні народів один до одного лежать непорозуміння і штучно створені в публічному просторі уявлення про «не справжню Німеччину» і «не справжню Британію». «Ми думаємо про неї (Німеччину. – С.К.) як про благородну націю, у якої в певний час щось пішло не так.

Іноді це відбувається як з окремими людьми, так і з деякими націями, які на деякий час протягом всього періоду свого існування відходять від основних ліній світового прогресу...» [176, р. 109].

Нарешті, в інтелектуальному дискурсі і публічному просторі Великої Британії остаточно утверджується думка, яка була чітко означена вже згадуваним вище істориком Р. Мюіром, який переконував британців, що Німеччина задовго до австро-сербського конфлікту готувалася до війни, і вона планувала почати її якщо не в 1914 р., то в наступному році, прикриваючись гаслами про мир. «Отже, ось три пункти обвинувачуваного заключення проти Німеччини: 1) ця війна, найбільш жахлива в історії людства, була почата Німеччиною; 2) вона планувала і готувала її роками і стала наслідком її жадібності та агресії; 3) вона була здійснена таким чином, що назавжди принижує Німецьку державу, демонструючи її ворогом всього, що є найсвятішим в людській цивілізації» [155, р. 44]. У Передмові до збірника документів зовнішньополітичних відомств воюючих країн, які висвітлювали події напередодні та в перші місяці війни, зазначалося: «дійсні причини нинішньої пожежі створювалися протягом багатьох років, і, хоча, зовні справедливо, що Австрія оголосила про початок військових дій проти Сербії, вивчення попередніх подій покаже, що справжня причина великої європейської війни — амбіції Німеччини. Німеччина, і особливо німецький імператор — оскільки ми повністю відмовляємося вірити в те, що німецький народ в цілому бажав війни — проводили агресивну політику... Німеччина з початку ХХ століття постійно порушувала європейський мир, розпалюючи суперечки, усіма способами просуваючи власні амбіції на схід і захід, постійно намагаючись збільшити свою колоніальну імперію» [102, р. XXV].

Водночас, в британському публічному просторі необхідно було змінити ставлення суспільства і подолати окремі стереотипи до союзників по війні. Насамперед, йшлося про Росію, знання про яку британських

верств були досить поверховими. При цьому ставилося завдання продемонструвати, з одного боку, безпідставність німецьких звинувачень у «варварстві» всього російського, а з другого — підкреслити тривалі зв'язки Росії і Німеччини, і те, що остання була значною мірою зобов'язана Росії в становленні державності та німецької єдності. При цьому британські автори були переконані в тому, що негативне ставлення британців до Росії стало наслідком культивованих і завезених з Німеччини стереотипів. Зміна такого погляду досягалася шляхом інтервенції в тогочасний гуманітарний дискурс сюжетів на історичні теми, які мали переконати читача, що саме Німеччина під час балканської кризи принизила Росію, яка не могла відмовитися від своєї допомоги братським для неї південним слов'янам, попри те, що її військова могутність була підірвана російсько-японською війною 1904-1905 рр. «Приниження, яке було нанесено Росії, викликало в країні обурення, оскільки воно було нанесено в той момент, коли політика російського уряду найбільш точно відповідала потребам нації». Підступна політика Берліна і Відня стосовно Росії, на думку британського автора, полягала в тому, що обидві столиці були переконані, що саме Росія послаблює їхні позиції на Балканах. І з цього моменту німецькі державні діячі почали говорити про «російську небезпеку» і про майбутній конфлікт між німецькою «культурою» та російським «варварством» [101, р. 13, 17].

Німецькі вчені та інтелектуали практично одноголосно покладали вину за розв'язання війни на своїх противників, звинувачуючи передусім Англію. Так, вже в серпні 1914 р. впливові німецькі інтелектуали — природознавець і філософ Е. Геккель та письменник і філософ Р. Ойкен — опублікували звернення, в якому зазначали, що «Англія використовує в боротьбі проти германізму слов'янську і напівазіатську силу; вона воює не лише на стороні варварів, але й на стороні моральної несправедливості» [129, s. 5]. Саме Англія несе відповідальність за перетворення локальної європейської війни, яку розпочала Росія без будь-яких причин, на світову

війну проти культури, переконували німецькі вчені. Розглядаючи германофобські настрої в Північній Америці Р. Ойкен звертав увагу на те, що німці повинні доводити суспільству нейтральних країн думку про те, що справжньою причиною війни стала не підтримка Німеччини свого союзника Австро-Угорщини у конфлікті з Сербією, а довоєнна європейська політика Франції та Росії, підтримана Англією. На цьому фоні будь-які звинувачення Німеччини у «мілітаризмі» є безпідставними, а аргументи противників, котрі на основі поширення в німецькому суспільстві ідей Бернгарді називають німецьких інтелектуалів «бернгардистами», є абсолютно несправедливими, оскільки «далеко не всі схвалювали його ідеї» [118].

У популярному в німецькому суспільстві збірнику статей відомих вчених-гуманітаріїв «Німеччина і світова війна» були вміщені статті про агресивну політику європейських держав, об'єднаних у розділ «Силова політика (Machtpolitik) наших ворогів», в яких, з точки зору німецьких авторів, доводилась їхня вина у розв'язанні війни [104, 192]. Водночас, окремі німецькі інтелектуали звертали увагу на те, що втручання Англії у європейський конфлікт був необхідний консервативним колам для того, щоб ліквідувати ірландську кризу, яка, після невдалих спроб мирного врегулювання, загрожувала небезпекою громадянської війни. Германофобські настрої англійської преси консорціуму барона Норкліффа, на переконання німецького автора, багато в чому несуть відповідальність за розв'язання війни, але не відображають весь спектр думок британських політиків і суспільства, хоча і впливають на урядову позицію [180]. Ця думка мала реальне підґрунтя, оскільки, як твердять сучасні дослідники, напередодні війни медійний консорціум Норкліффа контролював 40 % ранкових, 45 % вечірніх і 15 % недільних видань. У роки війни Норкліфф став головним бенефіціарієм посилення впливу преси і «втручався в процес прийняття британських рішень з найбільш нагальних проблем, з

якими зіштовхувалась нація, від вербовки і цензури у пресі в 1914 р. до пропаганди і мирного врегулювання у 1918 р... він вважав своїм обов'язком, як британського патріота, підштовхувати політиків, які коливалися, до нових зусиль заради перемоги у війні будь-якою ціною» [424, р. 123].

«Великодушний Альбїон» («Großmütiges Albion»), за висловом У. Віламовича-Мюлендорфа, який звинувачував Німеччину в «прусьському мілітаризмі», сам ставав об'єктом критики за політику стосовно Ірландії і власних колоній [193, s. 32-33]. Справжньої ж причиною війни, на думку Е. Маркса, став імперіалізм, який проявлявся не лише в прагненні економічного домінування, але й духовного і культурного переважання над іншими, що проявилось в поширенні ідей «панславізму», «тюркізму», «австрійсько-угорського славізму», а тому нинішня війна є «війною культур» [145, s. 4-5].

На переконання німецьких вчених-гуманітаріїв причиною того, що Росія розв'язала війну став панславізм, який був впливовою ідеологічною і політичною силою напередодні війни. Вони характеризували його не як «культурну течію, а як особливу військово-політичну силу, спрямовану на підкорення східних і південних слов'ян» [137, s. 3]. Панславізм, переконував німецький економіст і історик, є абсолютним ворогом Німеччини в цій війні і, враховуючи, що сучасна Росія за відомими статистичними даними не є «виключно православною країною», а включає мільйони не православного населення, релігійне питання стає одним із основних у цій війні.

Цю думку поширювали і численні популярні брошури (їхній обсяг значно перевищував аналогічні британські видання), в яких давалася оцінка зовнішній політиці Великої Британії, Росії, їхньому економічному розвитку, німецькому впливу на політичний, економічний і культурний розвиток Росії з виразною ідеєю німецького «культуртрегерства» в

подоланні східної «варваризації» [124, 171, 172, 178]. Типовий приклад німецької оцінки зовнішньої політики Великої Британії та Росії напередодні війни на Балканському півострові: «Найбільш сумну роль відіграла Англія... Одне можна сказати напевно: і Росія і Англія стали сербськими могильщиками» [127, s. 187].

4.2. «Криза культури» в публіцистиці і науковому дискурсі.

Варварські методи ведення війни, які культивували противники на полях військових дій, зокрема, застосування зброї масового знищення, вбивства цивільного населення і руйнація пам'ятників історії та культури вивели на порядок денний в інтелектуальному дискурсі питання про «кризу культури». Знаменитий драматург і письменник, лауреат Нобелівської премії 1912 р., Г. Гауптман у вересні 1914 р. опублікував статтю «Проти неправди», в якій стверджував, що Німеччина веде «оборонну війну» («Verteidigungskrieg»). Цю війну розпочали не азіати, японці, монголи і турки, котрі багато століть вели війну проти європейської культури, а англійці, які «з докторськими дипломами Оксфордського університету» нині називають німців варварами. «Вони називають варварським Веймар, де варвари Гете, Шіллер, Гердер, Вілан та інші працювали для гуманізації світу». Г. Гауптман підкреслив тісний зв'язок між німецькою та англійською духовною культурою на прикладі Шекспіра і тривалих династичних зв'язків між обома націями, а «кровава дуель» може лише зруйнувати гуманістичні основи європейської культури. «Варварська Німеччина», іронічно писав митець, була не лише країною європейської культури, але й першою в Європі із розгалуженими і дієвими інститутами соціального захисту. «Ми хочемо і будемо краще залишатися німецькими варварами, серед яких жінки і діти наших противників щиро насолоджуються нашою гостинністю» [132].

До рівня інтелектуального обговорення це питання було підняте німецьким соціологом і філософом Г. Зіммелем у 1915 р. в його статті «Ідея Європи». На його думку, одним із найжахливіших наслідків світової війни стало зруйнування «унітарної ментальної сутності, яку ми називаємо “Європою”». Г. Зіммель був переконаний, що європеїзм не протистоїть націоналізму і не є інтернаціоналізмом, як цього побоюється більшість німців, оскільки «ідеальна» Європа є місцем духовних цінностей, які властиві кожній культурній людині, незалежно від її національності, а отже і Гете, Бетховен, Шопенгауер і Ніцше входять до кола її творців. А тому і європеїзм не є лише зовнішнім доповненням до германізму, а є її внутрішньою духовною складовою [182, с. 69]. По суті це була спроба захистити німецьку культуру від звинувачень, які поширювалися інтелектуалами Великої Британії та Росії, обґрунтувати думку про те, що без німецької культури XVIII-XIX ст. неможливо уявити європейський культурний простір.

Ф. Рінгер переконував, що німецькі інтелектуали під час Першої світової війни найбільше намагалися принизити успіхи Англії, ніж Франції, до якої вони ставились поблажливо, направляючи всю енергію своїх полемічних випадів проти англійців. Частково це пояснювалося давнім морським суперництвом і тим, що Англія була головним ворогом на фронті, однак коріння протистояння лежали глибше. «Англія була головним прикладом високоіндустріальної і політично розвиненої країни, а англійське суспільство було саме таким, яким могла стати незабаром Німеччина, як би мандарини не намагалися цьому завадити». Вони намагалися переконати насамперед власне німецьке суспільство в тому, що англійські концепції свободи неприйнятні для німецького традиційного культурного індивідуалізму, оскільки сприяють розвитку споживацьких інстинктів, почуттям протистояння державі; сила громадської думки пригнічує справжню індивідуальність в культурному середовищі,

залишаючи лише загальну посередність, на фоні якого «торгашеське мислення» управляє індивідуальним та духовним життям [286, с. 224]. Г. Зіммель не випадково, пишучи про діалектику німецького духу, порівнюючи його з «безформеністю російської сутності», практицизмом французів та англійців («грубість і нелюдськість, які вони проявили в цій війні»), твердив, що «індивідуалізм... є нашою гордістю і багатством... який абсолютно неможливо відокремити від німецької природи» [181, s. 34-35]. Розмірковуючи над проблемами «народної психології» («Völker-Psychologie»), яка визначає національний характер, учень Г. Шмоллера, професор Вищої технічної школи в Аахені Ф. Ойленбург визначав основну відмінність німців від інших європейських народів в укоріненому в них «німецькому ідеалізмі», в основі якого лежали «готика і німецька містика, Романтика і німецька філософія початку XIX століття». Натомість «східна душа» росіян визначається тисячолітнім домінуванням «татарського кріпосного права», яке підтримувала православна церква і царизм; англійці ж відрізняються особливою раціональністю і «схильністю до капіталістичної підприємливості» [119].

Найбільшою популярністю в німецькому гуманітарному дискурсі та публічному просторі користувалися образ «торгівця»-англійця і «героя»-німця, введений у знаменитому памфлеті соціолога і філософа В. Зомбарта «Торговець і герой». «Торгашеський дух» проник у всі сфери життя Англії, де головним є індивідуалізм, практична користь і вигода — «користь, яку кожний розраховує отримати в результаті, — це максимум багатства». І в такій концепції життя найважливіше місце займають матеріальні блага, а повагою користуються лише економічна діяльність, особливо торгівельна, і економічний інтерес пронизує всі сфери життя, у тому числі й визначаючи практичну філософію та утилітарну науку. «Тваринний» ідеал утилітаристів — «комфорт і респектабельність: яблучний пиріг, недільна служба, спокій, футбол, прибуткова справа і трохи вільного часу для хобі».

Англійські концепції свободи і держави, на думку В. Зомбарта, служать виключно комерціалізму та утилітаризму («торгашеський світогляд»), створюючи основу для торгівельної діяльності. І навіть війна також виключно комерційна справа, а тому англійці ніколи не втягуються у безнадійні битви, бо вони не знають, що таке героїзм [185, s. 14-64]. Ідеї В. Зомбарта були підхоплені професором Вищої торгівельної школи у Кельні А. Шреером в памфлеті «До характеристики англійців», де автор висміював егоїзм англійців, їхню подвійну мораль, брехливість, поверхову релігійність, практичність у повсякденному житті, зверхнє ставлення до сусідів, ізоляціонізм, войовничість тощо [179].

Ключовою філософською категорією, яка обґрунтовувала ідею «німецької свободи» на противагу англійській стало поняття «Германізм» («Deutschums»). Його осмислення німецькими філософами стало наслідком впевненості у сучасній культурній кризі, до якої спричинило усвідомлення внутрішньої, духовно-інтелектуальної різниці в західноєвропейських народах і оптимістичної впевненості в об'єднуючі концепції Західної Європи [140, s. 29-58]. Майбутні зміни в Європі будуть виходити із цієї особливості, «а тому нам необхідно розглядати і визначати майбутнє Німеччини виключно як німецьке», переконував Е. Трельч. А для цього необхідно глибше проникнути в німецьку історію з особливим і продуктивним поглядом на німецьку державу як живу духовну єдність. «Тисячі сьогодні розмірковують і думають про природу германізму. Ми повинні знати і розуміти історію, але вона сама ніколи не приводить нас до єдності і майбутнього. Вона може демонструвати лише красиву і суперечливу реальність, до того часу, поки вона залишається чистою історією («Historie»). Єдність — це ідеал і робота, творчі сили в напрямку єдиної мети («Zielrichtung»), тобто це масштабна ідея, яка від занурення в історичну повноту нашого життя і наш нинішній стан приводить до ідейно-формуєчої інтуїції і може бути підтверджена лише Волею. Саме в цьому

ідея германізму, яка сьогодні відроджується сильніше, ніж коли-небудь раніше, об'єднуючи два основних напрямки культурно-філософської думки: історично-емпіричне занурення і формування суверенного ідеалу, які витікають з нашої впевненості в гармонії творчої світової волі» [188, s. 46].

Відповідь британських інтелектуалів не забарилась і відмінності в національному характері англійців та німців стала предметом популярного дискурсу в Англії. Так, англійський письменник і перекладач П. Метьюсон в брошурі «Національні ідеали» з іронією писав, що німці переконують весь світ, що вони є носіями «культури», виступають в авангарді цивілізації, а їхні матеріальні ресурси настільки гарно організовані, що вони, за прикладом давньої Греції, претендують бути школою Європи. Не сперечаючись проти того, що німецька організація науки є дійсно передовою, автор переконував, що англійці досягли вагомих успіхів у природничих науках. Водночас, німецька освіта яскраво проявила себе на полях війни, де німецький солдат виявив себе безжалісним до мирного населення. «Англійський солдат отримав освіту в суспільстві, де громадянські права є вищою цінністю. Він знає, що несе відповідальність за свої дії перед цивільною владою у мирний час, а його виховання навчило його тому, що під час війни він несе відповідальність перед слабими і беззахисними» [147, р.12]. Головними ідеалами для англійців, на думку автора, є «свобода і справедливість», де свобода виступає в якості індивідуальної свободи і складає головний здобуток англійців за всю історію, сприяє духу підприємництва і підвищення матеріального стану кожного, що забезпечується «справедливістю», тобто правовою системою, яка надає всім правову рівність. Слово «джентльмен», яке іронічно і презирливо використовують німецькі автори, означає певні людські якості, які належать не класу, а нації: «готовність сприймати людей за заслугами, почуття честі і обов'язків соціального становища, любов до правди і

чесності, увага до бідних і слабких, дух товариства в небезпеках і труднощах, який сьогодні, як і в багатьох минулих битвах, був життєвою важливою силою британського флоту і армії» [147, р. 16].

Аморальність німецької зовнішньої політики і її армії у війні для британських авторів була свідченням відмінності в політичних системах обох країн. Культ влади, який утвердився в Німеччині після 1871 р. фактично придушив індивідуальну свободу, а совість німецького громадянина визначалася державними інституціями, в яких переважала обґрунтована німецькими теоретиками ідея «сильної держави», що спрямовувала свої зусилля на територіальні завоювання та поневолення інших народів. Не маючи можливості здійснити це мирним шляхом, Німеччина намагається це зробити шляхом насилля. Натомість в Англії не розвиваються абстрактні політичні теорії, а впроваджується в практику ідея громадянської держави — незалежність і рівність громадян перед законом, громадянський вплив на політичні інститути і вибір урядової політики. «В такій державі погляди, почуття і моральні ідеї окремих громадян значною мірою впливають на її політику...» [161, р. 88-89].

У 1917 р., коли ще не можливо було передбачити результати війни, яка зайняла затяжний характер, але німецькі успіхи на фронтах вже виглядали сумнівними, тональність публіцистичних виступів британських інтелектуалів стає ще жорсткішою. Політична доктрина «сильний завжди правий» піддається не просто критиці, але й отримує відверто принижуючу німців конотацію. «На думку англійців, німецька політична доктрина настільки дурна, яку протягом довгих років так докладно і ясно викладали авторитетні в Німецькій імперії міністри, генерали і професори, що в Англії навряд чи знайдеться хто-небудь, який би сприймав її серйозно, крім випарів навіженої секти... Німці взяли Антверпен; вони зможуть знищити британський флот, захопити Англію і Францію, відштовхнути Росію, утвердити себе в якості диктаторів Європи — коротко, здійснити свої мрії.

Що тоді? Ціною величезних людських страждань вони, як нам здається, досягнуть колосальної та болісної невдачі. Їхня руйнівна машина ніколи не послужить їм для створення чогось такого ж справедливого, як цивілізація Франції» [168, р. 5].

Російський інтелектуальний дискурс «кризи культури» в цілому нагадував британський і вчені-гуманітарії відзначали відмінності в різних політичних культурах (не критикуючи власну політичну систему), ставлення до поняття індивідуальної свободи, співвідношення між «індивідуумом» і «державою» та ін. Однак, на відміну від своїх британських колег, з надмірною гостротою критикували духовні основи німецької культури, що було спричинено, на нашу думку, зверхністю німецьких вчених і публіцистів до «варварської» і «відсталого» Росії, а також потужним інтелектуальним впливом Німеччини на російський інтелектуальний простір, що в умовах війни породжувало надмірне бажання відгородитися від всього ворожого. В публіцистичних працях звучала істерична ідея повністю відмовитися від духовної спадщини Німеччини. Зокрема, в памфлеті поета С. Солов'єва «До війни з Німеччиною», автор переконував, що Німеччина ще задовго до війни почала духовно руйнувати Росію, витравлюючи національну свідомість освітніми прикладами, численними філософськими, релігійними і соціальними теоріями, поклонінням перед кумирами Гете, Канта, Ніцше і Вагнера. «Як би не завершилась нинішня війна, ми вже позбавились від великої загрози: від духовного поневолення Німеччиною. Звір відкрив своє обличчя, і ми вже ніколи не забудемо, що німець — це руйнівник і спустошувач християнських храмів, кат беззахисних стариків і дітей, варвар, який узурпував право називатися культурним народом» [69, с. 6].

Російський філософ С. Франк морально виправдовував війну проти Німеччини як «боротьбу зі злою волею» і, на відміну, від численних популярних в російському суспільстві на першому етапі війни

карикатурних зображень слабості противника, підкреслював його силу, намагаючись зрозуміти «сутність німецького духу». Технічна і військова перевага німців, на його думку, полягала в їхній «моральній силі», оскільки за століття Німеччина «замість царства духу і свободи, про які мріяли Кант і Шіллер.., кінцевою метою тепер стала військова і господарська могутність», а німці розвинули в собі практицизм. Причину цього філософ вбачав в домінуванні в німецькому суспільстві «категоричного імперативу» Канта, утилітаризму, «державного холопства» і механічної дресури німецького народу з часів Бісмарка. Риси «державного холопства» російський філософ знаходив навіть у теорії держави Гегеля і творчості Гете. «Все це, звичайно, так, і тільки цим ідолопоклонством, цією лакейською дресованістю, можна пояснити, що навіть такі, здавалось би сприйнятливі до моральної сторони життя люди, як Гауптман, могли виступити захисниками німецьких методів війни» [82, с. 4, 8].

Філософ і богослов С. Булгаков взагалі вважав неприйнятним для росіян «новоєвропейський» світогляд, оскільки визначав цю епоху «міщанською» (а Німеччина серед всіх європейських країн найбільше «насаджує міщанську культуру»), що стало наслідком різних «феноменалістичних» вчень від Канта до Конта, а «аморальний» економічний матеріалізм, що «оголошує універсальним принципом життя боротьбу економічних інтересів», спровокував економічне суперництво Німеччини і Англії і призвів до війни. С. Булгаков переконував, що російський народ «важко цивілізується в європейському розумінні цього слова, при всій своїй високій духовній культурності та обдарованості, оскільки чесноти міщанства важко прививаються до його духовної природи». Цьому сприяла важка трагічна історія і одвічне християнство [29, с. 31].

Історик, мистецтвознавець і впливовий діяч кадетської партії А. Дживелегов, намагаючись дати відповідь російському суспільству на

питання «Чому висока культура виявилася маскою з-під якої нині дивиться на всіх, скалячи зуби, первісне варварство?», бачив причину цього в «вакханалії тверезого (“трезвенного”) міщанства», що стало наслідком історичного і духовного розвитку Німеччини з кінця XVIII ст. Конфлікт між бюргерством і аристократичним абсолютизмом був подоланий шляхом двох реформ: переходом до конституційного устрою із забезпеченням рівного права платникам податків і політичним об'єднанням країни, що одночасно сприяло подоланню митних кордонів для бюргерства. Водночас, бюргерство зрадило демократичним ідеалам 1848 р. заради власного статку і «пішло під владу замаскованого пруського абсолютизму», а новостворена у 1871 р. Німецька імперія в політичному устрої являла собою «коаліцію представників земельного і торгово-промислового капіталу», чії економічні інтереси захищав державний апарат. Це неминуче перетворювало Німеччина на мілітаристську державу, де співвідношення між «індивідуальною свободою» і «державою» визначалося імперативом «самообмеження і самопожертви з боку особи в ім'я вищих культурних завдань, для здійснення національних завдань Німеччини». Таким чином створювалася «бюргерська політична ідеологія... філософія боротьби і перемоги», яка сприяла зародженню «культу сили». «Тверезий, суворий реалізм, інтереси дійсності — ось що стає в основі побудов. Романтизму оголошена війна не на життя, а на смерть». Філософія сили, яка ототожнювалася автором з німецьким націоналізмом, відповідала потребам німецького суспільства до об'єднання і непримиримого ставлення до його ворогів. Зрештою, все це призвело до того, що «в німецькому народі махровим букетом зібрані властивості, характерні для будь-якої вискочки, рагвену: самовпевненість, грубість, нахабство, розв'язаність, безсердечність, зарозумілість, зневажливе ставлення до всього чужого, чванство своїми успіхами, тупа віра в те, що

майбутнє не відважиться принести німцю розчарування» [40, с. 20, 25, 55, 57].

Російські інтелектуали в своїх прогнозах для розвитку європейської культури після «великої європейської війни» виключали Німеччину. На думку Г. Ландау, Європа «повернула» людству колишні грандіозні культури Індії та Китаю, «відкрила та зростила» Америку. «Через Західну Європу пролягав для всіх народів шлях до життя і творчості; “Західництво”, — резюмує Г.А. Ландау, — тобто власне європеїзація для всіх народів була гаслом воскресіння до нового життя». Проте не варто брати приклад з Німеччини, яка з другої половини ХІХ ст. розцвіла, змужніла, але при цьому «всмоктала чимало дурманної отрути самозахоплення» [52, с. 29,47]. На думку публіциста, «зміна століття побачила небувале в історії останніх століть: перемоги позаєвропейських держав над державами європейськими. Перемога Північної Америки над Іспанією була пов’язана з виступом заатлантичної республіки на поле міжнародної політики, на шлях змагання в Китаї; зіткнення Японії з Росією, закріпило появу нової світової сили. Внутрішньо європейська війна, яка веде до поразки Німеччини та Австрії, йде з іншого боку назустріч цьому процесу». Г.А. Ландау доходить висновку, що європейська культура може загинути в світовому змаганні через власне духовне банкрутство.

Відомий літературознавець К. Арабажин спробував охарактеризувати національні типи, тобто «продукти історичних умов», слов’янської та германської культури. На його думку: «всім відомі історичні умови, в яких протікає життя тевтонів. Завжди війни, розбої, грабежі. Споконвічний *Drang nach Osten* («натиск на Схід» — С.К.), куди войовничі орди тевтонів йшли під прапором хреста, але несли пожежі, смерть, кровопролиття і насильство. Важко уявити собі жахи цих навал, які перетворювали квітучі країни в одне суцільне кладовище. Про це свідчать німецькі розповіді Граматика, Самсона, Гельмгорста та ін.» [17, с. 8, 9]. К. Арабажин дослідив

етимологію деяких німецьких слів: «недарма саме слово Volk (нині народ) означало те саме, що наше — полк; недарма в аристократії у німців виділялося все те, що вміло грабувати: німецьке слово-граф того ж кореня, що дієслово greifen (грабувати, брати, хапати)». К. Арабажин підкреслив, що вісімнадцять сучасних провінцій Пруссії — це слов'янські землі. Німці повністю знищили деякі слов'янські племена, а інші германізували, відтак полаби на Ельбі, волоки на Одері, венеди не припинили своє існування в XIV-XV ст., а лише втратили свою мову та були поневолені баронами-завойовниками.

Основоположник рефлексології та патопсихологічного напрямку в Росії В. Бехтерев досліджував психологічні риси німецького імператора Вільгельма II. Спираючись на думку Ч. Ломброзо, який проаналізував промови Вільгельма II і через їх «непоследовність, суперечність, імпульсивність, шалену самовпевненість» італійський психіатр поставив діагноз «дегенерат». В. Бехтерев доповнив його фізіологічними рисами Вільгельма II та історичним анамнезом в результаті чого німецький імператор став «дегенератом неронівського типу». В. Бехтерев наголосив, що Вільгельм II може відповідати за «злочин проти Європи», адже є дегенератом, а не душевнохворим [26, с. 40-43].

Російський філософ М. Бердяєв твердив, що пангерманізм — це вічна загроза для слов'янства, для його існування і майбутнього. Якщо в минулі століття Росія відбивала татарське ярмо, наполеонівську навалу, турецькі звірства, то тепер росіяни мають консолідуватися, щоб протистояти новому ворогу — пруському юнкеру, який насправді є варваром під прикриттям зовнішньої цивілізації [20]. Ідеологи германізму прагнуть утвердити панування німецької раси, яка йде на зміну занепадаючої латинської раси, німецькі імперіалісти хочуть матеріального панування Німеччини, заснованого на мілітаризмі, адже вони силу ставлять вище права. М. Бердяєв порівняв новітній час з епохою великого

переселення народів та наголосив на тому, що людство вступило в новий історичний період [25]. На його думку, проблема Сходу і Заходу по суті завжди була основною темою всесвітньої історії, її віссю. Європейська рівновага була досить хитким явищем. Росія перебувала у центрі східного і західного світів, не випадково російська думка протягом усього XIX ст. оберталася навколо суперечок слов'янофільства і західництва. Але в умовах сучасної війни, Росія мала б вийти із замкненого кола, взявши на себе функцію духовного лідера [23]. З токи зору філософа, німці завжди були матеріалістами, звідси і з'явився зв'язок між «старою Німеччиною, — Німеччиною великих мислителів, містиків, поетів, музикантів, — і новою Німеччиною, — Німеччиною матеріалістичною, мілітаристською, індустріальною, імперіалістичною», зв'язок між «німцем — романтиком і мрійником, і німцем — насильником і завойовником» [20].

Відомий правознавець О. Піленко вказував на незбагненності для російської інтелігенції проявів ненависті германців до всього слов'янського на початку війни, адже до цього вони перебували у «наполовину в блаженному схилянні перед благами німецької культури, а наполовину неосвічено-пасивному поширенні на іноземні народи (в тому числі, значить, і на німців) тих ідеалів, якими живе середній російський інтелігент. Для всіх цих людей звірство і жорстокість, яка була проявлена німцями в момент оголошення війни, були одкровенням: отака нація, — і раптом так дивно вчиняє...» О. Піленко підкреслював, що з підписанням німецькими науковцями славнозвісного маніфесту, була оголошена ще одна війна «від германського духовного світу — усім іншим культурам» [58, с. 262-265]. У своїй статті автор намагався донести російському суспільству три позиції: по-перше, що «зарозуміле презирство до зовнішнього світу взагалі і до слов'ян зокрема з'явилося в Німеччині не в день оголошення війни і не за тиждень до пред'явлення австрійського ультиматуму»; по-друге, що російська бюрократія впродовж XIX ст. мала германофільські

погляди; по-третє, яким чином Німеччина змогла замилувати очі офіційній Росії, в той час коли проводила антислов'янську агітацію всередині своєї країни. На підтвердження своєї тези він наводить статтю німецького професора Ф. Паульсена «Інструкція для германізму закордоном», в якій в шовіністичних барвах зображується велич Німеччини, її культури та народу. О. Піменов наголошував на вживанні Ф. Паульсом терміну Г. фон Трейчке «субгерманська Європа»; епітету «повелителі всесвіту»; тези про те, що «німецька мова має розповсюдитись по всьому світу». «Росія, на думку німецьких істориків, є державою, незмірно менш культурною, ніж Німеччина, — зазначав О. Піменов, — і тому має тільки одне велике історичне покликання, що може послужити на користь людства: «Росія повинна служити (на думку Менцеля) аванпостом західної церкви і цивілізації та підготувати розвиток відповідних ідей в Азії». О. Піменов наводить ще одну думку Г. фон Трейчке стосовно неможливості русифікації німців, які живуть в Росії, адже тоді вони перестануть бути німцями та перемістяться на більш низький культурний рівень. На думку О. Піменова, німецька наука і школа роками продукували в свідомість громадян формулу «Німеччина вище за все» [58, с. 272-274].

Німецька відповідь на звинувачення в матеріалізмі була здійснена все тим же Е. Трельчем, який писав: «сьогодні ми бачимо серед нас відновлення інтересу до гегелівської філософії, без її дійсного нерву діалектики, або апріорної конструкції із ідеї, яка одночасно є підґрунтям, метою і стандартом оцінки. Але у будь-якому випадку сьогодні ми схилиємося до ідеї тотальності культурних цінностей (Totalität von Kulturwerten), або системи духовного життя...» [188, s. 20].

4.3. Критика філософських основ мілітаризму.

Німецька філософія стала ще одним полем ідеологічних битв, яке займало помітне місце в соціогуманітарному дискурсі періоду війни. Фактично йшлося про продовження тривалого протистояння між «британським емпіризмом», де реальність відшукувалася в емпіричному світі, сприймаємому чуттєво, що формувало основи раціоналізму в повсякденні, і «німецьким ідеалізмом». Але для британських і російських вчених та публіцистів на перше місце вийшло питання про міру моральної відповідальності філософських ідей і конструкцій за підготовку німецького суспільства до світової війни.

Професійні британські філософи, зокрема професор філософії в Університеті Бірмінгем Дж. Мюрхед, доволі стримано критикували основні засади німецької філософії, особливо її ідеалістичну складову, віддаючи належне Канту, чий «ідеї мали глибокий вплив на політику того часу... і хоча Фрідріх Великий не є героєм в Англії.., але в цілому можна сказати, що дух його правління був духом Канта». Концепція держави Гегеля як реалізація «свободи» і як сильної складової міжнародної політики до сьогоднішнього дня неправильно інтерпретується як основа пруського мілітаризму. Британський філософ переконував, що формула «війна — це продовження політики», не виходить із положень гегелівської філософії, оскільки німецький мислитель вважав, що «продовженням політики є мистецтво, наука, релігія, все, що робить те, що Арістотель назвав гарним життям, для повного розвитку яких держава є необхідною умовою» [159, р. 8-36]. Але британський автор впевнений, що не в ідеях Гегеля необхідно шукати основу пруського мілітаризму, «а в тій реакції проти ідеалістичної філософії, яка розпочалася після його смерті в 1831 році». Поєднання матеріалізму Фейєрбаха, марксизму і дарвінізму з його теорією «природнього відбору» і перенесення цих ідей на суспільство породило

соціал-дарвінізм. «Результатом стало те, що поряд з матеріальною експансією, та відданістю спеціальним наукам, як це було у нас, існує філософія, яка намагалася перевернути старий порядок, переносючи матерію і тіло на те, що раніше віддавалося розуму та духу». І яскравим представником цієї філософії став М. Штірнер, засновник концепції індивідуалістичного анархізму, чия праця «Індивідуум та його власність» (1844) було названо «найрадикальнішою і підривною».

Концепція «індивідуального» для Е. Трельча виступала основною філософською категорією німецької національної філософії з часів Канта, Фіхте, Шлейєрмахера, фундаментально розвиненою сучасними німецькими філософами Дільтеєм, Віндельбандтом, Ріккертом, Зіммелем та ін. «“Індивідуальне” тут не означає протиставлення суспільству, або типу чи масі, чи загальності (Gesamtzusammenhang), а означає протиставлення абстрактності загальних законів, отже унікальність, неповторність, особливість історичних об’єктів може бути епохою, культурною тенденцією, державою, народом, соціальними групами, класами і окремими індивідуумами» [188, s. 9].

Саме із цих інтенцій німецькі інтелектуали починають розробляти німецьку «ідею свободи». Е. Трельч переконував, що вона стала наслідком духовної ізоляції Німеччини напередодні та на початку війни від європейського суспільства з його раціоналізмом і утилітаризмом, та змусила вдатися до саморефлексії, самоосмислення. «І в процесі цього звернення до самих себе нам явилась ідея свободи, яка дійсно відрізняється від свободи в розумінні західних народів — як від індивідуалізму англійської людини-володаря, так і від захоплюючої ідеї рівності, що походить від теорії прав людини. Наша ідея свободи ґрунтується не на пуританізмі і не на вченні Руссо, а в одвічному німецькому дусі». Раціональному індивідуалізму протиставляється німецький «надіндивідуалізм духу спільності», який розуміється як громадянська

відповідальність за прийняття рішень, особистої відповідальності за «ціле, свобода відчуття спільності і дисципліни; при чому і те і інше, ґрунтується на готовності жертвувати собою в ім'я ідей, а тому тісно пов'язана з усією нашою релігійно-етичною сутністю, яка різко відрізняється від англійської і французької...» [187, s. 620-622].

Як стверджують сучасні дослідники в період Першої світової війни в Росії відбулося піднесення філософсько-історичної думки, зокрема, виникла нова філософсько-світоглядна течія «неослов'янофілів», які пристосували теорію слов'янофільства до умов зміненої дійсності без порушення головних ідеологічних засад. До них належали: В. Ерн, В. Розанов, В. Іванов, С. Булгаков. Під їх впливом знаходилися М. Бердяєв, М. Гершензон та С. Франк [326, с. 10]. Одним із об'єктів критики стала німецька філософія. На відкритому засіданні релігійно-філософського товариства пам'яті В. Соловйова в Москві 6 жовтня 1914 р. В. Ерн зачитав доповідь «Від Канта до Круппа», яку опублікував в грудні 1914 р. в «Русской мысли». В ній він висвітлив сутність німецького мілітаризму та прагнення німців до світової гегемонії, які логічно дедукували з протестантською релігійно-метафізичною основою кантівської філософії. Філософ був переконаний у тому, що у війну 1914 р. відбулося «зіткнення всесвітньо-історичних начал». Він переконував у тому, що «під м'якою шкіркою німецької культури раптом виявилися хижі кровожерливі кігті. І обличчя “народу філософів” спотворилося звірячою жорстокістю». На думку В. Ерна, саме філософія І. Канта винна в «законодавчому боговбивстві», через що німецька свідомість перейшла під вплив «царства сили і влади, до великої мрії про земне панування і про захоплення всіх царств земних і всіх багатств земних в німецькі руки» [89, с. 7-9; 90, с. 118-123].

Найбільш яскраво ренесанс панслов'янських ідей представлений в іншій роботі В. Ерна «Час слов'янофільствує», головна думка якої полягала

в тому, що події війни підтвердили основні слов'янофільські ідеї. В. Ерн не заперечував того факту, що Німеччину можна вважати одним із найдіяльніших, найобдарованіших членів в європейського організму, лідером культурного життя Європи. З одного боку, Німеччина взяла участь в становленні середньовічної культури та епохи Відродження, провела Реформацію, майже одноосібно створила блискучу епоху неогуманізму з цілою плеядою світових імен. До німецької філософії прислухалося все освічене людство. Німецька музика завоювала всі країни. В XIX ст. в Німеччині відбувся величний розквіт природничих, історичних, філологічних наук тощо. З іншого боку, всі ті жахіття, звірства, масові розстріли, розривні кулі, вбивства поранених полонених, скалічення бельгійських дітей, насилля над жінками, спалювання козаків живцем, систематичні грабежі, кидання бомб в беззахисних жителів, отруєння криниць, допити із застосуванням тортур, знищення вогнем і мечем найвидатніших пам'яток культури — все це теж діяння німців. Причина цієї антитези крилася, на думку В. Ерна, в тому, що історики, антрополози, літератори, філософи створили національного німецького героя з військового, тим самим розписалися в підтримці правомірності усіх звірств та правопорушень на благо міліарної ідеї [88, с. 9-12].

Перед своєю смертю в 1917 р. філософ підвів підсумки війни для Росії: «війна викрила дві речі і з повною очевидністю підкреслила дві істини, які частково проникливі люди розуміли і до війни: 1) що останні два століття ми перебували в потворних відносинах з Європою, 2) що Німеччина є внутрішньою хворобою самої Європи, і так як Європа займає центральне місце в сучасному цивілізованому людстві, то Німеччина є внутрішньою хворобою всього людства». Автор вбачав всі проблеми російської дійсності в історичній традиції, яка складалася з Петра Великого, котрий тісно пов'язав долю Росії з німецькою культурою та заклав головні підвалини тривалого і зростаючого німецького впливу. В

«Миколаївську епоху» Росія повністю перейняла політичну систему бюрократизму німецького зразку і філософську систему, за якою Німеччина була «вищою виразницею духу часу як би осередком духовного життя всесвіту (Фіхте) і навіть самосвідомістю самого Господа Бога (Гегель)». В.Ф. Ерн наголосив на необхідності зміни російського ставлення до Німеччини, адже війна надала можливість звільнитися від історичних помилок [91, с. 214-215].

Іншої думки дотримувався Д. Мережковський: «твердження, нібито Німеччина — країна малокультурна — легковажне і неосвічене. Зв'язок Канта з Крупном сумнівний. У справжній війні культура бореться не з варварством, а з іншою культурою: удавана істинна — з уявною помилковою» [55, с. 22]. На його думку, поняття культура мало бути наднаціональним та всесвітнім. Певною мірою з ним був солідарний і М. Бердяєв у статті «До суперечок про німецьку філософію». Він наголошував на тому, що в запалі національних і політичних пристрастей, під гомін гармат неможливо справедливо розглядати німецьку філософію. Автор рішуче заперечував проти підпорядкуванню загальної істини національним принципам: «всі досягнення німецької думки можуть бути оголошені брехнею тільки тому, що вони німецькі, у нас нещодавно німецьку філософію вважали гарною й істинною тільки тому, що вона німецька. Тепер її вважають поганою і помилковою теж тому, що вона — німецька». М. Бердяєв намагався донести народу, що потрібно воювати з німецькою расою, але неприпустимо оголошувати війну досягненням німецької філософської думки: «...будемо вільні у своїх оцінках німецької філософії, вільні від рабської залежності та учнівської пригніченості; вільні від ненависті та погромного заперечення. Така позитивна чи негативна залежність завжди є безсилля» [24, с. 119-121].

По-іншому бачили ворога вчені-гуманітарії, які побували на передовій, чи у ворожому полоні. Наприклад, російський філософ,

суспільно-політичний діяч Ф. Степун був під час Першої світової війни артилерійським офіцером. Вихованець німецьких університетів, учень В. Віндельбанда, товариш Г. Ріккєрта і М. Вебера, близький до кола російської ліберальної інтелігенції, Ф. Степун був однаково гарно інтегрований в інтелектуальний простір довоєнної Німеччини та Росії. На думку сучасного дослідника В. Кантора «Степун був абсолютно адекватний своїй епосі, її духу, її пристрастям, її слабостям, її пошукам, її помилкам, її одкровенням. Він був не більше, але і жодною мірою не менше епохи, а тому говорив з нею (і про неї) на рівних» [246, с. 8]. Ф. Степун, як і значна частина російської творчої інтелігенції, сприйняв початок війни з патріотичним піднесенням і у більшості випадків його характеристика ворогів — добре знаних австрійців та німців — носила негативний відтінок, що не завадило йому вдаватися до філософських рефлексій про причини війни, ролі Німеччини у її розв'язанні, взаємини між Росією та Німеччиною, культурних взаємовпливів між обома країнами тощо. Зауважимо, що його роздуми і оцінки абсолютно індивідуалізовані, викликані значною мірою власним гарним знанням німецького і російського повсякдення та культури, і жодною мірою не можуть виступати в якості типових для певної соціальної верстви Росії початку ХХ ст.

Ф. Степун неодноразово піднімав питання про невідповідність офіційної пропаганди на сторінках російських газет і журналів, створеного ними «образу війни» і реальної «окопної правди». Йдеться не просто про численні технічні та фактологічні помилки журналістів і публіцистів, а про зміст та інтерпретації, які останні нав'язують російському суспільству. «Гірше, ніж брехня фактопису, брехня нашої ідеології. “Вітчизняна війна”, “Війна за звільнення пригнічених народностей”, “Війна за культуру і свободу”, “Війна і св. Софія”, “Від Канта до Круппа” — все це мерзенно тим, що із всього цього дивляться на світ не живі, схвильовані почуттями і

думкою допитливі людські очі, а якість сліпі бельма публіцистичної нечесності і філософського доктринерства» [202, с. 106-107].

Особисто пережитий гіркий і трагічний досвід поразок російської армії, посилений відчуттями розпачу і жалю за загиблими друзями спонукав Ф. Степуна вдатися до роздумів над причинами війни, ролі Німеччини в її розв'язанні та в рефлексіях над «образом ворога» — німцями. Мислитель чудово був знайомий з німецькою культурою, історією, філософією і бачив причини агресивності Німеччини в тому, що створення імперії після 1871 р. призвело до втрати нею німецької духовності і культури попередньої епохи. Молода промисловість Берліна, Мангейма і Ессена відзначається побутовим «позитивізмом», тупим, приземленим, пихатим та самовпевненим, який руйнує Німеччину Ієни та Веймара [202, с. 190]. Це протиставлення духовної і культурної Німеччини промисловій і агресивній Німецькій імперії, являло собою для Ф. Степуна головну причину ворожості до неї російської інтелігенції. Впорядкованості, організованості, розміреності, професіоналізму німецького повсякденного побуту, він протиставляв артистизм, широту, антимілітаризм, дух свободи російської інтелігенції.

Все ж, Ф. Степун свідомий того, що головною причиною формування сучасного «мілітаристського духу» Німеччини були не тільки процеси модернізації німецького суспільства після 1871 р., а й глибинний вплив національно-орієнтованої німецької культури і філософії, котра виховала відданих своїй державі патріотів, готових заради ідеї жертвувати своїм життям. «Німецькі приват-доценти в мундирах кайзера, звичайно, виглядають безглуздо, але ж їх безглуздість зліплена Гегелем, оскільки Вільгельм глава німецької держави, а держава, за Гегелем, втілення об'єктивного духу. Об'єктивний же дух перша маніфестація духу абсолютного. І в той час, коли наші приват-доценти пишуть зараз патріотичні статті, — німецькі воюють, як чутно, з патріотизмом, котрий,

очевидно, зміцнить віру німецького народу в те, що «перемогу творить перш за все шкільний вчитель» [202, с. 183-189].

Критика німецької філософії з боку британських та російських філософів в основному була спрямована на гегелівську ідею «сильної держави», як основи прусського мілітаризму і не зачіпала основних категорій ідеалістичної філософії, що можна пояснити її доволі потужним впливом в європейському інтелектуальному середовищі та великою кількістю філософів-ідеалістів в обох країнах. Натомість, об'єктом критики стали ідеї Ф. Ніцше, які на початку ХХ ст. поширювалися в Європі, хоча й отримували неоднозначні оцінки. В Росії представники практично всіх філософських течій, включаючи марксистів, бачили в ньому духовного пророка, а його полеміка проти християнства сприймалася як протест проти моралізованої, безрелігійної і сцієнтистської картини життя, утверджуваною західною цивілізацією. Російські інтелектуали бачили у філософії Ніцше релігійний гуманізм, де людина може піднятися до вищого божества. Зрозуміло, що звинувачення його філософії у розвитку мілітаризму і шовінізму в Німеччині, які лунали зі шпальтів популярних пропагандистських текстів, викликали певний опір з боку філософів. Зокрема, М. Бердяєв у 1915 р. писав: «Я не знаю нічого найбільш жахливого у своїй внутрішній неправді, ніж це бажання зв'язати Ніцше і сучасну мілітаристську Німеччину. Це означає читати букви, не розуміючи значення слів» [304, с. 114; цит. 303, с. 650].

Суперечливі ідеї німецького філософа розглядалися і британськими мислителями. Зокрема, вже згадуваний вище Дж. Мюрхед, відзначаючи, що в працях Ніцше можна знайти багато слів про користь війни пропонував більш глибоке його прочитання «з кінця до початку» і «навіть на рівні поверхового тлумачення було б важко знайти в його вченні щонебудь, що можна було б використати в якості стимулу для політики національного насилля». Навпаки, вже у 1873 р. філософ виступав проти

пруської військової системи, а через десятиліття критикував сучасну йому німецьку філософію, освіту, «ідолопоклонників нації» тощо. Інша справа, що ці ідеї «іншого Ніцше» залишились непоміченими і в німецькому суспільстві поширились ідеї супермена і «білокурої бестії» [159, р. 79-80]. Проте в британському популярному дискурсі саме Ф. Ніцше, поряд з Г. Трейчке, виступали головними носіями німецького мілітаризму, шовінізму і аморальності, а головним лейтмотивом стали слова шотландського письменника, критика і перекладача У. Арчера — «у прямому смислі цього слова ми боремося з філософією Ніцше». Автор виходив із беззаперечної ідеї про те, що світова війна стала продовженням мілітаристського і духовного розвитку Німеччини з 1871 р., а філософія Ніцше «надала середньостатистичній, розумній, некритичній публіці — культурним філістимлянам, як він сам їх назвав, — філософське виправдання духовного розвитку». Брошура насичена цитатами із праць німецького філософа, головна мета яких полягала в тому, щоб переконати британських читачів у людиноненависній концепції її творця, викликаній дитячою психологічною травмою, яка позначилась на всій його подальшій творчості. Найбільш шкідливою ознакою філософії Ніцше, на переконання У. Арчера, стала концепція про поділ людства на расу господарів і рабів. «Мораль панів» породила квітухий виводок «супер-снобів» і вони займають провідні позиції у військовому, політичному і журналістському пангерманізмі [94, р. 5, 24].

Міжнародний військовий конфлікт поставив на порядок денний одвічні питання російської суспільно-політичної думки про місце Росії, європейської цивілізації та її особливої ролі серед слов'янських народів. З точки зору С. Булгакова, війна продемонструвала всю обмеженість та умовність європейської культури, в яку колись вірили як в царство небесне та земний рай. Боротьба знаменувала загальну кризу європейської цивілізації та засвідчила про наближення фіналу її існування. Латинська

сентенція «Ex oriente lux» («зі сходу світло» — С.К.) стала актуальною, адже «нова історія», де лідируючою силою був Захід, поступово витісняється «новітньою історією», з переважанням Сходу. Росія, яка стоїть на зламі цивілізацій, покликана духовно вести європейські народи. На неї покладена страшна відповідальність за духовну долю людства. Але для цього вона повинна стати духовно вільною, вийти зі свого духовного васальства у «Європи».

На думку С. Булгакова, на той час найбільш духовно збіднілою країною Європи стала Німеччина, яка пристосувала християнську релігію до земної, практичної, побутової моралі, розвиваючи в собі основні міщанські чесноти: точність, методичність, працьовитість, науковість. Німці взяли на себе історичну місію вогнем і мечем хрестити європейські народи ім'ям земного злочинного бога, насаджуючи «міщанську культуру». Німеччина збожеволіла через це лжемесіанство та шалену гординю і тимчасово втратила своє людське обличчя. Запаливши «велике вогнище міщанства», німці протиставили проти себе всі європейські народи, для яких боротьба стала всесвітньо-історичною місією, священною та визвольною війною [31]. Вихід з цієї ситуації та відродження «колишньої лицарської доблесті», С. Булгаков вбачав у «очищенні обличчя Європи від старої луски цвілі міщанства». За його словами, Росія в 1914 р. являла собою «захисницю правди та свободи». Проте, не дивлячись на зближення з європейськими країнами, якого ще досі не знала історія, Росія в першу чергу «самобутній світ, який уникнув новоєвропейської подоби, носієм якої нині є германство». «Духовна краса» та «духовна культурність» Росії, за С.М. Булгаковим, зможе протидіяти в сучасній війні «цивілізованому варварству» Німеччини [30, с. 25-26; 32, с. 113-115].

Війна посилила патріотичне і національне піднесення, яке сприяло відродженню ідей слов'янофільства. Одним із «будителів оновленого слов'янофільства» став В. Розанов. У праці «Війна 1914 року та російське

відродження» він наголошував на великій ролі Росії — «захисті усього слов'янства від німецьких племен». Для мислителя війна являла не лише політичне протистояння, а була боротьбою двох світів: германського та слов'янського. На його думку, для Німеччини Росія це остання перепона на шляху до світового лідерства, тому вона і прагне «змити» з карти Європи слов'янський світ. В. Розанов порівняв сучасну ситуацію з війною 1812 р., та назвав її «другою вітчизняною війною», адже ворог знов зазіхнув на підвалини російської культури [62, с. 5-6]. З його точки зору, німецька філософія завжди «підбивала» ідеї під власні «грубі та хижі апетити». Зокрема, німецькі вчені вивели цілу теорію про нездатність слов'ян до освіти та культури, про їхню м'якість та жіночність, а етимологію слова «слов'яни» німецькі лінгвісти виводять від латинського «sclavi», тобто «раби». «Природжено-рабська нація» слов'ян мала б прислугувати лицарській тевтонській расі [62, с. 30-31].

На переконання В. Розанова, «образ ворога-німця» — це «страшна нація», «сильний звір» з рисами «ніцшеанської надлюдини», чи біблейського «Навуходоносора» [62, с. 150]. На його думку, німці приходили в Росію як колонізатори, а росіян сприймали за свиней. Розглядаючи питання сутності німецьких «звірств», автор заглибився в європейську історію та наголосив, що вся західноєвропейська історія — це насилля сильного над слабшим [62, с. 48]. Католицькі священики не лише «раби Божі», але і «світські воїни». Зруйнувавши залишки Римської імперії вони почали насаджувати мечем свою віру. В той самий час вся російська історія мирна, а люд — тихий. Православне виховання сформувало милосердне суспільство, натомість протестантська освіта витворила «грубу націю замаскованою тонкою шкірою філософії та культури» [62, с. 86]. В. Розанов впевнений, що німці стали «релігійно оголеними дикунами», бо в ХХ ст. забули, що людська історія це частина небесної історії. Перемога у

цій війні згубно вплине на німців, які будуть продовжувати «грішити» на кожному кроці, а поразка допоможе їм схаменутися.

Зробимо висновки. Протягом Першої світової війни до формування «образу ворога» активно підключилися практично всі вчені-гуманітарії воюючих країн. В переважній більшості їхні публіцистичні тексти були спрямовані на власне суспільство і формувало всередині країн уявлення про ворога, яке мало піднести патріотичні почуття та забезпечити внутрішню стабільність. Активність та тематична спрямованість залежали від рівня організації пропаганди у Великій Британії, Німеччині та Росії, значимості висвітлюваної проблематики та визначеності головного ворога на фронтах.

В Росії, зважаючи на низький організаційний рівень пропаганди на державному рівні, ініціатива належала самим вченим-гуманітаріям, а роль організаційних центрів взяли на себе т.зв. «товсті журнали» соціально-політичного, науково-популярного і літературного спрямування, які вміщували пропагандистські матеріали, спрямовані, насамперед, проти головного ворога Росії — Німеччини. В цьому питанні політична приналежність авторів, або ж їхні політичні симпатії, не відігравали відчутної ролі, оскільки спільною інтенцією для них була «духовна мобілізація» у «війні культур», яка складала ідеологічну основу війни. Характерною ознакою для Росії було те, що переважна більшість інтелектуалів та вчених-гуманітарії позиціонували себе поза академічними центрами та університетами. Натомість у Великій Британії та Німеччині пропагандистські тексти публікувалися у серіях популярних брошур, а також монографічних виданнях, де науковці підкреслювали свою приналежність до провідних університетів.

Основними тематичними полями для соціогуманітарного дискурсу Великої Британії, Німеччини та Росії були: а) відповідальність тієї чи іншої країни за розв'язання війни; б) роль культурного розвитку у формуванні в

суспільстві рис нетерпимості до «іншого/ворога», войовничості до сусідів та представників інших націй; в) розвиток суспільної думки, філософської основи формування державної системи та стратегії «мілітаризму». Це здійснювалося шляхом критичного розгляду попередніх здобутків, шляхом інтервенції історичних матеріалів та суб'єктивним поглядом, який визначався поточними значимими подіями. Фактично вчені-гуманітарії створювали «нарративні шаблони», які не передбачали внутрішньої рефлексії читачів.

Вчені Великої Британії та Росії однозначно покладали відповідальність за розв'язання війни на Німеччину, яка була для обох країн головним ворогом і висувала претензії на домінування в Європі та імперські володіння в світі. І якщо британські інтелектуали на початку війни не висловлювали свою думку однозначно, а їхні оцінки змінилися лише після окупації Німеччиною Бельгії та надходження інформації про звірства проти цивільного населення, то російські вчені-гуманітарії були з самого початку війни категоричні у визначенні головного винуватця розв'язання світового конфлікту. Зрозуміло, що німецькі вчені, у свою чергу, покладали відповідальність за розв'язання війни на Велику Британію.

Для вчених-гуманітаріїв Великої Британії та Росії важливим було розвінчати міф про велич німецької культури і філософії, оскільки протягом багатьох десятиліть в гуманітарному дискурсі цих країн панувала переконаність у тому, що Німеччина протягом ХІХ ст. створила величну філософію, літературу і культуру загалом, багатьма ідеями яких насичувалися їхні власні праці, а ця думка домінувала також і в суспільному дискурсі. Іншим мотивом для підкреслених негативних конотацій в публіцистичних текстах була культивована в Німеччині ідея про єднання німецької нації і її армії на основі попереднього духовного і культурного розвитку. Саме тому на перший план виходило бажання

продемонструвати, що саме він і призвів до зародження духу «мілітаризму».

Німецький гуманітарний дискурс більшою мірою був спрямований на внутрішні проблеми країни і мав на меті зміцнити «ідеї 1914 року», які створювали виразну ілюзію єднання всього суспільства навколо імператора. Попри помітні розходження в середовищі інтелектуалів щодо цілей Німеччини у війні, між відвертими експансіоністами і модерністами було досягнуто консенсусу щодо визначення головного ворога — Велика Британія. В популярному дискурсі пропонувався образ англійця-«торгівця», якому протиставлявся німець-«герой», здатний на пожертви заради держави, вихований на основі німецьких культурно-духовних традицій.

Важливим тематичним блоком для формування «нарративних шаблонів» сприйняття суспільством «образу ворога» був концепт «кризи культури» і моральна відповідальність німецької ідеалістичної філософії за розвиток в Німеччині войовничого націоналізму і мілітаризму, які російські та британські автори часто ототожнювали. Якщо в популярному викладі у Великій Британії і Росії домінувало негативне ставлення до німецької філософії і культивувалася формула «Від Канта — до Круппа», яка означала еволюцію гуманістичної філософії XVIII-XIX ст. в напрямок «філософії сили», і вимоги повністю відмовитися від її духовної спадщини, то в науковому дискурсі спостерігалось доволі обережні оцінки щодо німецького ідеалізму і навіть до філософії Ф. Ніцше. Водночас, в російських філософських працях все більшого значення набувають слов'янофільські філософські конструкції і спроби духовного обґрунтування місця Росії в інтелектуальному розвитку Європи. Аналогічні спроби здійснювали і німецькі філософи, які намагалися, з одного боку, захистити інтелектуальні здобутки в концепті «ідеальної Європи», а з іншого — розвивали ідеї «германізму», як поєднання категорії

«індивідуалізм» німецького Романтизму та ідеалізму із сучасним «особливим німецьким духом».

ВИСНОВКИ

У ході виконання дисертаційного дослідження автор дійшла наступних висновків:

1. Історіографічний аналіз свідчить про те, що обрана в якості дисертаційного дослідження проблема привертала увагу істориків. Доробок попередніх дослідників створює міцне підґрунтя для подальших досліджень і виявляє слабо висвітлені або не вивчені компоненти. Водночас, практично відсутні порівняльні дослідження, за виключенням німецько-британських розвідок. Росія випадає із загальноєвропейського порівнянь, що створює ілюзію її виразної самобутності. Серед численних британських джерел періоду Першої світової війни в дисертації використані праці англійських вчених, які висвітлюють широкий спектр відносин між Англією і Німеччиною в різні періоди історії, історію культурних взаємин між обома націями, представляють аналіз історичного розвитку Німецької імперії у ХІХ ст., її культури, державних інституцій, функціонування освітніх установ, організацію університетів, історичної науки, приділяючи основну увагу її політичній функції, основних філософських течій, причин розв'язання світової війни тощо. Найважливішими німецькими джерелами для дисертації стали спільні та індивідуальні «Заклики» і «Промови» впливових німецьких професорів та інтелектуалів, в яких вони намагалися обґрунтувати німецькі цілі у війні; перекласти вину за її розв'язання на противників; довести «особливий шлях» Німецької імперії, виходячи із історичного розвитку німецької нації та її культури; відповісти на звинувачення зарубіжних інтелектуалів у мілітаризації суспільного життя Німеччини напередодні війни та її зв'язку з розвитком німецького духовного життя і науки. З початком війни ці тексти публікувалися у впливових виданнях, або ж у спеціалізованих збірниках і тематичних популярних виданнях і були розраховані на

публічне сприйняття. Широкий комплекс періодики Російської імперії в роки Першої світової війни переважно був представлений щомісячними, або щотижневими журналами та щоденними газетами. Отже, джерельна база дослідження є достатньо широкою, інформативною та репрезентативною. Проведений аналіз опублікованих джерел свідчить про їх змістовну різноманітність, що дозволяє успішно реалізувати мету роботи, розв'язати поставлені в дисертації завдання, дійти обґрунтованих висновків та узагальнень. Теоретичну основу дослідження складають концепції «історичної культури» та «імагології», які використовуються як інтенціональні в якості формулювання дослідницьких гіпотез, постановки завдань і визначають інтерпретаційну основу дослідження. Теоретичні напрацювання в сфері глобальної і транснаціональної історії використовуються в дослідженні з метою не тільки виявити спільні та відмінні риси соціо-політичного контексту Великої Британії, Німеччини та Росії в роки Першої світової війни, функціонування в них академічних інституцій, громадських об'єднань, політичних організацій, організації публічного простору і агітаційної діяльності, формування національної самосвідомості й поширення шовіністичних та ксенофобських настроїв в суспільстві, але й для виявлення елементів взаємовпливу. Оскільки основними джерелами в дисертації виступають тексти істориків та інших вчених-гуманітаріїв, написаних у період Першої світової війни, то ми застосували до них основні інструментарії контекстуальної методології та «нарративних шаблонів» Д. Верча.

2. Напрями і функції пропаганди у Великій Британії, Німеччині та Росії відрізнялися. Так, об'єднання політичних сил та інтелектуалів для реалізації зовнішньополітичних цілей Німецької імперії, практично не створювало перешкод для вироблення єдиної пропагандистської лінії напередодні і на початку війни. Потужна інформаційна база на основі

численної періодики з величезними щоденними накладками практично працювала в одному ключі — створенні в суспільстві образу «жертви», ворожого оточення і несправедливого усунення Німеччини від цивілізаційних благ у вигляді ринків збуту. Цей раціоналізм сприяв виробленню ідеологеми «особливого шляху», яка фактично обґрунтовувала мілітаризм, шовінізм і експансіонізм. На цій основі відбулася швидка мобілізація німецьких науковців та інтелектуалів та їх масове втягнення у «війну культур», обміну агресивними маніфестами і закликами, метою яких було продемонструвати єдність всіх політичних та інтелектуальних в німецьких цілях війни. В організаційному плані та масовості залучення інтелектуалів Німеччина напередодні і на першому етапі війни виявилася більш підготовленою до пропаганди, а її дієвість була найбільш ефективною.

Різноманітні дискурси щодо образу Німеччини у передвоєнні роки у Великій Британії не сприяли створенню образу «ворога» і цим можна пояснити помітну лояльність та певну розгубленість англійських вчених з початком війни. Частково цьому сприяли коливання політичного керівництва країни щодо участі у військових діях на континенті, але головним чинником був поширений стереотип про потужну німецьку науку, та інтегрованість англійських вчених в міжнародне наукове співтовариство, визнання величчя німецької культури. Лише повідомлення про брутальний характер війни змусили британських вчених та інтелектуалів різко змінити свої погляди і здійснити рефлексію німецького гуманітарного знання з різким поворотом до його критики. Це стало підґрунтям до залучення вчених до різних організаційних форм масової пропаганди, яка у Великій Британії протягом війни у своїй дієвості випередила всі європейські країни.

Подібні тенденції, попри відмінний соціально-політичний контекст можна було спостерігати і в Російській імперії, де одночасно співіснували і

германофільство і германофобство, англофільство і англофобство, як серед полярних політичних сил, так і серед вчених-гуманітаріїв. Навіть визначеність зовнішньополітичних інтересів та майбутніх ворогів у війні не сприяла формуванню їхнього образу в політичному і гуманітарному дискурсі. У першому випадку це можна пояснити різними підходами впливових думських партій, не дуже численною і впливовою періодикою із мізерними денними накладками (порівняно з чисельністю населення), зосередженістю публіцистики на внутрішніх проблемах імперії; а у другому — тісним зв'язком вчених-гуманітаріїв з німецькою наукою. Як і їхнім британським колегам, російським вченим та інтелектуалам довелося різко змінити вектори сприйняття німецької науки та культури. Загалом же в організаційному плані пропагандистські заходи російського уряду в порівнянні не тільки з ворожою Німеччиною, але і з союзною Великою Британією, були менш організованими і слабо ефективними. Гуманітарний дискурс із формування образу «ворога» перемістився переважно у сферу публіцистики.

3. Початком «війни маніфестів», як інформаційного феномену Першої світової війни стала публікація британських вчених «Доля і обов'язок Великої Британії. Праведна війна», в якій вони звинувачували Німеччину в людиноненависницьких методах ведення війни, які не відповідають декларованій високій культурі. Певною мірою, протиставлення «двох Німеччин» — мілітаризованої Пруссії і гуманістичної першої половини ХІХ ст. мало на меті захистити німецьких інтелектуалів, шляхом підштовхування їх до відсторонення від агресивних дій німецької армії. Але в німецькому середовищі це було сприйнято як провокацію з метою розділити інтелектуальну Німеччину і її армію. Німецький «Маніфест 93-х» проводив ідею єдності інтелектуальних верств і армії у війні. Наступні колективні заяви німецьких вчених загалом підтверджували цю думку, хоча в самому середовищі німецьких

інтелектуалів намітився розкол на два табори, які розійшлися в уявленнях про цілі Німеччини у війні. Активно включилися у «війну маніфестів» російські вчені, які колективними відозвами університетів намагалися задекларувати власний патріотизм. Однак і серед них тональність відозв була різною — від відверто шовіністичних до стриманих.

4. В Німеччині пануючий національно-патріотичний дискурс в професійній історіографії, канони якого були вироблені прусською школою, фактично забезпечили міцну інтеграцію істориків в публічний простір, університетську і шкільну історичну освіту. Для переважної більшості з них не підлягало сумніву, що історична наука має виконувати легітимаційну функцію — підтримувати прагнення Німецької імперії до завоювання свого місця в колоніальному світі через культивованій в суспільстві «особливий шлях» („Sonderweg“). Перетворення Німеччини на центр розвитку історичної науки і перейняття іншими країнами її канонів професіоналізації та інституціоналізації породжувало у її істориків почуття зверхності і некритичності до власних інтерпретацій та висновків. Не завершені процеси інституціоналізації історичної науки у Великій Британії, потужний вплив німецьких канонів науковості та професіоналізації, міцна кооперація з німецькими колегами шляхом участі в міжнародних наукових інституціях обумовила доволі слабку втягненість британських істориків в пропагандистські акції на першому етапі війни. Російські історики, як і їхні німецькі колеги, перебували під впливом національно-державницького наративу і працювали на політичну легітимацію імперії Романових. З початком війни німецькі та російські історики були майже однотайні в тому, що один із найважливіших методологічних принципів «об'єктивності», чи «неупередженості», який формував наукове підґрунтя професійної історичної науки з початку XIX ст., має поступитися національно-патріотичному самовираженню і історики повинні єдиним «фронтом» виступити проти спільного ворога.

Тим самим професійна історіографія набувала загострених форм інструменталізації, перетворюючись на «Historia Militants». Для британських істориків ця проблема не стояла так гостро, оскільки незавершені процеси професіоналізації практично споріднювали історичні дослідження з літературною творчістю.

Найкраще участь істориків в пропагандистській діяльності була організаційно забезпечена у Великій Британії, яка на початковому етапі війни полягала у виданні численних науково-популярних памфлетів з німецької історії, історії Австро-Угорщини, слов'янських народів Балканського півострова та ін. Лише з розгортанням війни з'являються великі історичні праці, в яких історичні сюжети підпорядковуються певному політологічному аналізу. Російські історики, в силу незавершених процесів інституціоналізації (зокрема, відсутності корпоративного об'єднання і фахового органу), в основному використовували можливості періодики, насамперед популярних у російському суспільстві «товстих журналів». Німецькі історики своєю масовістю і войовничістю переважали своїх опонентів. Маючи достатньо потужну інституційну базу, корпоративні органи і глибоку соціологізацію, вони використовували численну періодику, у тому числі й фаховий орган — «Historische Zeitschrift», — для того, щоб вести агресивну війну на «історичному фронті». При цьому вістря їхніх критичних нападів були спрямовані насамперед на Велику Британію, яку вони вважали своїм головним ворогом.

5. Центральною темою всіх трьох історіографій періоду війни був «мілітаризм». Британські і російські історики звинувачували Німеччину в розв'язанні війни через загальну мілітаризацію німецького суспільства впродовж XIX — початку XX ст. Причиною цього вони бачили в домінуючій ролі Пруссії в об'єднанні німецьких земель, чия войовничість доводилась історично. Натомість німецькі історики навпаки звинувачували

у войовничості Велику Британію, яка завдяки могутності свого військового флоту отримала можливість завойовувати численні колонії у світі та здійснювати експлуатацію їхнього населення та ресурсів, обмежуючи при цьому можливість інших європейських держав, насамперед, Німеччини. Образ ворога в особі англійців отримував епітети «підступний», «віроломний», «хитрий» маркуючи давню британську традицію вирішувати свої політичні завдання руками своїх союзників і колоніальних народів.

Британські і російські історики звертали увагу і на країни та народи Центральної та Південно-Східної Європи. Але якщо для британських істориків ці регіони потрапляли в інтерес з огляду на майбутню сферу політичних впливів Великої Британії, що сприяло становленню в повоєнні роки потужної школи історії сучасності, то для російських істориків це була традиційна сфера російських інтересів і потужного слов'янофільського руху. До того ж, одним із головних фронтів війни був Південно-Західний проти Австро-Угорщини. Головним мотивом російської історіографії періоду війни була ідея «звільнення братів-слов'ян». Для німецьких істориків, попри існування в політикумі ідеї «Серединної Європи» цей регіон залишався периферійним.

6. Протягом Першої світової війни до формування «образу ворога» активно підключилися практично всі вчені-гуманітарії воюючих країн. В переважній більшості їхні публіцистичні тексти були спрямовані на власне суспільство і формувало всередині країн уявлення про ворога, яке мало піднести патріотичні почуття та забезпечити внутрішню стабільність. Активність та тематична спрямованість залежали від рівня організації пропаганди у Великій Британії, Німеччині та Росії, значимості висвітлюваної проблематики та визначеності головного ворога на фронтах.

В Росії, зважаючи на низький організаційний рівень пропаганди на державному рівні, ініціатива належала самим вченим-гуманітаріям, а роль

організаційних центрів взяли на себе т.зв. «товсті журнали» соціально-політичного, науково-популярного і літературного спрямування, які вміщували пропагандистські матеріали, спрямовані, насамперед, проти головного ворога Росії Німеччини. В цьому питанні політична приналежність авторів, або ж їхні політичні симпатії, не відігравали відчутної ролі, оскільки спільною інтенцією для них була «духовна мобілізація» у «війні культур», яка складала ідеологічну основу війни. Характерною ознакою для Росії було те, що переважна більшість інтелектуалів та вчених-гуманітарії позиціонували себе поза академічними центрами та університетами. Натомість у Великій Британії та Німеччині пропагандистські тексти публікувалися у серіях популярних брошур, а також монографічних виданнях, де науковці підкреслювали свою приналежність до провідних університетів.

Основними тематичними полями для соціогуманітарного дискурсу Великої Британії, Німеччини та Росії були: а) відповідальність тієї чи іншої країни за розв'язання війни; б) роль культурного розвитку у формуванні в суспільстві рис нетерпимості до «іншого/ворога», войовничості до сусідів та представників інших націй; в) розвиток суспільної думки, філософської основи формування державної системи та стратегії «мілітаризму». Це здійснювалося шляхом критичного розгляду попередніх здобутків, інтервенції історичних матеріалів та суб'єктивним поглядом, який визначався поточними значимими подіями. Фактично вчені-гуманітарії створювали «наративні шаблони», які не передбачали внутрішньої рефлексії читачів.

Вчені Великої Британії та Росії однозначно поклали відповідальність за розв'язання війни на Німеччину, яка була для обох країн головним ворогом і висувала претензії на домінування в Європі та імперські володіння в світі. І якщо британські інтелектуали на початку війни не висловлювали свою думку однозначно, а їхні оцінки змінилися

лише після окупації Німеччиною Бельгії та надходження інформації про звірства проти цивільного населення, то російські вчені-гуманітарії були з самого початку війни категоричні у визначенні головного винуватця розв'язання світового конфлікту. Зрозуміло, що німецькі вчені, у свою чергу, покладали відповідальність за розв'язання війни на Велику Британію.

Для вчених-гуманітаріїв Великої Британії та Росії важливим було розвінчати міф про велич німецької культури і філософії, оскільки протягом багатьох десятиліть в гуманітарному дискурсі цих країн панувала переконаність у тому, що Німеччина протягом ХІХ ст. створила величну філософію, літературу і культуру загалом, багатьма ідеями яких насичувалися їхні власні праці, а ця думка домінувала також і в суспільному дискурсі. Іншим мотивом для підкреслених негативних конотацій в публіцистичних текстах була культивована в Німеччині ідея про єднання німецької нації і її армії на основі попереднього духовного і культурного розвитку. Саме тому на перший план виходило бажання продемонструвати, що саме він і призвів до зародження духу «мілітаризму» — «від Канта до Круппа».

Німецький гуманітарний дискурс більшою мірою був спрямований на внутрішні проблеми країни і мав на меті зміцнити «ідеї 1914 року», які створювали виразну ілюзію єднання всього суспільства навколо імператора. Попри помітні розходження в середовищі інтелектуалів щодо цілей Німеччини у війні, між відвертими експансіоністами і модерністами було досягнуто консенсусу щодо визначення головного ворога — Велика Британія. В популярному дискурсі пропонувався образ англійця-«торгівця», якому протиставлявся німець-«герой», здатний на пожертви заради держави, вихований на основі німецьких культурно-духовних традицій. В суспільно-політичній думці Німеччини періоду Першої світової війни важливе місце займала «ідея німецької свободи», яка

ґрунтувалася на концепції «германізму», і протиставлялася британській політичній системі на антитезах німецької духовності в її ідеалістичній складовій проти утилітаризму та прагматизму. До розробки цієї ідеї долучилися впливові німецькі філософи та вчені-гуманітарії.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

I. Джерела

I.1. Документи

1. Временное Положение о военной цензуре: Постановление императора Российской империи от 20 июля 1914 г. № 192. *Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате*. 1914. 20 июля. С. 18-20.
2. Вторая оранжевая книга. Дипломатическая переписка России, предшествовавшая войне с Турцией. Петроград: Тип. т-ва Екатерингофское печатное дело, 1914. 63 с.
3. Именной Высочайший Указ Правительствующему Сенату об утверждении Временного Положения о военной цензуре. 20 июля 1914 г. *Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени*. Петроград, 1915. С. 13-24.
4. К культурному миру. Воззвание немецких учёных в защиту Германии. Петроград: Тип. Б. М. Вольфа, 1914. 3 с.
5. Оранжевая книга. Сборник дипломатических документов. Переговоры от 10 до 24 июля 1914 года. высочайшие манифесты о войне. Историческое заседание Государственной Думы 26 июля 1914 г. Петроград: Типография Орбита, 1914. 56 с.
6. Ответ профессоров Императорского Университета Св. Владимира на «Обращение к цивилизованным нациям», опубликованное 93 германскими учеными и писателями по поводу настоящей войны / *Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади. Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями*. К.: «Прайм», 2000. С. 649-650.

7. A Declaration by the Professors of Great Britain addressed to the academical Circles of Germany. *Answer of the Kulturbund to a Declaration by the Professors of Great-Britain addressed to the academical Circles of Germany*. Berlin, 1915. P.19-23.
8. Adress of the President of Royal Society, William Crookers, at the Anniversary Meeting on 30 November 1914. *Acta Historica Leopoldina*. 2018. № 72. Europäische Wissenschaftsakademien im „Krieg der Geister“. Reden und Dokumente 1914 bis 1920. S.190.
9. An die Kulturwelt. Ein Aufruf. *Berliner Tageblatt*. № 54. 4. Oktober 1914.
10. Bryce J. Bryce report: Committee on alleged German outrages. London, 1915. 10 p.
11. Erklärung der Hochschullehrer des Deutschen Reiches. *Böhme K. (Hrsg.). Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg*. 2. Auflage. Stuttgart, 2014. S. 49-50.
12. Erklärung gegen die Oxforder Hochschulen. *Böhme K. (Hrsg.). Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg*. 2. Auflage. Stuttgart, 2014. S. 54-56.
13. Heigel K.Th. von. Krieg und Wissenschaft. Rede, gehalten in der öffentlichen Sitzung der K. Akademie der Wissenschaften am 14. November 1914. *Acta Historica Leopoldina*. Europäische Wissenschaftsakademien im „Krieg der Geister“. Reden und Dokumente 1914 bis 1920. 2018. № 72 S. 74-79.
14. German Atrocities in France: A Translation of the Official Report of the French Commission. London, 1915. 32 p.
15. Kundgebung deutscher Universitäten. *Böhme K. (Hrsg.). Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg*. 2. Auflage. Stuttgart, 2014. S.51-54.
16. The Crimes of Germany Being an Illustrated Synopsis of the violations of

International Law and of Humanity by the armed forces of the German Empire. Based on the Official Enquiries of Great Britain, France, Russia and Belgium [a preface by Sir T.A. Cook]. London: The Field & Queen (Horace Cox), LTD., Bream's Buildings, E.C., 1917. 106 p.

I.2. Видання наукового і популярного характеру

17. Арабажин К.И. Две культуры. *Голос жизни*. 1914. № 1. С. 8-10.
- 17 а. Арцыбашев М.К. Война // Война: Альманах. 2-е изд. М.: Меч, 1914. С. 5-15.
18. Бай Ж. Пруссификация Германии, ее история, цели и следствия = La prussification de L'Allemagne, son histoire, son but, ses resultats. Москва: Синодальная типография, 1915. 21 с.
19. Белинский А.И. С кем мы дружили: Исторический очерк русско-немецких отношений. Могилев: Типография И.Б. Клаза и М.Л. Кагана, 1914. 71 с.
20. Бердяев Н.А. Религия германизма. *Биржевые ведомости*. 1916. 9 июня.
21. Бердяев Н.А. Война и возрождение. *Утро России*. 1914. № 192.
22. Бердяев Н.А. Германские влияния и славянство. *Народоправство*. 1917. № 6. С. 2-4.
23. Бердяев Н.А. Задачи творческой исторической мысли. *Биржевые ведомости*. 1915. 22 декабря. № 15285.
24. Бердяев Н.А. К спорам о германской философии. *Русская мысль*. 1915. № 5. С.115-123.
25. Бердяев Н.А. Конец Европы. *Биржевые ведомости*. 1915. 12 июня. № 14900.

26. Бехтерев В.М. Вильгельм — дегенерат неронового типа. М.: Наша жизнь, 1916. 45 с.
27. Бузескул В.П. Современная Германия и немецкая историческая наука XIX столетия. К происхождению современной германской идеологии. Петроград: Типография М.М. Стасюлевича, 1915. 72 с.
28. Бузескул В.П. Современная Германия и немецкая историческая наука в XIX столетия. *Русская мысль*. 1915. № 2. С. 24-55.
29. Булгаков С. Война и русское самосознание. Москва, 1915. 59 с.
30. Бурский П.Д. Революция и армия. *Великая война в образах и картинках*. М.: Издание А.И. Мамонтова, 1917. Вып. XVI. С. 217-220.
31. Булгаков С.Н. Родине. *Утро России*. 1914. 5 августа. С. 1.
32. Булгаков С.Н. Русские думы. *Русская мысль*. 1914. № 12. С. 108-115.
33. Вернадский Г.В. Венгерский поход 1849 года. *Русская мысль*. 1915. № 2. С. 78-88.
34. Вернадский Г.В. Мысли о войне и смерти сто лет тому назад. *Русская мысль*. 1914. № 11. С. 105-107.
35. Ветров А. Во что сегодня верит Германия? Петроград: Корабль, 1916. 37 с.
36. Владиславлев И.В. Русская литература о войне 1914 года. М.: «Наука», 1915. 20 с.
37. В.П. Заметки петроградского обывателя во время русско-немецкой войны *Русская старина*. 1914. № 11. С. 364-384; № 12. С. 636-654.
38. Гершензон М.О. 1870 и 1914. *Русская мысль*. 1914. № 8-9. С. 94-115.
39. Гримм Э.Д. Пьяные илоты. Немецкие бесчинства и европейская культура. *Русская мысль*. 1914. № 8-9. С. 76-93.
40. Дживелегов А.К. Немецкая культура и война. М.: Издание Товарищества И.Н. Кушнеревъ и Ко, 1915. 66 с.
41. Иванов В.И. Вселенское дело. *Русская мысль*. 1914. № 12. С. 97-107.

42. Изгоев А.С. На перевале. *Русская мысль*. 1914. № 10. С. 100-103.
43. Кареев Н.И. Историка. Петроград: Тип. М.М. Стасюлевича, 1916. 281 с.
44. Кареев Н.И. История Западной Европы в Новое время: в 7 т. Петроград, 1917. Т. 7. Ч. 2.: Общий обзор экономического развития, социального и умственного движений. Международные отношения в 1908-1914 гг. 369 с.
45. Кизеветтер А.А. Россия и Константинополь. *Русская мысль*. 1914. № 8-9. С. 36-75.
46. Ковалевский М.М. Германцы против англичан. *Вестник Европы*. 1915. № 5. С. 265-296.
47. Ковалевский М.М. Судьбы Бельгии. *Великая война в образах и картинках 1914-1915*. М.: Издание А.И. Мамонтова, 1915. Вып. VIII. С. 367–370.
48. Коральник А.Д. Германская идея. *Русская мысль*. 1914. № 12. С. 42-60.
49. Котляревский С.А. Война за мир. *Русская мысль*. 1914. № 10. С. 94-98.
50. Котляревский С.А. Россия и Ближний Восток. *Русская мысль*. 1914. № 11. С. 153-157.
51. Арсеньев К.К. Исторические параллели. *Вестник Европы*. 1914. № 12 (Декабрь). С.
52. Ландау Г.А. Сумерки Европы. *Северные записки*. 1914. № 12. С. 28-54.
53. Любавский М.К. Исторические судьбы славянства. *Экскурсионный вестник*. 1914. № 3. С. 5-19.
54. Любавский М.К. О значении переживаемого ныне исторического момента. *Экскурсионный вестник*. 1915. № 3. С. 3-12.

55. Мережковский Д.С. О религиозной лжи национализма. *Голос жизни*. 1914. № 4. С. 22-24.
56. Муретов Д.Д. Этюды о национализме. *Русская мысль*. 1916. № 1. С. 64-72.
57. Нольде Б.Э. Начало войны. *Русская мысль*. 1914. № 10. С. 127-164.
58. Пиленко А.А. Германизм и Славянство. *История великой войны: в 3-х т.* / под. ред. А.Д. Шеманского. М.: Издание т-ва Н.В. Васильева, 1915. Т. 2. С. 262-314.
59. Пиленко А.А. Тройственный союз и его распадение. *История великой войны: в 3-х т.* / под. ред. А.Д. Шеманского. М.: Издание т-ва Н.В. Васильева, 1916. Т. 3. С. 187-250.
60. Погодин А.Л. Русская политика на Ближнем Востоке, чем она была и чем должна быть. *История Великой войны: в 3-х т.* / под. ред. А.Д. Шеманского. М.: Издание т-ва Н.В. Васильева, 1915. Т. 1. С. 257-278.
61. Рачинский Г.А. Братство и свобода. *Русская мысль*. 1914. № 12. С. 83-87.
62. Розанов В.В. Война 1914 года и русское возрождение. Петроград: Типография А.С. Суворина, 1915. 234 с.
63. Розенбах П.Я. Современная война и истерия. Петроград: Государственная типография, 1914. 15 с.
64. Ростовцев М.И. Национальное и мировое государство. *Русская мысль*. 1915. № 10. С. 19-32.
65. Рысс П.Я. Будущее в настоящем. *Отечество. Иллюстрированная летопись*. 1914. № 1. С. 5.
66. Свистун Ф.И. Прикарпатская Русь под владением Австрии. *Русский архив*. 1917. № 2-3. С. 15-17.
67. Слонимский Л.З. Фатальный союз. *Вестник Европы*. 1914. № 8 (Август). С. 340-348.

68. Слонимский Л.З. Что нужно было Германии? *Вестник Европы*. 1914. № 12 (Декабрь). С. 287-294.
69. Соловьев С. К войне с Германией. Москва, 1914. 24 с.
70. Старинные приемы в современной войне. *Война*. 1915. № 60. С. 7.
71. Старосельский А.Ф. Малороссия вне границ России. Из галицких впечатлений. *Русская мысль*. 1915. № 2. С. 145-156.
72. Струве П.Б. Великая Россия и Святая Русь. *Русская мысль*. 1914. № 12. С. 176-180.
73. Струве П.Б. Суд истории. *Русская мысль*. 1914. № 8-9. С. 167-178.
74. Струве П.Б. Суд истории. *Русская мысль*. 1914. № 10. С. 165-174.
75. Струве П.Б. Суд истории. *Русская мысль*. 1914. № 11. С. 158-168.
76. Струве П.Б. Австро-германское «украинство» и русское общественное мнение. *Биржевые ведомости*. Петроград, 1914. 29 сентября. № 14402.
77. Тарле Е. В. Международный исторический конгресс в Лондоне (3-9 апреля н.с. 1913 г.). *Научный Исторический Журнал*. 1913. Т. I. Вып. 1. № 1. С. 130-133.
78. Тарле Е.В. К истории русско-германских отношений в новейшее время. *Русская мысль*. 1914. № 11. С. 83-93.
79. Таубе М.А. Габсбурги, Гогенцоллерны, Виттельсбахи. Взаимоотношения трех главных немецких династий. *История Великой войны: в 3-х т.* / под. ред. А.Д. Шеманского. М.: Издание т-ва Н.В. Васильева, 1915. Т. 2. С. 33-52.
80. Таубе М.А. Исторические корни теперешней войны в эпоху Императоров Александра I и Николая I. *История Великой войны: в 3-х т.* / под. ред. А.Д. Шеманского. М.: Издание т-ва Н.В. Васильева, 1915. Т. 1. С. 5-36.
81. Трубецкой Е.Н. Война и мировая задача России Москва: Типография т-ва И.Д. Сытина, 1915. 23 с.

82. Франк С. О духовной сущности Германии. *Русская мысль*. Кн. X. 1915. С. 1-18.
83. Чичибабин В.В. Германия. Москва, 1914. 44 с.
84. Шумигорский Е.С. Кто освободил Пруссию в 1813 году? *Русская старина*. 1914. № 7-9 (159). С. 389-401.
85. Шумигорский Е.С. Один из ревностнейших насадителей немецкого засилья в России. Граф Карл Васильевич Нессельроде. *Русская старина*. 1915. № 1-3 (161). С. 160-165.
86. Шумигорский Е.С. Император Александр I. *Новое время*. 1915. 18 апреля (1 мая). № 14045. С. 10.
87. Эйхенбаум Б.М. Проблема «вечного мира». *Русская мысль*. 1914. № 8-9. С. 116-119.
88. Эрн В.Ф. Время славянофильствует. Война, Германия, Европа и Россия. Москва: Типография т-ва И.Д. Сытина. 1915. 48 с.
89. Эрн В.Ф. Меч и крест. Статьи о современных событиях. Москва: Типография т-ва И.Д. Сытина. 104 с.
90. Эрн В.Ф. От Канта к Круппу. *Русская мысль*. 1914. № 12. С. 116-124.
91. Эрн В.Ф. Россия, Германия и Европа. *Великая война в образах и картинках, 1914-1917*. М.: Издание А.И. Мамонтова, 1917. Вып. XIII. С. 213-216.
92. Ястребов Н.В. Славянская сторона Великой войны. *История Великой войны: в 3-х т.* / под. ред. А.Д. Шеманского. М.: Издание т-ва Н.В. Васильева, 1915. Т. 2. С. 3-32.
93. Adams W.G.S. The responsibility for the war. London: H. Milford, Oxford University Press, 1914. 20 p.
94. Archer W. Fighting a Philosophy. London, Edinburg, 1915. 26 p.
95. Aufruf an die Kulturwelt. *Kellermann H. (Hrsg.) Der Krieg der Geister. Eine Auslese deutscher und ausländischer Stimmen zum Weltkrieg*. Dresden, 1915. S. 64-66.

96. Barker E. Nietzsche and Treitschke: the worship of power in modern Germany. London: H. Milford, Oxford University Press, 1914. 28 p.
97. Beayen M. Austrian policy since 1867. London: H. Milford, Oxford University Press, 1914. 28 p.
98. Bergsräber L. Die Diplomatische Kämpfe vor Kriegsausbruch. Eine Kritische Studie auf Grund der offiziellen Veröffentlichungen aller beteiligten Staaten. *Historische Zeitschrift*. Bd. 114. München, Berlin, 1915. S. 493-495.
99. Bernhardi F. von. Germany and England. New York, 1915. 93 p.
100. Chesterton G.K. The Barbarism of Berlin. London, New York: Cassell, 1914. 94 p.
101. Chirol I.V. Germany and «the fear of Russia». London: H. Milford, Oxford University Press, 1914. 20 p.
102. Courtney W.L. Introductory. *Kennedy J. M. How the War Began*. London, New York, Toronto, 1914. P. V-XXVII.
103. Cramb J.A. Germany and England. New York: E.P. Dutton & Co, 1914. 152 p.
104. Darmstädter P. Die Machtpolitik Frankreichs. *Hitze O., Meinecke F., Oncken H., Schumacher H. (Hrsg.) Deutschland und der Weltkrieg*. Leipzig, 1915. S. 323-347.
105. Das Deutsche Weißbuch: über den Ausbruch des deutsch-russisch-französischen Krieges. Neumünster, 1916. 47 s.
106. Davis H. W. C. The political Thought of Heinrich von Treitschke. New York, 1915. 295 p.
107. Dearmer P. Russia and Britain. London, 1914. 21 p.
108. Delbrück H. Das deutsche Militärsystem. *Deutschland und der Weltkrieg*. Leipzig, Berlin, 1915. S. 171-185.
109. Delbrück H. Krieg und Politik. Teil1: 1914-1916, Teil 2: 1917-1918. Berlin, 1918. 193 s.

110. Delbrücks Gegenerklärung. *Böhme K. (Hrsg.). Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg.* S. 135-137.
111. Deutsche Reden in schwerer Zeit. Bd. 1. Hrsg. von der Zentralstelle für Volkswohlfahrt und dem Verein für Volkstümliche Kurse von Berliner Hochschullehrern. Berlin, 1915. 381 s.
112. Die deutschen Zeitungsverleger gegen Wolffs Bureau. *Die Redaktion.* 1916. 1. Januar. S. 6.
113. Die Krieg und die Zeitungen. *Die Redaktion. Fachzeitschrift für Redakteure, Journalisten, Schriftsteller und Verleger.* 1914. 16. November. S.1-3.
114. Dillon E.J. England and Germany. London, 1917. 311 p.
115. Dimnet E. The Evolution of Thought in Modern France. London, 1915. 22 p.
116. Eccles F.Y. Alsasse-Lorraine. London, 1914. 23 p.
117. Ehrlich L. Poland, Prussia and Cultura. London: H. Milford Oxford University Press, 1914. 27 p.
118. Eucken R. Deutschfeindliche Strömungen in Amerika. *Berliner Tageblatts.* Wochen-Ausgabe. 1915. 19. Januar. S. 2.
119. Eulenburg F. Völker-Psychologie. *Berliner Tageblatts.* Wochen-Ausgabe. 1917. 31. Juli. S. 3.
120. Fletcher C. R. L. The Germans. I: Their Empire. How they have made it. London: Oxford University Press, 1914. 36 p.
121. Fletcher C.R.L. The Germans. II: Their Empire. How they have made it. London: H. Milford, Oxford University Press, 1914. 31 p.
122. Fletcher C.R.L. The Germans: what they covet. Oxford: The Clarendon press, 1914. 35 p.
123. Forbes N. The Southern Slavs. London, 1915. 32 p.
124. Friederichsen M. Die Grenzmarken des europäischen Rußlands ihre geographische Eigenart und ihre Bedeutung für den Weltkrieg. Hamburg,

1915. 148 s.
125. Goetsch O. Russland als Gegner Deutschland. Leipzig, 1914. 62 s.
 126. Goldscheid R. Deutschlands grösste Gefahr. Berlin, 1915. 63 s.
 127. Gorčević S. Russland und Serbien von 1804-1915 nach Urkunden der Geheinarhive von St. Peterburg und Paris und des Wiener Archivs. München, 1916. 187 s.
 128. Guillard A. Modern Germany and her Historians. London, 1915. 360 p.
 129. Haeckel und Eucken gegen England. *Berliner Tageblatts*. Wochen-Ausgabe. 1914. 20. August. S. 5.
 130. Haller J. Britannia delenda! *Süddeutsche Zeitung*. № 256. 16. September 1914. S. 10
 131. Haupt A. Unsere englischen Vettern. *Tag*. № 259. 4. November 1914.
 132. Hauptmann G. Gegen Unwahrheit. *Berliner Tageblatts*. Wochen-Ausgabe. 1914. 10. September. S. 7.
 133. Hausrath A. Treitschke. His Doctrine of Germany Destiny and of International Relations. New York and London, 1914. 332 p.
 134. Headlam J.W. England, Germany and Europe. London, 1914. 133 p.
 135. Historische Zeitschrift. Bd.114. München, Berlin, 1915.
 136. Hueffer F. M. Between St. Dennis and St. George. A Sketch of Three Civilisations. London, New York, Toronto, 1915. 320 p.
 137. Jastrow J. Gegen wen führen wir Krieg? *Berliner Tageblatts*. Wochen-Ausgabe. 1914. 13. August. S. 3.
 138. Kellermann H. (Hrsg.) Der Krieg der Geister. Eine Auslese deutscher und ausländischer Stimmen zum Weltkrieg. Dresden, 1915. 495 s.
 139. Kjellén R. Die Ideen von 1914. Eine weltgeschichtliche Perspektive. 2. Aufl. Leipzig, 1916. 46 s.
 140. Lamprecht K. Krieg und Kultur. Drei vaterländische Vorträge. Leipzig, 1914. 96 s.
 141. Lamprecht K. Zur neuen Lage. Vortrag, gehalten in Leipzig am 23.

- August 1914. Leipzig, 1914. 20 s.
142. Lewicky E. Die Verdrängung Russlands vom Schwarzen Meer. *Berliner Tageblatt*. Wochen-Ausgabe für Ausland und Uebersee. 1914. 6. Oktober. S. 2.
 143. Lewicky E. Ukraine, Ukrainer und die Interessen Deutschland. Berlin, 1915. 65 s.
 144. Lewin E. The Germans and Africa. London: H. Milford, Oxford University Press, 1914. 31 p.
 145. Marcks E. Der Imperialismus und der Weltkrieg. Vortrag gehalten in der Gehe-Stiftung zu Dresden am 9. Oktober 1915. Leipzig, 1915. 26 s.
 146. Marcks E. Die Machtpolitik Englands. *Deutschland und der Weltkrieg*. S. 297-322.
 147. Matheson P. E. National Ideals. London, Edinburg, 1915. 30 p.
 148. Matheson P.E. National Ideals. London: New York Oxford University Press, H. Milford, 1915. 30 p.
 149. Meinecke F. Die deutsche Erhebung von 1914. Vorträge und Aufsätze. Stuttgart und Berlin, 1915. 99 s.
 150. Meinecke F. Einführung. *Ranke L. von. Die Großen Mächte*. Leipzig, 1916. S. 3-25.
 151. Meinecke F. Kultur, Machtpolitik und Militarismus. *Deutschland und der Weltkrieg*. Leipzig, Berlin, 1915. S. 593-616.
 152. Meinecke F. Wahrheit und Lüge. *Die deutsche Erhebung von 1914*. Stuttgart-Berlin, 1915. S. 64-73.
 153. Meyer E. England its political organization and development and the War against Germany. Boston: Ritter & company, 1916. 328 p.
 154. Mitrany D. Rumania. Her History and Politics. London, 1914. 12 p.
 155. Muir R. Britain's Case against Germany. An Examination of the Historical Background of the German Action in 1914. New York, Manchester, 1914. 220 p.

156. Muir R. The national principle and the war. London: H. Milford, Oxford University Press, 1914. 31 p.
157. Muir R. Nationalism and Internationalism. London, 1916. 198 p.
158. Muir R. The Expansion of Europa. The Culmination of Modern History. London, 1917. 284 p.
159. Muirhead J.H. German Philosophy and the War. London: H. Milford, Oxford University Press, 1915. 110 p.
160. Murray G. Thoughts on the war Author. London: H. Milford, Oxford University Press, 1914. 19 p.
161. N. A. British and German Ideals. The Meaning of the War. London, 1915. 119 p.
162. Naumann F. Central Europe. New York, 1917. 369 p.
163. Naumann F. Mitteleuropa. Berlin, 1916. 299 s.
164. Oncken G. Deutschland und England. *Süddeutsche Monatshefte*. September. 1914. S. 810.
165. Österreichisch-ungarisches Rotbuch Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914. Wien, 1915. 144 s.
166. Platzhoff W. Das erste Auftauchen Rußlands und der russischen Gefahr in der europäischen Politik. *Historische Zeitschrift*. 1916. 115 Bd. S. 77-93.
167. Prior W.R. Nort Sleswick under Prussian Rulle. 1864-1914. London, 1915. 15 p.
168. Raleigh W. Might is Right. Oxford: Oxford University Press, Humphrey Milford, 1915. 15 p.
169. Reich E. Germany's swelled head. London: Andrew Melrose, Ltd, 1914. 175 p.
170. Reiss R. A. How Austria-Hungary waged war in Serbia. Personal Investigations of a Neutral. Paris, 1915. 49 p.
171. Reller W. Das moderne England. Münster, 1915. 93 s.
172. Riser J. England und wir finanzielle und wirtschaftliche Kriegswirkungen

- in England und Deutschland. Leipzig, 1914. 89 s.
173. Robertson J.M. Britain versus Germany. An Open Letter to Professor Eduard Meyer of the University of Berlin. London, 1917. 124 p.
174. Row E.F. Outline of Prussian History to 1871. London: H. Milford, Oxford University Press, 1915. 21 p.
175. Sanday W. The Deeper Causes of the War. London, 1914. 120 p.
176. Sanday W. The meaning of the war for Germany and Great Britain: an attempt at synthesis. Oxford: The Clarendon press, 1915. 124 p.
177. Sarolea C. The Anglo-German problem. London, Edinburgh: T.C. & E.C. Jack Long Acre, W.C., 1915. 384 p.
178. Schiemann Th. Wie England eine Verständigung mit Deutschland verhinderte. Berlin, 1915. 29 s.
179. Schröer A. Zur Charakterisirung der Engländer. Bonn, 1915. 96 s.
180. Sieper E. England und der Krieg. Wer trägt die Schuld. *Berliner Tageblatts*. Wochen-Ausgabe. 1915. 26. Januar. S. 2.
181. Simmel G. Die Dialektik des deutschen Geistes. Simmel G. *Der Krieg und die geistigen Entscheidungen: Reden und Aufsätze*. München und Leipzig, 1917. S. 31-41.
182. Simmel G. Die Idee Europas. Simmel G. *Der Krieg und die geistigen Entscheidungen: Reden und Aufsätze*. München und Leipzig, 1917. S. 67-72.
183. Sladen D. The real "truth about Germany": facts about the war. New York, London: The Knickerbocker press, 1914. 272 p.
184. Schmitt B.E. England and Germany. 1740-1914. Princeton, London, 1916. 524 p.
185. Sombart W. Händler und Helden: Patriotische Besinnungen. München, 1915. 176 s.
186. Treitschke von H., his doctrine of German destiny and of international relations, together with a study of his life and work. New York and

- London: G. P. Putnam's sons, 1914. 364 p.
187. Troeltsch E. Die Ideen von 1914. *Die neue Rundschau*. 1916. Jg. 27. S. 605–624.
188. Troeltsch E. Über Maßstäbe zur Beurteilung Historischer Dinge. *Historische Zeitschrift*. 1916. 116 Bd. S. 1-47.
189. The War of democracy, the allies' statement: chapters on the fundamental significance of the struggle for a new Europe / [prepared by V. Bryce, D. Lloyd George and others]. New York, 1917. 441 p.
190. Übersberger H. Rußland und der Panslavismus. *Hitze O., Meinecke F., Oncken H., Schumacher H. (Hrsg.) Deutschland und der Weltkrieg*. Leipzig, 1915. S. 393-423.
191. Vinogradoff P.G. Russia, the psychology of a nation. London: H. Milford, Oxford University Press, 1914. 13 p.
192. Wartsch F. Die Machtpolitik Englands *Hitze O., Meinecke F., Oncken H., Schumacher H. (Hrsg.) Deutschland und der Weltkrieg*. Leipzig, 1915. S. 297-322.
193. Wilamowitz-Moellendorff von U. Militarismus und Wissenschaft. Gehalten im Festsale des Zoologischen Gartens am 20. November 1914. Wilamowitz-Moellendorff U. von. *Reden aus des Kriegzeit*. Bd. 2. Berlin, 1915. S. 32-48.
194. Wilkinson H.S. August 1914 the coming of the war. London: H. Milford, Oxford University Press, 1914. 89 p.
195. Wrede R. Die Zensur. *Die Redaktion. Fachzeitschrift für Redakteure, Journalisten, Schriftsteller und Verleger*. 1915. 1. Mai. S. 3.

I.3. Мемуари та спогади

196. Белов В.М. Кровью и железом: Впечатления офицера-участника офицера. Петроград: Издание библиотеки великой войны, 1915.

- 162 с.
197. Белов В.М. Лицо войны. Записки офицера. Петроград: Книгоиздательство М.В. Попова, 1915. 182 с.
198. Кареев Н.И. В недавнем немецком плену. *Русские Записки*. 1914. № 1. С. 89-103.
199. Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1990. 384 с
200. Ковалевский М.М. Моя жизнь: Воспоминания. Москва: РОССПЭН, 2005. 784 с.
201. Степной Н.А. Записки ополченца. Петроград: Издание комитета рабочих и солдатских депутатов, 1917. 88 с.
202. Степун Ф.А. Из писем прапорщика-артиллериста. Прага, 1926. 367 с.
203. Степун Ф.А. Бывшее и несбывшееся. СПб.: Алетейя, 2000. 651 с.
204. Якушев Д.П. В плену у немцев: письма и рассказы русских военнопленных. Петроград: Типография т-ва А.С. Суворина, 1916. 38 с.
205. Юнгер Э. В стальных грозах. Санк-Петербург: Владимир Даль, 2000. 330 с.

II. Література

II.1. Монографії, статті, дослідження

206. Агапов В.Л. Перед катастрофой: Россия в Первой мировой войне 1914-1918 гг. в зеркале русского «толстого» журнала. Владивосток, 2014. 188 с.
207. Андреев А. «Національна модель» університетської освіти: проблеми виникнення та розвитку в Західній Європі та Російській імперії. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Випуск 7. Спеціальне видання: Університети та нації в Російській імперії*. Харків; Київ:

- Критика, 2005. С. 75-107.
208. Антощенко А.В., Свешников А.В. Исторический семинарий как место знания. *Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом*. Москва: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2012. С. 138-161.
209. Арамилев В. В дыму войны. Записки вольноопределяющегося (1914-1917 гг.). Москва: Молодая гвардия, 1930. 340 с.
210. Аржаковский А.А. Журнал ПУТЬ (1925-1940): Поколение русских религиозных мыслителей в эмиграции. К., 2000. 656 с.
211. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Бориса Хлебникова. М.: Новое литературное обозрение, 2014. 328 с.
212. Баженова А.Ю. Историки Императорского Варшавского университета 1869-1915: просвещение, наука, политика. Люблин, Instytut Europy Środkowo–Wschodniej, 2014. 408 с.
213. Барвінська П.І. Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці ХІХ. початку ХХІ ст. Одеса: Одеськ. націон. ун-т імені І.І. Мечникова, 2012. 450 с.
214. Бахтурина А.Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. М.: АИРО-XX, 2000. 263 с.
215. Бивир М. Роль контекстов в понимании и объяснении. *История понятий, история дискурса, история метафор*. М., 2010. С. 112-152.
216. Богданова О.А. Русская классика и восприятие Первой мировой войны в литературной среде России 1914 г. (На материалах журнала «Русская мысль» и др. изданий). *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы*. М.: ИМЛИ РАН, 2013. С. 119-143
217. Жердева Ю.А. Визуализация бедствования в изобразительной

- культуре Первой мировой войны (1914–1918). *Большая война России*. Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже царской и советской эпох. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 208 с.
218. Борщукова Е.Д. Формирование антигерманских настроений как специфической формы российского патриотизма в годы Первой мировой войны. *КЛИО*. 2010. № 4 (51). С. 51-54.
219. Бочков Е.А. «Придать юбилею Отечественной войны значение всенародного торжества»: деятельность высших и центральных органов власти и управления российской империи по организации праздничных мероприятий, посвященных 100-летию отечественной войны 1812 г. *Новейшая история России*. 2012. № 3. С. 6-25.
220. Брачев В.С. «Наша русская школа историков» и ее судьба. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2001. Сер.2. Вып. 1. (№ 2). С.3-14.
221. Ватник Н.С. Средние учебные заведения Москвы в праздновании 100-летия Отечественной войны 1812 года. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2012. № 10 (24). С. 58-62.
222. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реєнт; Ред. кол.: В. А. Смолій (голова). НАН України. Інститут історії України. К.: ТОВ «Видавництво „КЛІО“», 2014. 784 с.
223. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Упорядн. О. Реєнт; Ред. кол.: В. А. Смолій (голова). НАН України. Інститут історії України. К.: ТОВ «Видавництво „КЛІО“», 2015. 800 с.
224. Венгер Н.В. Немецкий вопрос в системе идеологии и деятельности

- правомонархических партий в Российской империи (1905–1917). *Образование, жизнь и судьба немецких поселений в России*. М.: Рус Дойч, 2016. С.142-165.
225. Венгер Н.В. Монархія і народ: еволюція образу влади на тлі подій Великої війни 1914–1918 рр. *Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки*: Монографія / ред. С. С. Троян. К.: Кондор, 2018. С. 182-213.
226. Вернер К.Ф., Гцницер Ф., Козеллек Р., Шенеман Б. Народ, нация, национализм, маса (Volk, Nation, Nationalismus, Masse). *Словарь основных исторических понятий. Избранные статьи в 2-х томах*. Т. 2. М.: «Новое литературное обозрение», 2014. С. 691.
227. Волковский Н.Л. История информационных войн: в 2 ч. СПб.: Полигон, 2003. Ч. 2. 735 с.
228. Гейдорн Г. Монополии. Пресса. Война. Исследования внешней политики Германии с 1902 по 1914 год. Роль прессы в подготовке Первой мировой войны. Москва: Прогресс, 1964. 573 с.
229. Горбачева Л.О. Официальная пропаганда и формирование образа врага в российском общественном сознании в годы Первой мировой войны. *Документ. Архив. История. Современность*. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2013. Вып. 13. С. 170-181.
230. Гудков Л.Д. Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции. *Образ врага* / сост. Л.Д. Гудков; ред. Н. Конрадова. М. ОГИ, О-23, 2005. С. 7-79.
231. Гужва Д.Г. Военная цензура русской периодической печати в годы Первой мировой войны. *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы*. М.: ИМЛИ РАН, 2013. С. 524-537.
232. Данн О. Нации и национализм в Германии 1770-1990: монография / пер. с нем. И. П. Стребловой. СПб.: Наука, 2003. 469 с.

233. Дмитриев А.Н. От академического интернационализма к системе национально-государственной науки. *Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны* / под ред. Э.И. Колчинского, Д. Байрау, Ю.А. Лайус. СПб.: Нестор-История, 2007. С. 32-56.
234. Дмитриев А.Н. Прошлое нашего прошлого: проблематика исторической культуры в Российской империи. *Историческая культура императорской России. Формирование представлений о прошлом*. М.: ИД ВШЭ, 2012. С. 9-33.
235. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) Харків: Апостроф, 2012. 568 с.
236. Жванко Л.М. Україна в роки Першої світової війни: розв'язання проблем біженства (1914–1918 рр.) *Дриновський збірник* / під ред. М. Г. Станчева. Харків; Софія: Вид-во Болгар. Акад. наук ім. Марина Дринова, 2015. Т. VIII. С. 310–320.
237. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни часів Російської імперії: головні напрямки зарубіжної історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. ст. / редкол.: В. А. Смолій (голова); НАН України, Ін-т іст. України. Київ, 2014. Вип. 24. С. 373–394.
238. Журбина Н.Е. Роль прессы в процессе перемены общественно-политического климата в Германии накануне Первой мировой войны. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2008. № 77. С. 68-72.
239. Забелина Г.Ю. Первая мировая война: немцы глазами британцев. *Новая и новейшая история*. 2011. № 1. С. 210-218.
240. Иванов А.А. «Русский щит должен быть прибит к вратам Царьграда»: взгляды русских консерваторов на цели России в Первой мировой войне. *От противостояния идеологий к служению идеалам. Российское общество в 1914-1945 гг.* [Сборник статей]. М.: Новый

- хронограф, 2016. С. 57-70.
241. Иванов А.Е. Отклики Первой мировой войны в высшей школе Российской империи *Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны* / под ред. Э.И. Колчинского, Д. Байрау, Ю.А. Лайус. СПб: Нестор-История, 2007. С. 207-220.
242. Иванов А.Е. Российское «ученое сословие» в годы Второй отечественной войны. *Вопросы истории естествознания и техники*. 1999. № 2. С. 108-127.
243. Историография истории нового времени стран Европы и Америки. / под ред. И. П. Дементьева. Москва: Высшая школа, 1990. 512 с.
244. Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом. М.: Дом высшей школы экономики, 2012. 551 с.
245. Каганович Б.С. Евгений Викторович Тарле и петербургская школа историков. СПб: Издательств Дмитрий Буланин. 1995. 138 с.
246. Кантор В.К. Ф.А. Степун: русский философ в эпоху безумия Разума. *Степун Ф.А. Сочинения*. М.: РОСПЭН, 2000. С. 3-33.
247. Каплан В. Исторические общества и идея исторического просвещения (конец XIX — начало XX века). *Историческая культура императорской России*. Москва: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2012. С. 355-380.
248. Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. К.: Laugus, Антропол-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
249. Кирьянов Ю.И. Крайние правые партии и общество. *Политические партии и общество в России 1914-1917 гг.* СПб., 2000. 472 с.
250. Колчинский Э.И. Первая мировая война и некоторые векторы трансформации науки в Германии и России. *Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны* / под ред. Э.И. Колчинского, Д. Байрау, Ю.А. Лайус. СПб: Нестор-История,

2007. С. 9-24.
251. Корнеліссен Х. Національно-консервативна історіографія в Німеччині з 1870 року. *Історія та історіографія в Європі*. 2004. Вип. 3. С. 14-24.
252. Котова С. В. Формування «образу ворога» в роки Першої світової війни (1914-1918) в сучасній зарубіжній історіографії. *Історія та історіографія в Європі*. 2019. Вип.6: Ідеології та практики націоналізму та ксенофобії у Східній Європі. С. 97-108.
253. Котова С.В. «Образ чужого» і «образ ворога»: «імагологія» в сучасних міждисциплінарних гуманітарних дослідженнях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2015. № 127. С. 20-24.
254. Котова С.В. Історична політика і професійна історіографія: Historia Militants в Росії в роки Першої світової війни. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історик на зламах історії: Досвід переживання*. Дніпро: Видавництво «Пороги», 2017. С. 292-312.
255. Котова С.В. «Образ війни» в інтелектуальному просторі Росії 1914 року (на матеріалах журналу «Русская мысль»): [тези] // Шевченківська весна. Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції, студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна—2015: Історія» (1-3 квітня 2015 р., м. Київ) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка Історичний факультет Наукове товариство студентів та аспірантів. К.: Логос, 2014. С. 113-117.
256. Котова С.В. Російська періодика як джерело для вивчення формування «образу ворога» в роки Першої світової війни (1914-1918 рр.). *П'ятнадцяті джерелознавчі читання. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 70-річчю створення*

- кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки КНУ (4 листопада 2014 р., м. Київ). К., 2014. С. 113-117.*
257. Крючков И.В. Образ Отечественной войны 1812 года в либеральной российской прессе в контексте столетнего юбилея войны. *История и историческая память*. 2012. Вып.6. С. 9-19.
258. Кураев О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. Київ, 2009. 454 с.
259. Купцова И.В. «Inter arma silen musae»? (Дискуссии в периодической печати о назначении искусства в годы Первой мировой войны). *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы*. М.: ИМЛИ РАН, 2013. С. 579-587.
260. Лассуэлл Г. Техника пропаганды в мировой войне. / пер. с англ. Н.М. Потапова, М., Л.: Издательство военной политической литературы, 1929. 212 с.
261. Леонтьева О.Б. Историческая память и образы прошлого в культуре пореформенной России. *Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории* / под. ред. Л.П. Репиной. М.: Кругъ, 2008. С. 636-682.
262. Леонхард Й. Ящик Пандоры XX века: Первая мировая война. *Идеи и идеалы*. 2015. № 3 (25). С. 7-19.
263. Лукьянов М.Н. «Образ врага» или «образ друга»? Германия и Великобритания глазами русских правых накануне Первой мировой войны. *Вопросы культурологии*. 2010. № 8. С.45-49.
264. Любченко В.Б. Киевский Клуб прогрессивных русских националистов // *Енциклопедія історії України*. Т. 4: Ка-Ком. К.: Наукова думка, 2007. С. 321-322.
265. Мамонтова М. А. Коммуникативное пространство отечественной исторической науки на рубеже XIX–XX веков. *Диалог со временем*.

2011. № 36. С. 267-277.
266. Мауер Т. «Война умов» и общность европейцев. Размышления по поводу отклика русских ученых на воззвание их германских коллег. *Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны* / под ред. Э.И. Колчинского, Д. Байрау, Ю.А. Лайус. СПб.: Нестор-История, 2007. С. 57-78.
267. Мохначева М.П. Журналистика и историческая наука. Кн.2. Журналистика и историографическая традиция в России 30-70-х гг. XIX века. М., 1999. 511 с.
268. Мягков Г.П. «Русская историческая школа»: Методологические и идейно-политические позиции. Казань, 1988. 198 с.
269. Нагорна Л.П. Исторична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. К. 2014. 382 с.
270. Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны / под ред. Э.И. Колчинского, Д. Байрау, Ю.А. Лайус. СПб.: Нестор-История, 2007. 504 с.
271. Никифоров С. Ю. Историки «русской школы» в эпоху Первой мировой войны (1914. 1918 гг.). *Ярославский педагогический вестник*. 2014. № 2. Т. 1 (Гуманитарные науки). С. 54-58.
272. Носков В.В. Первая мировая война и русская философия истории. *Проблемы всемирной истории*. СПб., 2000. С. 82-92.
273. Оболонкова М.А. Репрезентация образа англичан в сознании российских интеллектуалов и Первая мировая война. *Вестник Пермского университета. История*. 2017. Вып. 3 (38). С. 48-55.
274. Палієнко М.Г. Міжнародні зв'язки вчених Університету св. Володимира у XIX — на початку XX століття. *Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури*. Київ, 1999. Ч.І. С. 45-47.
275. Патрушев А. Германская история. М., 2003. 256 с.

276. Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации / Под ред. Л.С. Белоусова, А.С. Манькина. Москва: Издательство Московского университета, 2014. 816 с.
277. Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій: Колективна монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна. К.: Кондор-Видавництво, 2017. 280 с.
278. Погодин С.Н. «Русская школа» историков: Н.И. Кареев, И.В. Лучицкий, М.М. Ковалевский. СПб., 1997. 377 с.
279. Полонский В.В. Историсофия славянства в русской публицистике периода Великой войны: идеологические предпосылки и опыты символической дешифровки событий. *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы*. М.: ИМЛИ РАН, 2013. С. 25-38.
280. Попова Т.Н. Дисциплинарный образ науки: подходы и понятия. Одесса, 2019. 392 с.
281. Посохов С. І. «Свої», «чужі», «інші»: проблеми та перспективи імагології. *Харківський історіографічний збірник*. 2016. Вип. 15. С. 28-41.
282. Правые в 1915 – фев. 1917 (по перлюстрированным Департаментом полиции письмам / Публ. Ю. И. Кирьянова. *Минувшее: Ист. альманах*. 1993. Т. 14. С. 145-225.
283. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. М.: Кругъ, 2011. 560 с.
284. Репина Л.П. Историческая культура как предмет исследования. *История и память: историческая культура Европы до начала нового времени* / под ред. Л.П. Репиной. М.: Кругъ, 2006. С. 5-18.
285. Репина Л.П. Память о прошлом и история. *Диалог со временем: память о прошлом в контексте истории* / под. ред. Л.П. Репиной. М., Кругъ, 2008. С. 7-18.

286. Рингер Ф. Закат немецких мандаринов: Академическое сообщество в Германии, 1890-1933. / пер. с англ. Е. Канищевой и П. Гольдина. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 645 с.
287. Родигина Н.Н. «Журналы были нашими лабораториями...»: конструирование исторического сознания провинциальных интеллектуалов второй половины XIX века. *Историческая культура императорской России*. Москва: Изд. Дом Высшей школы экономики. 2012. С. 280-307.
288. Российские историки на международных конгрессах исторических наук (1900-2000 гг.). Исторический обзор. М. ИВИ: 2005. 200 с.
289. Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис / отв. ред. Ю.А. Петров. М.: Политическая энциклопедия, 2014. 982 с.
290. Ростовцев Е.А., Андреева В.В. Воюющий университет в фокусе периодической печати (1914–1915). *Клио*. № 10 (130). 2017. С. 118-135.
291. Ростовцев Е.А., Баринов Д.А. Петроградская университетская корпорация в годы I Мировой войны: опыт коллективного портрета. *Клио*. 2017. №10 (130). С. 136-144.
292. Ростовцев Е.А., Баринов Д.А. Столичный университет и Первая мировая война: теория и практика «академического патриотизма». *Былые годы*. 2014. №34 (4). С. 592-604.
293. Ростовцев Е.А., Сидорчук И.В. Академический патриотизм: пропагандистские тексты преподавателей российской высшей школы в годы Первой мировой войны. *Вопросы истории естествознания и техники*. 2014. № 3. С. 3-21
294. Ростовцев Е.А., Сидорчук И.В. Мобилизация интеллекта и отравляющие газы: к истории науки в Петроградском университете в годы I Мировой войны. *Клио*. № 8 (116). 2016. С. 40-48.

295. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
296. Савельева И. М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. Т.2: Образы прошлого. СПб., 2006. 751 с.
297. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. В 2 т. Т. 1.: Конструирование прошлого. М., 2003. 632 с.
298. Самохина Г.А. Первая мировая война как борьба цивилизаций в концепциях русской дореволюционной либеральной историографии. *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*. 2014. № 5. С. 83-89.
299. Семенова Е.Ю. Периодическая печать и цензура в годы Первой мировой войны как фактор формирования менталитета российского общества (по материалам Поволжских губерний). *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2008. Т. 10. № 1. С. 71-85.
300. Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. 288 с.
301. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. М.: Российская политическая энциклопедия, 1999. 383 с.
302. Сергеев Е.Ю. Актуальные проблемы изучения российской и зарубежной периодики в годы Первой мировой войны. *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы*. М.: ИМЛИ РАН, 2013. С. 15-22.
303. Синеокая Ю. Ницше в России XXI века. *Фридрих Ницше: наследие и проект*. Москва, 2017. С. 647-665.
304. Синеокая Ю. Три образа Ницше в русской культуре. Москва, 2008. 195 с.

305. Соловьев К.А. Русские либералы о целях России в Первой мировой войне. *От противостояния идеологий к служению идеалам. Российское общество в 1914-1945 гг.* [Сборник статей]. М.: Новый хронограф, 2016. С. 47-56.
306. Стельмах С.П. Вчені Київського університету в німецьких університетах (XIX – початок XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16: Німці в етнокультурному просторі України. С. 148-152.
307. Стельмах С.П. Інституціоналізація історичної науки. *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е-Й. К.: Наук. думка, 2005. С. 504-507.
308. Стельмах С.П. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 28-39.
309. Стельмах С.П. Інтернаціональна наука і національна культура: Європейські університети й академічне співтовариство в оцінках вчених Київського університету (друга половина XIX – початок XX ст.). *Київська старовина*. 2003. № 1. С. 65-73.
310. Стельмах С.П. Інтернаціональні впливи — національні традиції: національні історичні культури та історіографії в Європі. *Історія та історіографія в Європі*. К. 2003. Вип. 1-2. С. 7-18.
311. Стельмах С.П. Історизм. *Енциклопедія історії України*. К.: Наукова думка, 2005. Т. 3. Т. 3: Е-Й. С. 548.
312. Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття: монографія. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К.: ВПЦ Київський університет, 2005. 378 с.
313. Стельмах С.П. Історична наука, загальні тенденції й основні етапи її розвитку в Європі та Північній Америці. *Енциклопедія історії України*. К.: Наукова думка, 2005. Т. 3: Е-Й. С. 562-566.
314. Стельмах С.П. Історія культур пам'яті. *Енциклопедія історії України*:

- К.: Наукова думка, 2005. Т. 3. С. 601-602.
315. Стельмах С.П. Культурний трансфер і інтеграція України в освітньо-науковий простір Європи в ХІХ — на початку ХХ століття. *Україна в культурному та політичному просторі Європи (нариси історії): монографія* / За ред. О. П. Машевського та С. П. Стельмаха. К.: ВПЦ «Київський університет», 2018. С. 110-144.
316. Стельмах С.П. Міжнародні зв'язки істориків України у другій половині ХІХ століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. 1998. Вип. 38, С. 3-9.
317. Стельмах С.П., Котова С.В. «Історична культура» в сучасних зарубіжних та вітчизняному історіографічному дискурсах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2014. № 4 (122). С.48-51.
318. Степанский А.Д. К истории научно-исторических обществ дореволюционной России. *Археографический ежегодник за 1974 год*. Москва: Наука, 1975. С. 38-56.
319. Студеникин М.Т. Становление и развитие школьного исторического образования в России XVI. начала XX вв. [монография]. Москва: МПГУ, 2011. 226 с.
320. Суржик Д.В. Англо-германская информационная война в США в годы Первой мировой войны. *Междисциплинарный научно-аналитический и образовательный журнал Пространство и время*. 2013. № 1 (11). С. 88-93.
321. Тихонов В.В. Европеизм и панславизм – два направления в русской научно-исторической публицистике периода Первой мировой войны. *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы*. М.: ИМЛИ РАН, 2013. С. 39-47.
322. Туполев Б. М. Курт Ритцель о «Срединной Европе» в начале Первой

- мировой войны. *Славяноведение*. 2008. № 1. С. 23-28.
323. Филимонов В.А. Н.И. Кареев и Первая мировая война: взгляд очевидца и рефлексия историка. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2015. № 1. С. 106-112.
324. Фуллер У. Внутренний враг. Шпиономания и закат императорской России. М., 2009. 376 с.
325. Хейстингс М. Первая мировая война: Катастрофа 1914 года / пер. с англ. М. Десятова. Москва: Альпина нон-фикшн, 2014. 604 с.
326. Хеллман Б. Когда время славянофильствовало. Русские философы и Первая мировая война. *Встречи и столкновения: Статьи по русской литературе*. Хельсинки, 2009. С. 9-29.
327. Цимбаев К.Н. Реконструкция прошлого и конструирование будущего в России XIX века: опыт использования исторических юбилеев в политических целях. *Историческая культура императорской России. Формирование представлений о прошлом*. М.: Москва: Изд. Дом Высшей школы экономики. 2012. С. 475-498.
328. Цимбаев К.Н. Славянский вопрос в немецкой политической мысли начала XX века. Геополитическая картина мира германской публицистики. *Петербургские славянские и балканские исследования*. 2015. Январь–Июнь. № 1. С. 42-63.
329. Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России. *Историческая культура императорской России*. Москва: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2012. С. 113-138.
330. Чирскова И.М. Цензура и историческое знание в России второй половины XIX века. *Историческая культура императорской России*. Москва: Изд. Дом Высшей школы экономики. 2012. С. 308-327.
331. Шелохаев В.В. Разработка кадетами национального вопроса в годы Первой мировой войны. *Первая мировая война: Пролог XX века*. М.,

1998. С. 355-366.
332. Шубина А.Н. Формирование «образа врага» и отношение к российским немцам в годы Первой мировой войны. *Вестник Московского университета им. М.В. Ломоносова. Серия: История.* 2011. № 4. С. 119-131.
333. Юдин Н.В. Война далекая и близкая: представления о военной угрозе в странах Антанты накануне Первой мировой войны (1913 — июнь 1914 гг.). *Исторические исследования.* 2014. № 1. С. 143-165.
334. Юдин Н.В. Патриотический подъем в начале Первой мировой войны: конструктивистский ракурс. *Вестник МГИМО.* 2017. 5 (56). С. 17-25.
335. Юдин Н.В. Создание образа врага в пропаганде стран Антанты в начале Первой мировой войны (август-декабрь 1914). *Известия Саратовского университета. Серия: История, Международные отношения.* Т. 12. № 3. С. 50-59.
336. Alter P. The Royal Society and the International Association of Academies, 1897–1919. *Notes and Records of the Royal Society of London.* 1980. Vol. 34. № 2. P. 241-265.
337. Bakirov V., Posokhov S. Universities during World War 1: common trends and Ukrainian experience. *IUIES JOURNAL (International University Institute for European Studies Journal).* Vol. 4, number 1, March 2017. 85-99.
338. Bentley M. Shape and Pattern in British Historical Writing, 1815-1945 / Macintyre S., Maiguashca J. and Pók A. (Ed.). *The Oxford History of Historical Writing: 1800-1945.* Vol. 4. Oxford, 2011. P. 204-224.
339. Ben-David J. Academy, University and Research Institute in the 19th and 20th Centuries: A Study of Changing Functions and Structures. E.K. Scheuch, H. v. Alemann (Hrsg.) *Das Forschungsinstitut. Formen der Institutionalisierung von Wissenschaft.* Erlangen, 1978. S. 27-46.
340. Berger S. The Invention on European National Traditions in European

- Romanticism / Macintyre S., Maiguaschca J. (Ed.). *The Oxford History of Historical Writing*. 1800-1945. Oxford, 2011. P. 19-40.
341. Berger S. *The search for Normality: National Identity and Historical Consciousness in Germany since 1800*. Bergmann Books, 2003. 305 p.
342. Berghahn V. R. *Origins. The Cambridge History of the First World War. Volume 1: Global War*. Cambridge, 2014. P. 16-38.
343. Böhme K. (Hrsg.). *Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg*. 2. Auflage. Stuttgart, 2014. 253 s.
344. Braybon G. *Evidence, History, and the Great War: Historians and the Impact of 1914-18*. Oxford: Berghahn, 2004. 260 p.
345. Breisach E. *Historiography. Ancient, Medieval and Modern*. Chicago: University of Chicago Press, 2007. 518 p.
346. Bruch vom R. *Gelehrtenpolitik, Sozialwissenschaften und akademische Diskurse in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006. 430 s.
347. Bruendel S. *Volksgemeinschaft oder Volksstaat. Die „Ideen 1914“ und die Neuordnung Deutschlands im Ersten Weltkrieg*. Berlin, 2003. 405 s.
348. Calic M.-J. *Südosteuropa. Weltgeschichte einer Region*. München: Verlag C.H. Beck, 2016. 704 s.
349. Conrad S. *What is Global History*. Oxford, 2016. 299 p.
350. Cornelißen Ch. *Das Studium der Geschichtswissenschaften / Cornelißen Ch. (Hg.). Geschichtswissenschaften. Eine Einführung*. Frankfurt-Main, 2000. S. 9-25.
351. Cornelißen Ch. *Geschichtswissenschaften: Eine Einführung*. Frankfurt-Main, 2000. 320 s.
352. Derez M. *The Flames of Louvain: The War Experience of an Academic Community* London: Leo Cooper, 1996. 629 p.
353. Dmitriev A.N. *La mobilisation intellectuelle (L'internationale et la Première Guerre mondiale)*. *Cahiers du Monde Russe, Soviétique et Post-*

- Sovietique*. 2002. Vol. 43. № 4. P. 617-644.
354. Einleitung / Böhme K. (Hrsg.). *Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg*. S. 13.
355. Evans R. J. Rereading German History: From Unification to Reunification 1800-1966. New-York, 2002. 272 p.
356. Fox J. *British Art and the First World War, 1914–1924*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 256 p.
357. Fuchs E. Wissenschaft, Kongreßbewegung und Weltausstellungen: Zu den Anfängen der Wissenschaftsinternationale vor dem Ersten Weltkrieg. Diesener G. und Middell M. (Hrsg.) *Historikertage im Vergleich (Comparativ, Jg.6, H. 5-6)*. Leipzig, 1996. S. 156–177.
358. Geyer D. Zwischen Bildungsbürgertum und Intelligenzija. W. Conze u. J. Kocka (Hrsg.) *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 1985. S.207-227.
359. Goldstein Doris S. The Professionalization of History in Britain in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries. *Storia della storiografia*. 1983. № 3. S.3-27.
360. Gregory A. *The Last Great War: British Society and The First World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 364 p.
361. Hardtwig W. *Geschichtskultur und Wissenschaft*. München, 1990. 317 s.
362. Harrison R., Jones A. and Lambert P. and Schofield Ph. (Ed.) *The institutionalisation and organisation of history. Making History. An introduction to the history and practices of discipline*. London and New York, 2004. P. 14-21.
363. Haupt H-G., Kocka J. *Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung*. Ders. (Hrsg.) *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt-Main, 1996. S. 9-46.
364. Iggers G. G. *Deutsche Geschichtswissenschaft: eine Kritik der*

- traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1997. 470 s.
365. Iggers G. G. Reflections on Writing a Historiography Today. Blanke H. W. u.a. (Hrsg.). *Dimensionen der Historik: Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute*. Köln, Weimar u.a., 1998. S.197-208.
366. Iggers G. G. The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. Wesleyan Univ. Pr., Middletown, Connecticut, 1968. 363 s.
367. Iggers G. G. The Intellectual Foundations of Nineteenth-Century 'Scientific' History: The German Model. Macintyre S., Maignashca J. and Pók A. (Ed.). *The Oxford History of Historical Writing: 1800-1945*. Oxford, 2011. Vol. 4. P. 41-58.
368. Iggers G. Heinrich von Treitschke / Hans-Ulrich Wehler (Hg.), *Deutsche Historiker*, Bd. 2, Göttingen 1971. S. 66-80.
369. Iggers G.G. Deutsche Geschichtswissenschaft: eine Kritik der traditionellen Geschichtsschreibung von Herder bis zur Gegenwart. Wien, Köln, Weimar, 1997. 457 s.
370. Iggers G.G. Nationalism and Historiography, 1789-1996: The German example in historical perspective. Berger S., Donovan M. and K. Passmore (Ed.). *Writing National Histories. Western Europa since 1800*. New York, 1999. P. 15-29.
371. Iriye A. Global and Transnational History: The Past, Present, and Future. Basingstoke, 2013. 88 p.
372. John J. Universitäten und Wissenschaftskulturen von der Jahrhundertwende 1900 bis zum Ende der Weimarer Republik 1930-33. Gebrochene Wissenschaftskulturen. Grüttner M., Hachtmann R., Jarausch K. H., John J. und Middel M. (Hrsg.). *Universität und Politik im 20. Jahrhundert*. Göttingen, 2011. S. 23-28.

373. Kenyon J. *The History Man. The Historical Profession in England since the Renaissance.* London, 1993. 338 p.
374. Kitchen M. *A History of Modern Germany. 1800 to the Present.* Wiley-Blackwell, 2011. 440 p.
375. König M. *Agitation – Zensur – Propaganda: Der U-Boot-Krieg und die deutsche Öffentlichkeit im Ersten Weltkrieg.* Stuttgart, 2014. 829 s.
376. *Krieg und Propaganda. 1914-1918.* München, 2014. 224 s.
377. Kruse von W. *Kriegsideologie und moderne Massenkultur. Dossier: Der Erste Weltkrieg (Erstellt am 12.04.2018).* S. 70.
378. Kunz J.L. *Bibliographie der Kriegsliteratur (Politik, Geschichte, Philosophie, Völkerrecht, Friedensfrage).* Berlin, 1920. 96 s.
379. Lehnert E. Die „Ideen von 1914“. *Sezession.* 58. Februar, 2014. S. 14-17.
380. Leonhard J. Construction and Perception of National Images: Germany and Britain, 1870-1914. *The Linacre Journal.* 2000. Vol. 67. P. 45-67.
381. Leonhard J. *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges.* München: Verlag C. H. Beck, 2014. 1157 s.
382. Mackenzie J.M. *Propaganda and Empire. The Manipulation of British Public Opinion, 1880-1960. (Studies in Imperialism).* Manchester: Manchester University Press, 1985. P. 35.
383. Messinger G. *British Propaganda and the State in the First World War.* Manchester: Manchester University Press, 1992. 240 p.
384. Metzler G. *Deutschland in der Internationalen Wissenschaftsbeziehungen, 1900-1930. Gebrochene Wissenschaftskulturen: Universität und Politik im 20. Jahrhundert.* Göttingen, 2011. S. 55-82.
385. Meyer-Rewerts U.G., Stöckmann H. Das „Manifest der 93“. Ausdruck oder Negation der Zivilgesellschaft? Klatt J., Lorenz R. (Hrsg.). *Manifeste. Geschichte und Gegenwart des politischen Appells.* Transcript Verlag, 2010. S. 113-134.
386. Middell M. *Die ersten Historikertage in Deutschland.* Diesener G. und

- Middell M. (Hrsg.) *Historikertage im Vergleich (Comparativ, Jg.6, H.5-6)*. Leipzig, 1996. S. 21-26.
387. Mommsen W. J. (Hrsg.) *Kultur und Krieg: Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*. München, 1996. 290 s.
388. Mommsen W. J. *Wissenschaft, Krieg und die Berliner Akademie der Wissenschaften. Die Preußische Akademie der Wissenschaften in den beiden Weltkriegen. «Die Preußische Akademie der Wissenschaften zu Berlin in Krieg und Frieden, in Republik und Diktatur 1914-1945»*. *Forschungsberichte der Interdisziplinären Arbeitsgruppen der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften*. Band 8. Berlin, 2000. S. 4-25.
389. Mommsen W.J. *Einleitung: Die deutschen kulturellen Eliten im Ersten Weltkrieg*. Mommsen W.J. (Hrsg.). *Kultur und Krieg: Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*. München, 1996. S. 1-17.
390. Monger D. *Patriotism and Propaganda in First World War Britain: The National War Aims Committee and Civilian Morale*. Liverpool: Liverpool University Press, 2012. 375 p.
391. Monger D. *Transcending the nation: domestic propaganda and supranational patriotism in Britain, 1917-18. World War I and propaganda*. Leiden [u.a.]: Brill, 2014. 360 p.
392. Müller S. *Kultur in Deutschland. Vom Kaiserreich bis zur Wiedervereinigung*. Stuttgart, 2017. 626 s.
393. Müller S.O. *Die Nation als Waffe und Forstellung. Nationalismus in Deutschland und Großbritannien im Ersten Weltkrieg*. Göttingen, 2002. 427 s.
394. Münkler H. *Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918*. Berlin: Rowohlt, 2013. 928 s.
395. Nipperdey Th. *Deutsche Geschichte: 1800 – 1866. Bürgerwelt und starker*

- Staat. München, 1998. 838 s.
396. Nipperdey Th. Deutsche Geschichte: 1866-1918. Bd. 1. Arbeitswelt und Bürgergeist. München, 1998. 885 s.
397. Nipperdey Th. Deutsche Geschichte: 1866-1918. Bd. 2. Machtstaat vor der Demokratie. München, 1998. 948 s.
398. Norris S. The War of Images: Russian Popular Prints, Wartime Culture, and National Identity, 1812-1945. Northern Illinois University Press, 2006. 291 p.
399. Domansky E. The Transformation of State and Society in World War I Germany. Weiner A. (Ed.). *Landscaping the Human Garden: Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework*. Stanford, 2003. P. 46-66.
400. Osterhammel J. Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts. 3. Aufl. München, 2009. 1568 s.
401. Osterhammel J. Epochen der britischen Geschichtsschreibung. Kütler W., Rüsen, Schulin E. (Hrsg.) *Geschichtsdiskurs. Bd 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte*. Frankfurt-Main, 1993. S. 157-188.
402. Paddock Troy R. E. A call to Arms: Propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War. Westport, Connecticut: Praeger Publishers, 2004. 212 p.
403. Paddock Troy R. E. World War I and Propaganda. Leiden: Brill, 2014. 360 p.
404. Popular Experience and Cultural Representation of the Great War, 1914-1918. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 135 p.
405. Quinn P. J. The Conning of America: The Great War and American Popular Literature. Amsterdam: Rodopi Bv Editions, 2001. 261 p.
406. Raphael L. Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart. München, 2003. 293

- s.
407. Raphael L. Organizational Frameworks of University Life and Their Impact on Historiographical Practice. Torstendahl R., Veit-Brause I. (Ed.) *History-Making. The Intellectual and Social Formation of a Discipline*. Stockholm, 1996. P. 151-167.
 408. Ringer F. Toward a social history of knowledge: collected essays. Berghahn Books, 2000. 257 s.
 409. Ryley J. The Historian Who Sold Out: James Bryce and the Bryce Report. *Iowa Historical Review*. 2008. Vol. 1. Iss. 2. P. 60-61.
 410. Sachsenmaier D. Global Perspectives on Global History. Theories and Approaches in a Connected World. Cambridge, 2011. 331 p.
 411. Sanders M.L. British Propaganda During the First World War, 1914–18. London: Macmillan, 1983. 320 p.
 412. Schleier H. Epochen der deutschen Geschichtsschreibung seit der Mitte des 18. Jahrhunderts. *Kütler W., Rüsen J., Schulin E. (Hrsg.) Geschichtsdiskurs*. Bd. 1. S. 133-156.
 413. Schor R. La France dans la Première guerre mondiale. Paris: Nathan, 1997. 128 p.
 414. Schramm M. Das Deutschlandbild in der britischen Presse. 1912–1919. Berlin, 2007. 610 s.
 415. Schulin E. Friedrich Meinecke. *Wehler H. U. (Hrsg.) Deutsche Historiker*. Göttingen, 1973. S.39-56.
 416. Schwabe K. Hermann Oncken. *Deutsche Historiker*. Göttingen, 1973. S. 189-205.
 417. Schwabe K. Ursprung und Verbreitung des Alideutschen Annexionismus in der Deutschenprofessorenenschaft im Ersten Weltkrieg. (Zur Entstehung der Intellektuelleneingaben vom Sommer 1915). *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 1966. Heft 2. S. 117-138.
 418. Scully R. British Images of Germany: Administration, Antagonism &

- Ambivalence, 1860-1914. New-York, 2012. 375 p.
419. Some account of the Oxford university press, 1468-1921. Oxford, 1922. 111 p.
420. Stachtey B. Literature, liberty and life of the nation: British historiography from Macauley to Trevelyan. *Berger S., Donovan M. and Passmore K. (Ed.). Writing National Histories. Western Europa since 1800.* New York, 1999. P. 30-46.
421. Stel'mach S. Von der Isolation zur Integration. Deutsche Universitäten und die Universitätsgemeinschaft in Berichten von Gelehrten der Kiever Universität in der zweiten Hälfte des 19. Bis Beginn des 20. Jahrhunderts. *Peter H. R., Tikhonov N. (Hrsg.) Universitäten als Brücken in Europa.* Frankfurt. M., Berlin, Bern u.a., 2003. S. 299-310.
422. Stibbe M. German Historians' Views of England during the First World War. *Berger S., Lambert P., Schumann P. (Hg.). Historikerdialoge. Geschichte, Mythos und Gedächtnis im deutsch-britischen kulturellen Austausch. 1750-2000.* Göttingen, 2003. S. 235-254.
423. Stuchtey B. British historiography from Macaulay to Trevelyan. *Berger S., Donovan M. and Passmore K. (Ed.). Writing National Histories. Western Europa since 1800.* New York, 2002. P. 30-46.
424. Thompson L. J. Fleet Street Colossus: The Rise and Fall of Northcliffe, 1896–1922. *Parliamentary History.* Edinburgh University Press Volume 25, Part 1, 2006. P. 115-138
425. Tipton F. B. A History of Modern Germany. University of California Press, 2003. 751 p.
426. Ungern-Sternberg J., Ungern-Sternberg W. (Hrsg.) Der Aufruf ‚An die Kulturwelt!‘. Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg. Mit einer Dokumentation. Stuttgart, 1996. 195 s.
427. Verhey Jef. The Spirit of 1914. Militarism, Mith, and Mobilization in Germany. Cambridge, 2004. 270 p.

428. Wallace S. War and the Image of Germany: British academics, 1914-1918. Edinburg, 1988. 288 p.
429. Wankenhorst P. Nation. Volk. Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Keiserreich. 1890-1914. Berlin. 2007. 410 s.
430. Wehler H. U. Deutsche Gesellschaftsgeschichte: Von der “Deutschen Doppelrevolution” bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges, 1849-1915. München, 1995. 1515 s.
431. Welch D. Germany and Propaganda in Word War I: Pacifism, Mobilization and Total War. London, 2014. 384 p.
432. World and Global History. First European Congress. Pre-Program. Leipzig, 2005. 43 p.
433. Ypersele L. van. Belgien im „Grande Guerre“. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 2004. № 29–30. S. 21-29.

II.2. Дисертації та автореферати дисертацій

434. Бабич И. В. Преподавание русской истории в гимназиях и политика Министерства народного просвещения в конце XIX. начале XX вв.: дисс. ... канд. ист. наук. МГУ им. М. В. Ломоносова. М., 1989. 236 с.
435. Баженова Г. Ю. Міжнародні зв'язки істориків Росії (друга половина XIX. початок XX ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 2008. 20 с.
436. Борщукова Е.Д. Патриотические настроения россиян в годы Первой мировой войны. Автореф. дис... канд. ист. наук. СПб., 2002. 24 с.
437. Ганцян Р. Ю. Ліберально-ідеалістичні концепції історії сучасності у Великій Британії у першій половині XX століття. Дис. ... канд. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. 233 с.
438. Даценко І.С. Підготовка науково-педагогічних кадрів в університетах Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 2011. 20 с.

439. Мосієнко О. В. Російська та австро-угорська пропаганда на Південно-Західному фронті в 1914–1917 рр. Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 2019. 16 с.

II.3. Інтернет-ресурси

440. Верч Дж. Нарративные инструменты, истина и быстрое мышление в национальной памяти: мнемоническое противостояние между Россией и Западом по поводу Украины. *Гэфтер. Электронный журнал*. URL: <http://gefter.ru/archive/24775>
441. Лиакос А. От поэтики истории к истории как практике. *Электронный журнал «Гэфтер»*. URL: <http://gefter.ru/archive/9622>
442. Самойленко Наталія. XXII Міжнародний конгрес історичних наук. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/event/22-congress-historical-sciences>.
443. Тихонов В.В. Пропаганда прошлым: российские историки в годы Первой мировой войны. *История: электронный научно-образовательный журнал*. 2012. Вып. 3(11): Знания о прошлом в политико-правовых практиках переходных периодов всемирной истории. URL: <http://mes.igh.ru/magazine/content/propaganda-proshlim.html>
444. Badsey S. Propaganda: Media and War Politics. *International Encyclopedia of the Wirst World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_media_in_war_politics
445. Bruch vom R. Geistige Kriegspropaganda. Der Aufruf von wissenschaftlern und künstlern an die Kulturwelt. *Themenportal Europäische Geschichte*. URL: <http://www.europa.clio-online.de>.
446. Demm E. Propaganda at Home and Abroad. *International Encyclopedia of the Wirst World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_and_abroad

447. Guide to the Bernadotte E. Schmitt Papers 1913-1961. URL: <https://www.lib.uchicago.edu/e/scrc/findingaids/view.php?eadid=ICU.SPCL.SCHMITT>
448. Heritage Education Funds Inc. URL: <http://www.heritageresp.com/>
449. Hoeres P. Publizistische Mobilmachung. Britische Intellektuelle für den Krieg 1914. *Themenportal Europäische Geschichte* (2008). URL: <http://www.europa.clio-online.de/2008/Article=315>
450. Journal of Global History. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-global-history/all-issues>.
451. Keisinger F. Press/Journalism. *International Encyclopedia of the First World War*. Сайт. URL: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/pressjournalism>
452. Kracht K. G. Kriegschuldfrage und zeithistorische Forschung in Deutschland. Historiographische Nachwirkungen des Ersten Weltkriegs. *Zeitgeschichte-online*. Thema: Fronterlebnis und Nachkriegsordnung. Wirkung und Wahrnehmung des Ersten Weltkriegs, Mai 2004. URL: <http://www.zeitgeschichte-online.de/md=EWK-GKracht>.
453. Medyakov A. Propaganda at Home (Russian Empire). *International Encyclopedia of the Wirst World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_russian_empire
454. Ramsay Muir, 1872-1941. URL: http://www.liberalhistory.org.uk/item_single.php?item_id=34&item=biography
455. Ther V. Propaganda at Home (Germany). *International Encyclopedia of the Wirst World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_germany
456. Viscount Northcliffe (1865-1922) – Pioneer Press Baron. URL: <http://kenttodayandyesterday.blogspot.com/2010/01/viscount-northcliffe-1865-1922-pioneer.html>